

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_228427

UNIVERSAL
LIBRARY

۴۰	مکتبہ مولوی نیک عالم صاحب	۲۴ - نورجہاں	۲	مکتبہ مولوی نیک عالم صاحب	۱ - ہندوستان
۴۴	"	۲۸ - پورش نادری برہند	۶	"	۲ - تجارت
۴۷	"	۲۹ - فارس و شیراز	۹	"	۳ - از سر دوش و حتم بر گوش ہوش آو خطاب
۷۹	"	۳۰ - نظارہ گلزار و فصل بہار	۱۲	"	۴ - کشمیر
۸۲	"	۳۱ - حرص و خواہش نفسانی	۱۶	"	۵ - کیفیت شب بختاب
۸۵	"	۳۲ - نقصانات نفاق	۱۹	"	۶ - مذہبیت و بدایت
۸۶	منوہر	۳۳ - خواجہ حافظ	۲۲	"	۷ - کیفیت شب تار و ربا و باران موسم سرما
۹۳	نیک عالم	۳۴ - فردوسی طوسی	۲۷	"	۸ - کردنی خوش آمدنی پیش
۹۷	منوہر	۳۵ - سعدی	۳۰	"	۹ - آفتاب
۱۰۱	نیک عالم	۳۶ - مناظرہ میل و نہار	۳۳	"	۱۰ - موسیقی
۱۰۴	"	۳۷ - چہ پنجاب انتخاب ہفت کشور	۳۶	"	۱۱ - علم طب
۱۰۷	۱ - جے انصاری	۳۸ - حب الوطن	۳۹	"	۱۲ - علم جغرافیہ و تاریخ
۱۱۳	تفضل حسین	۳۹ - ابرو باران	۴۲	"	۱۳ - مقابلہ زراعت و تجارت
۱۱۵	منوہر	۴۰ - سفر	۴۵	"	۱۴ - تعلیم و تادیب
۱۱۸	"	۴۱ - مقاصد زندگی	۴۸	"	۱۵ - وسائل حصول علم
۱۲۲	"	۴۲ - تندستی	۵۱	"	۱۶ - تعلیم نسوان
۱۲۷	"	۴۳ - راستی	۵۴	"	۱۷ - راستی و دروغ
۱۳۱	"	۴۴ - علم	۵۷	"	۱۸ - احسان و سخاوت
۱۳۵	"	۴۵ - سخاوت	۶۰	"	۱۹ - عدل و ظلم و مقابلہ ہرود
۱۳۹	"	۴۶ - اطاعت شہ	۶۳	"	۲۰ - انسان و مشاغل مختلف آن
۱۴۲	"	۴۷ - تقدیر و تدبیر	۶۶	"	۲۱ - رحم و غفور و انتقام
۱۴۶	"	۴۸ - وقت	۶۹	"	۲۲ - حلم و غضب و مقابلہ ہرود
۱۵۰	"	۴۹ - شاعر و مصور	۷۲	"	۲۳ - ایفائے عہد
۱۵۵	"	۵۰ - زمانہ باتر نساز و قربان زمانہ باز	۷۵	"	۲۴ - خاموشی
۱۵۸	"	۵۱ - اسیر لذت بن مادہ و گرفتہ تر	۷۸	"	۲۵ - بہانہ بدھ
۱۶۲	نیک عالم	۵۲ - قلعہ رہتاس	۸۱	"	۲۶ - رد منہ تاج محل

ہندوستان

۱

ہندوستان مملکتے ست جنت نشان و سلطنتے ست عظیم نشان بر جانب شمال آں
جبال فلک تمثال کہ در رفعت و وسعت و بسط و فحمت نظیر خود ندارد مثل دیوار رؤس و
حصن حصین نمودار شدہ - صنایع قدرت و معمار فطرت بہ تعمیر این دیوار سنگیں آں صنعت
و فطنت بکار برده کہ مهندس و ہم و خیال و راندیشہ آں مبتلائے ملال و کلال قفل شناخته آں
جبال آں قدر ربیع و منبع کہ طائر بلند پرواز اندیشہ را پر واز بر آں محال و پیک تصور را مردار آں
محض خواب و خیال - اکثرے از رؤس آں کوہستان در موسم زمستان و ہم و فصل تابستان
مستور در لحاف برف می ماند - این کوہستان با وجود قریب آسمان و رفعت شان پائے
قناعت بدامن توکل کشیدہ بحالت مراقبہ نشسته - بفرجائے

پائے رفعت بر آسمان دارد سر خدمت بر آستان دارد

سیاحان جہاں و راہ نور دان عرصہ دوران مثل این کوہستان نشان نمی دهند - آب جاری
زیر و بالاے آں کوہا و اں صنعت باری از برف باری عیاں - این کوہسار بہ سبب کثرت برف
موسوم بہ ہمالیہ است کہ معنی آں زبان فارسی برف نشان باشد - نہ بہ سخت و دولت ہندیاں کہ
خلاق جہاں برائے حفاظت شان این چنین کوہستان فلک شان را بہ پاسانی داشته - تا دست
کل چینان جہاں بہ گلبن چینستان ہندوستان نرسد - و در جانب جنوب بحر بیکراں بہ آں عظمت و
شمار ہوجزن و دراز کہ عقل انسانی در اندازہ و تخمینہ کردن آں در چارہ وجہ حیرت مستغرق
و غوطہ زن، این بحر نامید اکنا بحر ہند نامیدہ شود - ساسل شرقی را آب خلیج بنگال و غربی را

دریائے عمان می شود۔ لالی شاہوار و جواہر آباد کہ انیس ہجرے آید روکش و انجم و پشت
آسمان بہ نظارہ آں خم تلج شاہان جہاں و دہیم سلاطین زماں گوہرے برآں آب و تاب
ندیدہ و گوش چرخ کہ خزینہ دار جواہر انجم است جوہرے برآں رنگ و آب نشینہ +

آب و ہوائے این قطعہ وسیع و عریض کہ برائے خستہ دلاں تانیہ موبہائی دارد و در مقامات
مختلفہ بالاختلاف است۔ و بعض جاہا گرا بہ آں شدت است کہ مکافات در سرہام مثل گرا بہ
میگرد۔ شدت گراہے بر اعظم افریقہ بمقابلہ اویسچ نیز زد۔ و بعض قطعات آں مثل شملہ و کشمیر
تختی و بردت آں (دلغ نہ) سینہ زمہریر۔ لیکن تعجب این است کہ این شدت آب و ہوا
اصلاً روح فرسا و جانگزا نیست در اکثر قطعات خوبی آب و ہوا ہم و در گراہم و در سرہام آں قدر
روح فرزا و دلریاست کہ عمر مودہ صد سالہ را زندہ ہوایش میکند۔ بہہ لطافت نزاہت کہ بالافتر
ممالک روئے زمین دارند و مجتمعہ یافتہ شہر۔ در وسط ہند کو بیست موسوم بہ بندہیا چل
کہ جبل ابل و مشون بہ وادی و طلل است مثل نطاق واقع شدہ۔ جس کربتگی اوتانیا نہ ابست
کابل و جوداں را نازبان خود نگزیند۔ کہ ہائے مزبور بموجہ جملہ کوہک ہائے نزدیک و دور مناظر
قدرت و مظاہر فطرت بہ آں نفاست و لطافت جمع دارد۔ کہ مثل آں چشم سیار ندیدہ
و گوش ہشیار مثالش نشنیدہ۔

لطافت انہار و نفاست آبشار و رفعت کوہسار و رعنائی گلزار در ہر قطعہ زیر کا نقش
فی الحجر دل نشین و معترف بہ خوبی آں جملہ کہین ہمین۔ چنانکہ سر زمین ہند بہ سبب جبال شامخہ
و طلال شاہقہ و دریا ہائے پیر آب و چشمہ ہائے با آب و تاب مفرقا لیم سبہ جہاں است
ہم چنین اشجار و نباتات و بقولات میوہ جات آں روکش باغ جہاں و شرمندہ ساز خضر لائے
آسمان است۔

بہ سبب عمدگی آب و ہوا غلات مختلفہ و اجناس متفرقہ در بریج و خریف و صیف و شتا
بہ آں افراط پیدا می شود۔ کہ باشندگان رنگ از راہ دانش و فرہنگ آہنگ بردن آں
میکند۔ بسا اوقات این برد غلہ باعث غلا و موجب نزول بلا میشود۔ اکثر ممالک مذکور
بہ سبب کثرت لالہ و گلستان و منفشہ و ریحاں دلغ نہ چمنستان جہاں و جب شگفتی غنچہ

بہشت طبی و آب و ہوا

در ہفت و دو عالم

دل و جان است۔ بہ سبب سطحات شفاف سنگ مرمر ہر قطعہ اش مثل حلب و بربرہ
کرشمہ دامن دل می کشد کہ جایبها سست

نشہ نگاہ از نظارہ گل ہائے بوقلموں رنگین و دست گلچیں از بونگونی گل ہا مثل
گلدرشہ ہماریں میوہ جات آن در شیرینی و لطافت و خوشبو و ملاوت مہر نہ این شیریں دہشاں
و گلستان آن مثل ریاض رضواں در ہر فصل فشاں۔

ساکینین این دیار و رفطانت و ذہانت و فراست و ذکاوت مشہور روزگار و در مکتب
حدس و ذکا و فہم و ہاسبق آموز شاں ارسطو و بقراط و حکمت اندوز ہندیان افلاطون و سقراط
اند۔ در ہمت و جاستہ و طاقت و شجاعت ثانی رستم و اسفندیار۔ و در فصاحت و بلاغت و عبرت
و طلاق از بس قابل اعتبار اند۔ چنانکہ مجالس رجب و غم و محافل سوئے و الم از لزوم شان اگر تہ
و لواہی عیش و نشاط و مقامات سرور و انبساط اند۔ و مہم شان پیراستہ

اگر تعلیم ہندوستان نبودی جہاں ظاہر بہ مکتب خانہ حکمت نبودی هیچ کس ماہر
چہ ہندوستان کہ نمون حکم یونانی باشد فصیحان عرب اندر جواب نطق و قفاصر
ہوای جان فانی ش صاف آبش لولوی لہ چو روح متقی و پارسا دامن و را طاہر

در صنعت و حرفت مثل صداوی و زرگری و معماری و آہنگری۔ نقاشی و مصوری آن
چنان کہ صنایع ان چین و جاپان و چاکمستان ایران و توران نہ رہا سے خوشہ چین ایشان
صیست سخائے ہندیان ہر صبح و شام بگوش سائلان روم و شام بیدہ۔ حاتم طائی اگر زندہ
بودے شیوہ جو و کرم و طریقہ سخا و شہم از انجیائے یس و یارہم بخشی بل دامن سوال انجواہر
عطا و لواں انداختی۔ مردمان مختلف الا دیان و الایقان در سر زمین ہندوستان پیرسائی
حکومت برطانیہ زندگی بسر کنند۔ بعد از سلطنت ہنود سلاطین از خاندان ہائے مختلفہ این
اسلام برائیں و یاز تا سالہائے و راز فرما زوایا مند و توسن حکومتی بہ میدان انصاف و عدالت
بر سرعت تمام را اند۔ سلاطین زمان و خلیفہ جہان سر زمین ہند را کان طار انگاشتہ
چشم و گوشت را بہ انتظار حکومت او داشتہ۔ بچو لے سہ ای روشنی طبع تو برین بلا شندی۔
عروس سلطنت کہ بوسے مهر و وفا بوسے غیبت و جفا نازد۔ ہر شب در عقدہ شوہرے و

ہر لحظہ درکنار تاجوری می باشد عشوہ وہ سلاطین نامدار و شاہان کا مگار شدہ
بلاد مشہور ہندوستان پر جمیع بلاد ممالک جہاں بہ سبب عظمت عمارات و زہت بناغات
و فحت فضا و ہولے روح فزا تر جمیع تمام وارو۔

منجملہ بلاد عظیمہ ہندوستان دہلی۔ آگرہ۔ لاہور شہر ہائے قدیمہ ایں دیار و بہ سبب
آثار صنایع مشہور روزگار شہر دہلی بہ سبب یادگار ہائے قدیمہ گوئے سبقت از آثار صنایع
بلاد عظیمہ ربوہ۔ شہر مذکور کہ دل ہندوستان است بسے انقلابات روزگار ویدہ و تغیرات
لیل و نہار مشاہدہ نمودہ۔ حالت حاضرہ ایں شہر بفحوائے دیدہ عبرت کشا قدرت حق را
بہیں۔ عبرت بخش دیدہ نظار کاں و سین آموز طلب وبتان جہان است۔ از دیدن
قلاع و مقابر و مساجد و معابد زبان سیار و سیاح بے اختیار ایں شعر پر اعتبار می سراید
از نقش و نگار و در و دیوار شکستہ آثار پدید است صنایع مجسم را

روضہ ناز کہ سبز ناز ریاض جہاں و سر آمد مقابر سلاطین زمان و لب لباب ہفت خجائبات
دوران است مثل عروس زیبای ناظرین را دل بہا۔ عابرین را عبرت افزاست۔ ہم چنین
میدار ہائے قلاع فلک نشان و مساجد مینو نشان ایں الفاظ نوشتہ
زینہار از دور گیتی و انقلاب روزگار در خیال کس نشستہ کا پنچال گر چنین

تجارت

۲

نخفہ سیاس بے قیاس بہ بار گاہ رب الجنۃ و الناس و ہدیہ در و نما محمد و در جناب متطاع
حقیقت اساس ختم المرسلین فخر البیہین منرا و راست کہ آن خالق الملک و رازق الخلق بازا
جہاں را بہ انتہای نفیسہ گوناگون و اشیا عجیبہ بوقلموں آراستہ و چہرہ دولت و عدا شمت
را بہ خال تجارت پیراستہ و بہ لحاظ منافع جلبیہ و مراح جزلیہ آنرا افضل ترین پیشہ با ساختہ
حقیقت ابن است کہ جملہ کار و بار جہاں و قاطبہ امور زمان و زمانیاں و رونق بازا
دور را منوط و مربوط بہ ایں حرفہ است۔

شرائط ضروریہ و امور تنزیہیہ ایں پیشہ اولین ہم و زوڑن و گہراست کہ

کہ زر زرشک شد و در جہاں گنج گنج

شخصیکہ مال کثیر و زرخیز و شایستہ باشد اور ادب کا اقدام باید کرد۔

دو ٹھیک صبر و استقلال و احتراز از بے صبری و استعجال۔ نیز اگرکہ در بیع و شرا
صاحب آرزو کو بہر مقصود و خواہر و نقود و شاد سود و بجز دستکاری صبر و قرار حاصل نہ کرود۔

۷ شیبہ صبر ہر کہ آموزد گوہر و سیم و زر بیند و زو

متاع ہائے گوناگون و اجناس پو قلموں را ذخیرہ داشتن و بجز در زمان و انقراض و در اس
آزاد و خشن و منتفی صبر و قرار و منتقاضی ثبات و استقرار است

شتر طسوٹھیں تدبیر و ایما نداری و راستی و کفایت شعاری نیز اگرکہ بدوں اس صفات

حمیدہ و عادات ستودہ بازار تجارت رونق نہگیرد۔

دیانت و امانت خال خوشامبر عارض زیبائے تجارت غانہ دلربا برائے جمال و کشائے

مراحت است پس کسی کہ سودائے سوداگری دارد و داند کہ بدوں اس سودے نہر دارد

یا جملہ مردمان ہوا رہ بچسماں سلوک نماید یا صغیر و کبیر و برناؤ پیر طریق مساوات پیاپی تا نقاب

از رخ عروس مقصد کشاید۔

تدبیر و بہمہ حالات لازم دامن عزیزین بمیدان جہاں اسب امانت دامن عزیزین

قطع راہ صحائے و جہاں بدوں صبر و استقلال آرزوئے امر محال ہے قیل و قال باشد۔

و عبور از دشت و دریا و کوہ و صحرا بڈل صبر صورت نہ بندد۔

تخل مشقت ہم کی از لوازم تجارت است عتاخون نہر لعل جگر قیمتی نیافت

پس گل سود از گلستان مقصود و چیدن و جمال چہرہ دل آرائے مطلوب دیدن بدوں استغانت

صبر من قبل المحالات ۷ چون عشق حرم باشد سہل است بیابانا

تا جہراں کہ بہ اقطاع جہاں بغرض جلب منافع سفری نمایند از صعوبات لاحقہ اس حال انحراف

نہجہ و زند و میداند کہ از کبابی و سہل انگاری بجائے متوان رسید۔ چہرہ مراد در آئینہ

مقصود متوان دید۔

چہاں نہیں نیز ایست دیدن از خطرات نقصان۔ نیز اگرکہ در برکار مر و بخریہ کا قبل از آغاز

جانب سود و زیان و سمت نفع و نقصان را ملحوظ نمیدارد۔ اگر از خطرات نقصان ترسان مخائف گردی گناہی در این اقدام نہ نماید و بدین سبب گوهر سود و ضرر مقصود بدست نیاید۔ چنانکہ عمر بنی شیرازی علیہ الرحمۃ می گوید ۵

ای متاع درد و روز بازار جاں انداختہ گوهر سود و جیب زیان انداختہ

فوائد جلیلہ و منافع جزلیہ کہ ازین پیشہ حاصل می شود تفصیل ذیل است :-

(۱) اشیاء ضروریہ کہ روزمرہ کتفی حوائج است بنائے آن بر تجارت است۔

(۲) چون ملک از قحط سالی و بد حالی مبتلائے مصیبت فاقہ کشی میگردد انگاہ از برکت تجارت عمارات متفرقہ عالیہ کہ بفلاک سرگوشی ہامی نمایند کرشمہ تجارت است و بس۔

(۳) از ممالک و دوست اجناس و مملکت بر آدرہ فاقہ و مصیبت فاقہ کشی میشود۔

(۴) تاجران و بدین اشیاء نفیسہ ممالک غیر غیرت و حمیت و رجوش آمدہ تقاضائے این امر می

کنند کہ در ملک خویش ہم آبخناں اشیاء میگرد و بدین سبب صنعت و حرفت از ویاد پذیرد۔

و بر بازار ہائے ہندوستان ظروف چین و جاپان و طائفہ ہائے ماہوت و غالیچہ ہائے

مبسوط کاشان بدین من آید و ہم چنین شمشیر اصفہان و پونہ ہائے افغانستان خون

غیرت را در رجوش آوردہ و خرق حمیت را در حرکت می آرد۔ اشیاء مادہ روزگار بہر ملک دیار

رسیدہ باعث مفاد و آرام و تسلی و اطمینان باشندگان آن میگردد۔ مثلاً انار ہائے شیریں کابل و

قند ہار و مشک خوشبوئے تبت و تانار را کھ بخش و مرغ جاں و صلوات و کام ہمان جہانیاں است

۵ تجارت گرنہودی جلوه بخش گلشن امکان کل مقصود ما و در امن مقصد میدی کس

چون تجارت بہ ہر ملک و ہر دیار بغرض تجارت فی روند بہر ساکنان آن ممالک بتبادلہ جنایات

می نمایند و بدین سبب در معلومات شان ترقی پیدا آید کہ مفید ملک گردد۔

از قطع راہ ہائے دور و دراز کہ بدین عرض بوتوق می آید باعث آن گردد کہ انسان از

تجارت بے شمار ہمراہ کافی و حفظ وانی مے برادر ۵ چہ خوش بود کہ بر آید بیک کرشمہ و دو کار

علاوہ انیز فرض عام کہ ملحوظ ہر فرقہ اہم است جلب منافع و جز مفاد است کہ بخوبترین

و وجہ بزرگی این پیشہ نظم و رمی آید (صورت بند) ہم خرد و ہم ثواب ۵ رود۔

منافع و فواید

تبادلہ جنایات

حصول تجارت

الغرض مختصر ایں تو اُس گفت کہ جملہ رونق جہاں و ترقی بازار و دریاں منھرب ہمیں پیشہ است۔

از سر و ش و قدم بر گوش ہوش آید خطاب یافتے آہل الاوقات فی عمل شباب

جو اہر زو اہر حمد بے حد والی متلائی شنائے لایعذر تار ذات احد کہ مخلوقات گوناگوں و موجودات بوقلموں را ترکیب کاف و لون از کتم عدم بمنصۃ ظہور جلوہ بخشید و خلاصۃ موجودات و نقاۃ کائنات را کسوت جہات مستعار پوشانید و زخار ہستی را بذات او آراشیدہ۔
و سفر منازل مختلفہ و مراحل متفرقہ عمر پیش نہاد خاطرش ساخت بعد از سیر گذار شیر خوارگی و صبی گزیش بہ چمنستان شباب کہ ہر گلش گلے بہار و ہر غنچہ اش غنچہ رعنا است می افتد۔
باغ شباب کہ فی الحقیقت باغ نیست تازہ و نشاط و شکفتن است بہار و سیراب و چمنے ست خرم و خندان و بوستانے ست معطر کن و مانع جاں ثبات و قرار نوروز و از حملات خزان پیری کہ باعث ملال و دلگیری باشد نامون و مصون نیست۔ چنانکہ بلبل چمن فصاحت و عنایب گلشن بلاغت حضرت سعدی علیہ الرحمۃ در گلستان کلیات بے خزان بہ ایں نوع مترنم و غزل خوان شدہ۔

درخت قد صنوبر خرام انسان را | دامن رونق نو بادہ جوانی نیست
گل نیست خرم و خندان تازہ و خوشبو | ولی امید شتابش چنانکہ دانی نیست

پس دریں جہاں گردان بہرہ شباب از آفت خزان پیری خائف و ترسان بودہ اصول ذیل را دستور العمل خود یا یاد ساخت۔ (۱) نقد عمر عزیز را ورا شتر سے لغویات و منہیات را نگاہ سازد و بمیدان حرص و ہوا کہ مودی بہ رنج و بلاست تراز د۔ خوش گفت آگاہ گفت ۷
اگر مالک روی زمین پست آری | بہای دولت یک وزہ زندگانی نیست
و را مومعاش بقدر مصلحت باید پر واخت و از امور معا و روی توجہ نہاید تا منت چنانکہ حضرت سعدی فرمودہ
چوبتہ پست درت چنان شنی شغول | کہ دیگر خبر از لذت معانی نیست

خوش گفت آگاہ گفت

دایم از اندر فاش تھا

دلیس احمد فاش آگاہ

قدردانی باہر جوانی

گوہر عمر عزیز را در استیفاے حظاً نظر حیوانی و لذائذ نفسانی از دست نہد۔ زیر کہ ہر کہ مغلوب
الشہوات شدہ نیک از بندید و در اسباب نفع و ضرر و خیر و شر بنیاد شید عاقبت کارش بہ
خسران انجامید۔ و در فرزند و ہوشمند یگانہ آں رموز شناس زمانہ است کہ در عہد شباب در طلب
باقیات صالحات بچو شد و رے جز راہ نیک کرداری و عفت شعاری نہ پدید چنانچہ مصلح شیرازی فرمایہ
باشیر مریت سگ البیس جببہ کرد۔ ای بی ہنر بمیر کہ از گربہ کمترے
از منہیات و لغویات اخلاف کلی و زنیہ و ابلان الواث بہ عصیان آلودہ نگردانہ بل ہمیشہ
روی ازاں جانب بگردانہ و ہمیشہ عمل پیرایے بر ایں شعر گردو۔

ہشدار تانیہ فلکندت پیروی نفس در ورطہ کہ سو نہ دارد و شناوری
تجنب و احتراز از اصرار عشق مجازی و زریہ مشتری حسن زہرہ کہ خال سیہیں بدن و سمن
بر ایں سیم تن کہ غارت گراں متاع دین و ایمان و سارقان عقاید و ادیان اندہاید شد و
بہ فریب عجزہ دنیا کہ قحبہ ایست زشت و تازیبا و مکارہ ایست بے مثل و یکتا۔ از اصرار مستقیم
اخراف بناید و زریہ زیر کہ ایں عجزہ بدروی دنیا و قحبہ زشت و تازیبا بنظر کوتاہہ بینان جہاں
و نا عاقبت اندیشان عرصہ دوراں بدر متثال و پری جمال می نیامد و ولہامی عشاق از دست
مے ربایدے

ایں غول روی بستہ و کوتاہہ نظر فریب | دل می بر و بغالیہ اند و دچادری
باروت را کہ خلق جہاں سحر از و برند | در چہ فلکند غمرہ خوباں با حری
از تکرار ایں کلمات و از ذکر ایں تلمیحات ایں امر بپایہ ثبوت می رسد کہ عنان توجہ از عشق بہیمی
پیچیدہ و پیچ و تاب غم و غصہ بسر نیاید بزودے

عنان باز بچپان نفس از حرام بمرودی ز رستم گزشتند و سام
محاسن عادات و مکارم اخلاق را شعاع خود سازد۔ و زہد و انقا و عفت و دوسرے اموثوق
بر زمان مستقبل بقوائے عجزہ دانی کہ فدا چہ حادث شود۔ ندارد۔ و در ارتقاء عی مدبر
عالیہ طریقت و استعلاے مراتب علماے حقیقت ہمہدینخ نما و دوزقرب ایں امر ندارد۔
کہ بعد از مرور ایام عیش و نشاط و طے بساط جشن و انبساط بسر حد منزن پیری و انحطاط

رسیدہ دیدہ خواہد شد۔ زیر آگہی کی ازنا صحن حقیقت گزار و واعظان نصیحت شعار بہ آواز
بلند بگوش مردم ارجبند گفتمے

در جوانی توبہ کردن شیوہ پیغمبری ست وقت پیری گرگ ظالم می شود پیریزگار
در استرخائے الہی کماہی کوشش نماید و مفہوم این شعر را در ہمہ حالات مرعی و ملحوظ دارد۔
عمر کیہ می رود بہمہ حال ہمدکن تاور رضای خالق بے چوں بسربری
نفس پروری و شکم پری را اصل الاصول زندگی نداند۔ بل و اندک در نشأت تعلق تا چاہے حیات
مستعار و روبرو در دیر امور بقدر حاجت پردازد و عامل بر مفہوم این گفتمہ سعدی گردد۔

مرداں سعی و سنج بجای رسیده اند توبی ہنر کچا رسی از شکم پروری
در اولے حقوق عباد امور معاد را مرعی دارد و از طریق انصاف اصلاً منحرف نگردد۔ و
مثل آفتاب عالم تاب ماہ تاب (نصفت) تاب کہ ہر کہ و مہ را از فیض نور خود یکساں مستفیض می نماید
بطریقہ رو کہ مردم را سہر موی ز خود نیا رازد
در چیدن گلہائے تازہ و خوشبو از گلستان شباب شتاب نماید۔ یعنی در کار ہائے خیر اہتمام
نمودہ گوی سبقت از اقربان و ہمسران رباید تا منظور انظار عواطف سبحانی و مطرحہ انوار تجلیات
سبحانی گردد۔ چنانکہ بلبل ہزار داستان شیراز غنڈ لب شیریں نواز یعنی سعدی حقیقت طراز
برزبان حقائق ترجمان می آرد۔

خوش است عمر و یلخاکہ جاودانی نیست پس اعتماد بر اربع پنج روز فانی نیست
پس ہمیشہ ملحوظ خاطر حقیقت پسند و دل شریعت پیوند دارد تا در ایفان شباب بے ثبات
کہ عنفوان نہال حفظ اظ و لذات و تمرش شیریں از شاخ نبات است چنان مستقیم الحال و
احسن الاستقبال ماند کہ بعد از انقراض زمان مسرت و تازگی و بسر آمدن زمان خوشدلی و
نانکی اشعار ذیل را در زبان حسرت ترجمان خود نسازد۔

برفت عمر ز فہیم شرط راہ ادب	براستی کہ بازی برفت چنین سال
کنوں کہ غبت خیر است ز در طاعت	در یخ روز جوانی کہ صرف شد بہ محال
کنوں ہوا می ان می نزد کبوتر نفس	کہ دست جو ز زمانہ نہ برگزاشت نہ بال

السلام علی من التبع الهدی واجتنب عن الشر والبغی وساک علی طریق الرشاد واسدوا حترار
عن الشوارع الطغیان والفساد۔

کشمیر

۴۲

نظام دولتی

کشمیر قطعہ ایست ولپذیر و خطہ ایست جنت نظیر کہ جانب شمال ہندوستان در وامن
کوہستان واقع است از بہر دو جانب جبال فلک تمثال آنرا احاطہ کردہ کوہستان فلک
نشان در وامن آرام و اطمینان داشتند و آب ہائے رواں و نہر ہائے جہاں سیراب و
نہاد آب ساختہ این کوہستان کہ سرگوشی ہائے بہ آسمان می نماید۔ بہ سبب سرسبزی و حضرت
و لطافت و نزہت دل ہائے مردم از دوست می رباید۔ آب مصفاے چشمہ ہائے رواں
کہ بمنزل چشم گریاں این کوہستان عالی نشان است چشم مردم۔ انور و مردک چشم را قوت و سرور
می بخشد و تحقیق این است کہ جبال مذکورہ قدرت کاملہ و حکمت بالغہ خداے قدیر و
حکیم و خبیر را ملاحظہ نمودہ از بس تینق القلب شد و رقت نشان بصورت عیون ذوی شان
ظاہر شدہ۔ مشاطہ فطرت چہرہ جمال این جبال را بہ آن خوبی و لطافت و حسن و نفاست
آراست و رخسارہ زیباے و داکش را بہ غارہ نصارت و گل گونہ نفاست بدگونہ سیرت
کہ آسمان بصد جہاں براں قربان میگردد۔ و گردون گردان بہر از شیفگی و دل بستگی گردان شب
و روزی گردد۔ سبحان اللہ کہ دیدہ ہائے سیارگان براے دیدگہاے این گلستان ہمیشہ
وامی ماند و فلک دوار گنج شایگان ثوابت و سیار بر آن شمار می نماید۔

این سرزمین بہشت آئین بہ سبب نگہست گلزار و کشت اشجار و لطافت آبشار و
نزہت انار۔ عید السہم و مفقود المثال است۔ و رہ قطعہ زمین آرایش و تزیین از گل و
گلزار عیاں و خاک و خاکشاگ و گرد و غبار و در پردہ اخفا نہاں۔ و در پردہ ہائے سنگین این
کوہسار آن قدر شفاف و صاف باطن کہ حلب حلف آن بردار و پوشش سرزمین بر
و انما دست بر راست۔

بلغ و بوستان کشمیر و رہ فصل و ہر موسم گل افشان۔ و مان جان از بوی گلہای

مشکبوی این گلستان عطر آگین و رشتہ نگاہ از نظارہ گلہائے رنگین و دست گل چیں
مثل گلدستہ بہا میں در آں سوزیں مُشک ختن بیچ نیز زرد بل کسی راہ خریداری آن نورد
نہ بہ بخت بیدار ساکنان این دیار کہ لیل و نہار محو نظارہ چہن و گلزار شدہ از بادہ
نشاط و انبساط مست و سرشار اند۔ گلہائے آبدار دام است برائے مرغ نگاہ و اوراق
کتاب معرفت برائے مرد آگاہ۔ سر و دشناد و در عبادت خالق عباد و یک پا استادہ و اشجار
ثمر دار از کثرت اثمار سر تر واضح و انکسار بر خاک عجز و نیاز نہادہ۔ مضموم ۷ نہد شراخ پُر
مبہوہ سر بر زمین۔ از ہر سو آشکار۔ و نقش عیش و سرور عیاں از در و دیوار ۷

گلستان

از گل و گلزار آن قدرت باری عیاں عقل سرا سیمہ سر گشت بہ جہت نہاں
شجرش عرعر و جرجش مرمر۔ و آب و ہوایش طیبہ فزائے ملک بربر۔ پری رخاں کشمیر
کہ درخت و خوبی بے نظیر اند حاجت آئینہ ندارند۔ زیر کہ ہر قطعہ سنگ ہم سنگ آئینہ
خوش رنگ و ہر قطعہ زمین زمین حلب را ہم سنگ۔ نہ بہت آب و ہوا از بس دلکش و
روح افزا۔ چون در تابستان ساکنین سیواقا لیم جہاں نعرہ الاماں بر زبان می آرند۔
قاطنین این دیار و گلشن و گلزار برب عیون و انہار بفقوائے جنات تجری من تحتہما
الانہار خالدین فیہا۔ اوقات حیات بہ عیش و نشاط می گزارند۔ بر سقف خانہ (دار ہا)
این دیار باغیچہ ہائے مثل چہرہ یار طرحدار و محبوب گل غدار نمودار و چاکبکستی و صنعت
مشاطہ فطرت بخوبی ترین و بہی و احسن ترین وضعی واضح و آشکار ۷

آبشار

قصہ گلزار دوم بر قصہ گلزار دیگر آشکار است۔ ہر طرف از فیض ایام بہا
چنانچہ استاد بیاد پناہ نجابت و سنگاہ ملجا و ماوے علم و فضل ندوہ صلحا و زبدہ اقلیاء
و انامی اسرار نہائی شمس العلماء قاضی میر احمد شاہ رضوانی بہ تعریف کشمیر و در نصیحت
رطب اللسان شدہ می فرمایند۔

ہزار دیگ ہوس خام بختہ تاکام | گرفت لذت این نعمت الہ اجل
بیا و منت رضوان کش برای بہشت | اگر جلوہ می و ہداینج بہشت بر سر تل
و ہم قافلہ سالار شعراے نامدار بہاں و مخفر علما ی با وقار ایران و توران کہ بسبب علم و فضل و

راے فضل و ہدای آید و ہوا

ذکاءت عقل مشہور زماں و معروف جہان است و در عرف عام آں را عرفی شیرازی
می نامند می فرماید

ہر سوختہ جانے کہ بکشمیر در آید | گر مرغ کباب است پر بال بر آید
از ہمین است کہ ساکنین ایں سرزمین و خضر آئین عمر و زج بل بقائے خضر می یابند پیلان
کہن سال با وجود پیرانہ سالی مصروف عیش و شادمانی و دائمًا محو آرام و فارغ البالی
ہر جوانی کو بیاید اندرین ملک دیار | از جوانی گردد ز لطف نزہت آب ہوا
مرد پیری ہم باید در فتنی عمد شباب | اگر قدم اینجا نہد از لطف آب و ہوا
مردہ صد سالہ ہم باید حیات جاوداں | اگر شود او مستفیض از فرحت آب ہوا

غلہ جات مختلفہ و میوہ جات متفرقہ در ایں سرزمین بہ افراط تمام پیدا می شود۔ از
میوہ ہا سبب و ناشپاتی قابل ذکر است۔ و از گل و ریاحین برفشہ و نیلوفر با شوکت و سر
بی شوکت خار ہر طرف نمودار۔

گلزار نسیم و باغ نشاط کہ از دیدن آں قلب متمتع از فرحت و انبساط می گردد۔ بہ آں
خوبی و زیبائی چہرہ کشمیر را بہار است۔ کہ اگر راست خواہی میگویم کہ روضتین از ریاض بہشت
کسی ایں جا آورد بہشت۔

انما کشمیر ایں سرزمین و کشمیری و حلاوت و لذت و نفاست روکش انما بہشت
بریں کشمیریں سخنان جہاں در تعریف آں مہر و ہاں و گلزار جہاں بمقابلہ گلستاں آں خار
مغیلاں حق ایں است کہ خلاق جہاں و رزاق انسان و حیواں ملکہ بہ ایں خوبی و لطفت
نیافریدہ و دیدہ فلک ہیچ قطعہ زمین بہ ایں تازگی و نزہت ندیدہ۔ سیاحان جہاں راہ نوردان
عرصہ دوراں مثل آں نشان نمی دہند۔

مثلش نشان ندادہ کسانیکہ دیداند | ملک جہان و عرصہ دوران روزگار
چشم زمان و عین فلک مثل او ندید | باغ بہشت گشت بہ پہلوش شرمسار
صد بار آسمان بگرد زمین بگشت | تا ہم چو کشمیر یکے باغ چہ بہار
آرد بروی ارض نمیشد ولیک | پس مضطرب شدست شب روز بقیار۔

ستیا رنگان گنبد نیلوفر می که اند
چیران دشت شد اند زلفاره چمن !
آن کشت زعفران که به کشمیر دیده
میدان کشمیر همه سبز زار شد
باغ نسیم و باغ نشاط است جلوه گر
وادی کشمیر بود خال روی دهر
خوران خلدر ابله خار رنک و غم
در کاظمیست عجب صف دل کشی
حسن صبح که هست متاع گراں بها
آن زلف خال عارض سیم کد پیش او
کشمیریان حسن صبح و به دلبری
تسلی و تسلیل خیالات ہے کشد
مہتاب ہست یک گل شبوی آن چمن
کے آفرینہ خطہ چوں ملک کشمیر

لیک انعکاس گلشن کشمیر پر بہار
وز دیدن جمال گلستان آبدار
خند وز دید آن ہمہ شب چرخ پر تار
ہم گلستان گشت ہرہشت و کو ہمسار
تا طالب بہشت نما ندور انتظار
ہم غازہ جمال رخ دشت و کو ہمسار
از دیدن جمال حسینان ایں دیار
ہم ساکنان خلدیریں اندو انگار
ارزاں بکاظمی بود بہر جاں نثار
حور و پری بدم نخل ہست و شرمسار
گوی سبق ریلودہ ز خوبان ہر دیار
زاں چشمہ ہائے آب مصفا و آشمار
خوشید زرد آلودی آن باغ پر بہار
دست نضا و قدرت خلایق کر دگار

باشندگان کشمیر از بس فہیم و ذکی و پارسا و متقی اند۔ بہ شالبانی و مصوری و نقاشی
وزرگری مہارت تمام دارند۔ لای بعض از انہا موصوف بہ صفت مکر و فساد و معروف بہ
بزدلی و عناد اند۔ و بے وفائی و کج روی را کہ خاصہ خوبان جہاں است۔ شعار خود ساختہ۔
و روی از طریق مہر و وفا بزناختہ۔

باغ نسیم و باغ نشاط کہ موجب مسرت و انبساط است زینت افزائے گلستان
ہای کشمیر شدہ از سیاہ آب ہائے قطعہ الیست (سیاہ آبی ست) موسوم بہ ڈل کہ بے شل و
بے بدل است۔ باشندگان ہر دیار و امراے روزگار راہ ہائے دور و دراز قطع کردہ در
ملک کشمیر برائے دیدن، ڈل می انید۔ دول رامی آسانید مختصر آد تعریف آن این شعر کفایت
سیر باغ بہشت را خواہی بہر سیرش چرائی آئی

جہاں آفریں تابہاں آفرید غیری چنین جانفر کس ندید

از در و دیوار این گلزار و از نظارہ این کوہسار مضموم ۵

اگر فردوس بر روی زمین است ہمین است و ہمین است و ہمین است
مختصر آیین مضمون را بریں شناختیم می گردانم و روی از طریق طویل انکلامی میگردانم۔

گرترا خواہش بہشت بود	سماعتی اندرین دیار بیا
گل و گلزار و گلشن شاداب	نہر و آب روان و ہم دریا
کوثر و سلسبیل و ہم تنہیم	حور و غلماں ہمہ بہ میں اینجا
بمیدل ہست دل دریں داوی	دکشن و دل ربا و دل افزا
ہست کشتیر جنت الفردوس	ہست کشتیر جنت الما و لے
آب و آب چشمہ جیواں	خاک و خاک جنت الالے

کیفیت شرب ماہتاب

۵

الحمد للہ الذی خلق الارض و السماء و زمین السما الدنیا بمصابیح۔ اعنی حمد بے حد
منہای لایتعد مالک الملک و خالق الخلق را سز و کہ زمین و آسمان را بیا فرید و بہ الوع ثوابت و
سپار و خرا ذکر را زب و زینت بخشید بمجلہ آل اجرام سماوی جرمی است منور کن زمین
آسمان و تخیر بخش دیدہ انسان آن سلطان اللیل را ماہتاب عالم تاب می نامند۔ چوں آفتاب
جہاں تاب از محنت و مشقت روز ماندہ و زرد و روشدہ بگوشتہ مغرب زاہدانہ منتری گردود۔
آننگاہ شہنشاہ شب بد دل رنج و تعب بی خوف و خطر و بازب و فرسند آرای فلک شہ
سپہ سالاری انجم بعبدہ خود می گردود۔ و بر تخت آسمان با فروشان رونق افروز شدہ جہان و
جہانیان را از نور خود مستفیض می گردانند۔ ہمیں کہ شہنشاہ روز روز لہ رمہ پوشید و لشکر تہرگی و

تہمید شرب ماہتاب

طلعت شب بهر سو و بهر جانب دوید - ناگهان یک توده سیم با هزار آب و تاب در خلا آویزان و
روان بنظر آمد - کیفیتی که از نظاره آن بر دل نظار گویا طاری میگردید - بیان آن از حیطه تحریر
و حیرت قریح خارج است - عقل انسان از تعقل آن حیران و طلعت شب از پرتو آن پریشان
جمله اشیا و ارضی از پرتو آن مستفیض میگردید - و بر هر امیر و فقیه و صغیر و کبیر یکسان بی تابید
گو یا سبق انصاف و انصاف به اهل جهل می آموزد - و دیدگان شب روان و وزدان را
بسوزن حسرت می دوزد -

جرم ماهتاب انکار بیت سوزان و شعله السیت تابان بر ناله و زدن و شنب گردان و
چرخ هدایت و شمع و رایت برای پاسایان و شب بیداران - اگر چشم دزد و نابکار روید و فراق
ستم شعار تاب ویدن جرم نور بار ماهتاب ندارد و چشمه ماهتاب را چه گناه - زیرا که این پاسان
شب نگذارد که کسی در عهد پاسانی اش بر راه فسق و فجور بتازد - یا دست تعدی بر مال غلومی
تازد و حضرت انسان و امن آلود و عصبیان گردد - فاسقان و قزاقان در نور ماهتاب هم دامن ساز
بیچ و تاب می مانند مثال شان بعینه مثال ماهتاب در سگ است یعنی **سگ**

ماه نور می فشاند و سگ با بگ می زند **سگ** ایچو که کار تو با ماهتاب چیست
بار باد و مشاهده می آید که چچکان که قلوب شان مثل آئینه صاف و از مبداء نور حقیقی قریب تر می باشند
از نظاره آن بسیار شادان و فرحان می گردند یعنی ای الجنس میل الی الجنس صحیحاً -
روشنی بدر بدر قه ایست مسافران را که در حدت آفتاب طریق سفر نتوانند گرفت - و بخیر
طلوع آن متوجه سفر می گردند - رفیق شفیع شان شده باعث طے مسافت می باشد
روشنی آن حکم تابش و دارد - برای گرم مزاجان و گرم روان منزل هستی -

مروان هم و فصل تابستان و هم در موسم زمستان در سایه حمایت آن به اطمینان و اطمینان
خواب می نمایند انعکاس نور آن بر دشت و کوستان کیفیتی که از تعلق بیدین وارد - چه هر ندره
یک مثل بیزه ناله سیم و هر رنگ کوستان قرص سیم می نماید -

آب در جوی و انهار و دریا و آبشار مثل مار پیچان بر روان شده و بگرد دارد - از پرتو
آفتاب مثل مار سیاه بنظر آید - پاسبانان و محافظان و رعایایان و در بانان که در شب با می دراز

سیاہ بغوائے سے

ورازی شب از مژگان من پُرس کہ یک دم خواب در چشم نلشت است
 بیدار می مانند در شب مانتاب به اطمینان و آرام خواب می گیرند گویا از سطوت مانتاب
 و زوان در پنهان مرعوب شده بزاویه انعامتواری گردند و مانتاب پاسبانی و حفاظت خلق را
 بزمه خود میگیرد و چه پاسبان مهربان و نگاه بان شیریں روان است که بے مزد و منت و سرفراز
 پاسبانی را به احتیاط تمام سرانجام می نماید و ہم چنین مانع وصال یاران نفسانی که بناے محبت
 شان بر لذت حیوانی باشد میگرداند و انسان را سبق تو سرع و پارسائی مے آموزد و چون از محلات
 شب هائے تار انسان بیزار و بقراری گردد شب مانتاب است که از رو و مسعود و دل با
 راتسکین و اطمینان می بخشد و رقاب و حفاظ که دیدگان شان مزه خواب شیریں بچشیده و شکل
 بستر استراحت ندیده از وجود شب مانتاب گلهائے مرادشان بصد آب و تاب شکفته و کر و غم و
 الم از صحن خاطرشان رفته و ساین قاعده کلیه که محدثات عالم تغیر پذیر است شب مانتاب هم
 بتدریج روز و روال می آرد۔

غیبت دامن شب مانتاب ز انجاش مشغول	که گردش میکند گرد و شوق نقش جہاں باطل
بزودی بستر نقش ضیاء از لوح عالم	بعجلت خیر و زاری جہاں مشغول اند جہاں کابل
زمان عیش و طرب ہم مثال شب مانتاب است که گزراں و زوال روازند بر آں۔	
ای شب مانتاب ای کشف اسرار ازل	نور بخش دیدہ اہل صف و انقیاء
ایکے از عرب تو نرمان است و زونا بکار	ایکے از بیم تو مضطرب گشت مرو بے جہا
انضیاء صافی و الوار چہ اسرار تو	گشت جہاں دیدگان عارفان با صفا
رہزناں در گوشہ باغی شنید از خوف تو	قطع شد دست تعدی ویدہ جور و جفا

فی الجملہ شب مانتاب آئینہ ظہورات قدرت و نمونہ عجائبات فطرت است۔ ممدیکو
 کاراں حامی پارسایاں و مغل بدکاراں منظر نور خدا و راہ بر راہ ہدی۔ عبرت بخش دیدہ و نا
 ممدکار ز اہد با صفا و دافع شیطان بے جہا است۔

مدینیت و بدینیت

۶۱

مشیتِ خالق مخلوقات گوناگوں و رزاق مکونات پونفلوں مقتضی آں شدہ کہ حضرت انسان کہ شان آں بقراں خلقا لا انسان فی احسن تقویم آمدہ۔ ربیع مسکون را بسکونت خود مشرف ساختہ چہرہ آرائے زمیں گرد و چہا پنج بعض ازاہما بلا و غظیمہ امصار قدیمہ را مسکن خود گزیدند الا اکثر الناس بغوائے۔

ولیکن کسانیکہ مرد حق اند خریدار و کابن بے رونق اند

دیہات و خلوات را الحجا و اماو اے خود ساختند و مصداق ۶ "بیچ آفت نرسد گوشہ تنہائی را" شدند۔ و از ہجوم بے تمیزی اظہار ناپسندی نمودہ خود را از تردوات مختلفہ و تفکرات متفرقہ را بہندہ و بر رفعت خوشحالی رسیدند و اسب مراد و کامرانی و در صدہ طفت و نیکنامی دوا یندند۔ بوجوات ذیل بریت را بر مدینت ترجیح مے توان داد۔

(۱) بارادشاہ مے آید کہ مردمان صحیح الاعضا و توانا از شہر ہائے کلاں برنئے خیر نمزد۔ بل قریات دیہات مردم ایں صفات پیدا مے کنند۔ زیرا کہ عمدگی آب و ہوا بر صحت انسان اثر تمام دارد۔ ایں چگونہ ممکن است کہ ساکنان بلا و غظیمہ مثل لندن و نیویارک و سحت و توانائی یا با ستمدگان قریات و مضافات مقابلہ توانمند نمود۔ و ایں امر از مسلمات و بدیہیات است کہ صحت تقدیم تمام دارد بر جمیع اشیاء مملوکہ انسان۔ و ہوا ی تازہ و صاف و میدان ہائے پر فضا و دل کشا و باد یہ ہائے صحت افزا۔ بود و باش و شستن کجا و در شہر ہائے گنجان آباد۔ و کوچہ ہائے غلیظہ و نا صاف و در محلات موجب خرابی و فساد سکونت و رزیدن کجاہے بہیں تفاوت رہ از کجاست تا کجا۔

(۲) عمدگی آب و ہوا و فضاے دل کشا بر قد و قامت ہم اثر انداز گرد و مدعی بنیم کہ مردمان شہر از بس پست قامت و نحیف و ناتوان می باشند و بر خلاف آں ساکنان قریات و قاطنان باویر طویل القامت۔ قوی البستہ و شجاع بنظر می آیند۔ طاقت و توانائی و قد آدمی بر انصرام اکثر کار ہائے متعلقہ انسان اثر تمام دارد۔

کثرت کار و برو اشتغال کار برائے اہل شہر مانع ترقی گرد و۔

تشریح تفسیر

دلیل فضیلت بدینیت

(۳) مدنیت دشمن ذہانت خیال کردہ شود و برخلاف آں بدویت ممد ذکاوت و فطانت باشد
 زیرا کہ چوں ایشان (سکینین) امصارم از خواندن اخبار و استیفاے یتاثر و شغل روزمره فایز
 میگردد و خیال می نمایند کہ بجز این کاری دیگر و فرض برتر مفوض به ایشان نیست - ایشان را از
 اشیاء خارجہ خبرے و تاثرے نباشد - از مظاهر قدرت و مناظر فطرت کلینتہ محروم می باشند
 نمی دانند کہ اشعه آفتاب عالم تاب بر کوه و دریا و دشت و صحرا چه لطف عجیب و چه کیفیت
 غریبہ دارد -

آب ہائے روان در پائے کوہستان و انہار و آبشار و صحرا و کوہ سار و بخم تابدار
 بزلفاک دوار و زمزمہ خوانی طیور و ریشاخار و سیہ گردش و رکشت زار و نماشاے گلزار و فصل بہار
 و یونقلہائی نباتات و اشجار چه تدریل و ربا و فرحت افزائی باشد بجا یکہ اہل شہر و محلات
 فلک شان از دیدن آسمان ہم عاجز و قاصر اند و بدویت خود بخود اتفاق مشاہدہ این چنین
 مظاهر فطرت می افتد و ایشان بغور و خوض مطالعہ صحیفہ قدرت نمودہ مقرر صنعت صانع تعقیقی
 می گردند - و انبیس عمل اثر خاص بر دل و دماغ شان می افتد -

(۴) مشاہدات روزمرہ شاہد این حال است کہ مردمان صائب الرائے و صاحب فہم و
 ذکا اکثر اتعلق بہ دیہات و قریے دارند - اختراعات عجیبہ و ایجادات غریبہ اگر از پرده
 انحصار معرض نظور آید نتیجہ عقل و دماغ اہل قریے است - زیرا کہ حسب تحریرات سابقہ دماغ
 اہل شہر متناسب و موزوں برائے اختراعات نباشد -

(۵) اہل دیہات و جنگلات کار ہائے متعلقہ خود را بدست خود سرانجام می نمایند کہ موجب
 ترقی باشد و برخلاف این ساکنان امصار بذریعہ (ماشین) ہای مختصر و مفید و مہم
 ترقی

(۶) در مدنیت کسی از حال دیگرے خبر ندارد - بدین سبب از صفت ہمدردی و اتفاق
 و فوائد متراک در سنج و راحت اہل افاق منصف نمی گردد - عرق ہمدردی شان گاہے در
 حرکت نمی آید حالانکہ برخلاف آں در بدویت از مشاہدہ حال یک دیگر واقف و باخبری باشند
 و بدین سبب بر طبق مدد و استمداد سلوک می نمایند و صفت ہمدردی و اتفاق را ہمیشہ مرعی و
 ملحوظ می دارند - اہل دیہات در لطف و مروت و شفقت و نیت ہم بر اہل شہر فایز و سابق

اندیزہ را کہ قبل الذکر اگر کسی را بدوستی گزیند بر اے دوام باشد و در ایثار و رفتار و در ہم و دینا بر لب
 شمار گوہر جان بریاد و فادار و در یغ نزار و چہ یک یا صمیم و محب قدیم بہتر و افضل است از صد
 یا ترخیل و نسیم۔

اہل شہر اگر ہزار آشنا و در بیچ فائدہ از انہا بوقت حاجت نہوار و۔ چہ ایشان یا را نہ بانی
 یا نانی باشند یک یا رجانی بہ انصدا یا راں نانی و آشنایان زبانی۔ آشنایان عامہ ہی بحالت عواض
 و تکالیف مفید ثابت نمی گردند چہ ایشان در اں حالت پیراموں حال نمی گردند۔

چوں باشند وہیات (روستائی) و در بلدہ عظیم داخل مے شود۔ از دیدن عجائبات
 و از ملاحظہ غرائب اثر یکہ بردش طاری می گرد و۔ ازاں دل اہل شہر عاری باشد چہ ایشان
 از مشاہدات روزمرہ عادی ملاحظہ آں است یا شدہ اصلاً متاثر نمی گردند و ایں تاثر ہم موجب
 شگفتگی غنچہ دل و جاں باشند و غفل و تدبیر اہل قریٰ از اہل شہر سابق می باشند۔

از مشاہدہ روزمرہ معلوم میگردد کہ در بدویت اطفال از حال یک و گویہ خوبی آگاہ می باشند
 و شہیدان و روایات بزرگان شغف تمام بہم می رسانند حکایات تاریخی خاندان بردہا مے
 شان اثر عجیب دارد۔

۱۴) در بدویت پروای تکلفات و در بیچ حال نباشند۔ آسمان خیمہ بے چوب بر سر شان و
 فرش زمیں در زیر پائے آل مستان۔ ایشان دریں معاملہ استغنائی تمام می دارند۔ ہم چنین
 محتاج امتنع نفیسہ و اغذیہ لذیذہ و البسہ لطیفہ نباشند۔ نہ حاجت خدام دارند نہ پروای عوام در
 تکلفات لایعنی زر کشیر و مال خطیر ضائع نمی سازند

از دولت سکون قلب محروم می مانند و ہمیں اطمینان خاطر است کہ لب بہاب راحت
 و ابریں و منہا مے مقصد کونین است۔ ذخیرہ مال و متاع کہ در خانہ ہا مے دارند و بال جاں
 شدہ باعث ہزار ہا تکلیف می گردد۔ خوشحال صحرائوزان کہ نہ مال و کنت دارند۔ نہ مال و
 حشمت کہ بفکر آں بنزد و دو تفکر و در گزارند۔

پس از صد سال ایں نکتہ محقق شدہ بقافانی کہ یک دم مطمئن ہوں بہ از تاج سلیمانی
 دریں شک نیست کہ در مدنیت اکتساب علم و فن بہ سبب موجودگی مدارس و مکاتب بخوب

نزین وجہ صورت فی بندہ۔ و بدیں سبب اہل شہر تہذیب نفس و تعدیل قوی کردہ از درجہ
بہیمی برتر بہ ملکی توانند رسید۔ لیکن نتیجہ بالعموم بالعکس ظاہر می گردد۔ زیرا کہ حضرت سعدی
علیہ الرحمۃ فرمایند۔

علم چند آنکہ بیشتر خوانی چون عمل در توفیق نادانی
ایشان از صفت عمل عاری شدہ۔ تہذیب و تادیب نفس نتوانند نمود۔ مشاہدات روزمرہ ظاہر
می نماید کہ در مدنیت لوی مہر و وفا و نحوے علم و جہا نباشد و از نعمت انس و محبت و و الفت
بے نصیب اند۔ و ہم چنین صحب جسمانی و راحت روحانی پیراموں حال شان نگردد۔ قول
فیصل این است کہ بدویت افضل تر از مدنیت است۔ پوشیدہ نمائند کہ بدویت موجب فتوحات
نمایاں شدہ اقوام عالم را در سببعہ اقلیم جہاں مثل مہر و ماہ بر تلک شہرت دوام و بقاے عام می
رساند۔ فتوحات عرب مصدق این قول است

۱۔ کیفیت شب تار و باران موسم سرما

کیفیت شب تار بر مرد و ہوشیار مہوید و آشکار و برویدہ و ران روشن ضمیر بل بر ہر
صغیر و کبیر و امیر و فقیر از ہر من الشمس و امین من الامس است۔ زیرا کہ ہر کہ و نہ در ہر قصہ و دہ
از نظارہ آل بہرہ بردار۔ الا از کیفیت کلیتہ و حقیقت اصلیتہ بجز آنکہ وشت و دریا پیچوند و
سفر ہائے و در و دراز نمود و در محلات عالی شان نیا سودمند۔ دیگر خیرے و اثرے
نباشد۔

امرا کی کیفیت آگاہ بند

امراے عالی و قار و رؤسائے با اقتدار کہ بر بستر ہائے گرم و مسند ہائے نرم استراحت میفرمایند
و شہستان جنت نشان ایشان از شمع و دل افزوز حکم خلد بریں بر روی زمیں دار و تصور آن
نتوانند نمود۔ بفرمائیے

ای تراخاری بیانشکت کی دانی کہ حیثیت حال غیرانی کہ شمشیر و بار بر سر خورند
چہ ایشان نہ متاثر از برد و تاج و تازی کی ظلمت روح فرسائی باشند نہ بہ سبب خواب
شمیریں صدای طوفان و دینش باران گجوش شان می رسد۔ نہ ترش و عدو ناشر برق پرہ ہای

گوش چشم انسان رامی در سپردہ گوش ایشان از صدای مہیب طوفان بے خبر غنچہ دل از
ادای رعد و برق بے اثر باشد۔ غربای نادار و مبتلایان مصیبت واضطرار آگاہ از کیفیت شب
تار و واقف از درازستی و ظلم روزگار اند۔ کہ نہ شبستانِ خلد نشان و نہ ساز و سامان محافظ
زمستان می دارند و نہ از پارچات گرم نہ بستر باے نرم فائدہ بار دارند بیل زیر چرخ بازیگری
بسر نموده علی الدوام بردارند۔ لباس بہتر از مرغابی تن بریدن ایشان دیدہ نشود۔ از دست برد
و هوای سرد نال و از صدای مہیب سحاب پریشان و از باریدن باران بہ سبب بروت گریبان
می مانند۔ و مصداق این شعر می باشند۔

شب سردشان دیدہ نابروہ خواب چو حراتا مل کناس آفتاب
انتظار آفتاب می نمایند تا از آفت سرد و ظلم ظلمت شب بیدار ہائی یابند۔

شب تار و هوای جانگزا در موسم سرما بلای ناگہانی ہست ہم سو بان روح فرسا
سروی ہوا و بروت سرما مثل تیر دل و در جان سوزشان میگردد۔ بدین سبب دست و عابدہ گاہ
خالق الارض و السماء را از کنند تا درازی شب یلدا کم گردد۔ چون عروس آفتاب بصد۔
نقاب از چہو برداشتنہ بر حصہ فلک چہارم جلوہ گرمی گردد۔ جان و اجسام مرده نشان عود
می نماید۔ دیدہ ہا از دید آس عروس جان بخش گرم می کنند۔

وای بر حال مسافران بجز و بر و تاجران صاحب سیم و زرد و عازمان سیر و سفر کہ در شب تار
زمستان و در حالت طوفان باد و باران بار تقا و باران قطع مراحل و طے منازل می نمایند۔
گاہ کشتی شان بگرداب ہائل درمی آید کہ ازاں سفینہ حیات شان بکنار ساحل نجات
رسیدن محال می نماید۔ غرش رعد و تابش برق باعث آتش گیری و حرق خرمن امیدشان
می باشد۔ بلبل شیراز کہ از بس نکتہ پرواز و فیض طرازا است۔ متفلسفہ و موازنہ ہمیں حالت نمود
بدین نوع مترجم شدہ ۔

شب تاریک سیم موج گرداب چنین ہائل کجا داند حال ماسکسار این ساحل را
چون سفینہ تاجران در بیکریاں بحالت باد و باران و شدت طوفان در گرداب ہائل در آید۔
جان شیریں آن خسرواں از تن بیرون می آید و در باد و آواز فریاد برمی آرد۔ و بسا اوقات در دشتاں

خواب از این کیفیت آگاہ اند

از شب تار و بر حالت تاجران

آمدہ کہ اکثر الناس صید دام حیران ویاس در آں حالت خوف ویاس شدہ فغمہ ننگ اجل گشتند۔
 گاہ مسافران بجزو بر تلال مصر و بر آمد از نہال تجارت قند و میسر بر برداشتہ شیریں کام
 می گردند۔ گاہ فرعون صفت بدیائے نیل بے نیل مرم فرعی فند نقوش امید از موسای نا امید
 سترہ خون آرزو ہائے دیرینہ می نمایند۔ ایں ہمہ تانج و عواقب شب نار و موسوم سرکشت
 اکنون عثمان شب ریز خامہ و وزبان بسوی مرصیان نیم جاں کہ از بس افسوہ و نال و نال
 اند منعطف می گرد و معلوم است کہ شب نار موسوم سرچاہی قدر دراز و طویل رہے مرو و علیل میباشد
 کہ ہر تانیہ اش در درازی ثانی ندارد۔ از درازی شب نقطہ و کس آگاہ اند و بس۔

اول مرصیان نیم جاں کہ از بین الاقران و ہمران بر بستر بیماری دراز شدہ چہ نشان مزہ خواب نہ
 چشیدہ بل درآہ و زاری و گریہ و بیقراری نال و نال و تپان می گزارد۔

دوم۔ عاشق مجبور کہ بسبب فراق ماہ و من در کاش آں مبتلای جو رنم و شکال غم و ہم
 اسیر دام رنج و الم می گرد۔ آں بے چارہ ہر لحظہ مثل ماہی بے آب در رنج و اضطراب می
 باشد و بیابان مضطرب و آرو بے قرار بودہ ہر لمحہ مرغ جانش از تنفس رنجش پرورانی نماید۔

گزار و شب بصد کل بصد و صحت بصد زاری بصد رنج و بصد حسرت بصد و بصد و بصد خوری
 چوں از خطرات شب نار اثرات آتش و نار قہر تب است۔ خداوند کیم در قرآن مجید
 نشان عظمت ظلمتش ملحوظ داشتہ قہر می خورد۔ ہائیکہ می فرماید۔ "واللیل اذا غشقت"
 پس ہیبت و نشان شب یلدا و تاریکی روح فرسا و طوفان ہوا از مظلمات مظاہر فطرت و مناظر
 قدرت است۔ گواہ عادل و شاہ عدل بر جلالیت رب الارباب خالق المطر و السحاب اند
 و پروردہ شب تا کسی سرور و فرحان نیست بجز یوم شوم یا روز مذموم کہ موخر الذکر و ظلمت شب
 نامہ اعمال خود از تاریکی عصیان سیاہ کردہ مستوجب النار و السقری گرد۔

کردنی خویش آمدنی پیش

مکافات عمل و پاداش کار دیریں دیر ناپایدار کہ نتیجہ گردش لیل و دنار است از چشم مردم
 و نامحفی نیست۔ باید دانست کہ دریں ہماں گزراں ابنائے و نال برد و نوزاع اند۔ یکے آہمکہ

فد

الزجرات فیض و عاشقان

الزجرات فیض و عاشقان

بنای کارشان معنی بر مفاد و مصالح اقرار و همسران باشد۔ دیگر آنکه افعال و کردارشان ضرر رساں و موجب نقصان ہر انسان و حیوان است۔ چنانچہ بلبل خوش الحان چمنستان فصاحت و طوطی شیریں زبان شکرستان بلاغت و ربوستان اخلاق کہ ہر گل آن در رنگینی و خوشبو شہرہ آفاق است بدیں نوع مترنم شدہ ۵

دو کس چاہ کنند از پی خاص نام | یکی نیک محضر و گزشت نام
یکی آنکہ تازہ کند نشہ حلق | و گزتا گردن و رفت خلق

بریں محل ذکر خرقہ آخری کہ نیت و طویات شان متضمن بر مضار و فسادات اہل جہاں است
کرده شود و نموده آید کہ ہر آنکہ ۵

تخم بدی کشت و چشم نیک داشت | و مرغ بیدہ بخت و خیال باطل بست

جملہ ارادات و نیت شان مقتضی تکالیف انہای زمان باشد حکمت بالغہ و قدرت فاضلہ
حکیم مطلق و قادر بر حق بدیں نوع جاری و ساری شدہ کہ تخمی کہ در مزرع عمل بکارند بر آں پروانہ
کسی در جہاں ندیدہ و شخصی نشیدہ کہ از تخم جو گندم روئیدہ باشد۔ چنانچہ ربوستان آمدہ
ہر آں تخم کاری بر آں چشم دار | کہ ہر گز نیار و گز انگوہ بار

بر زبان انگلی ضرب الشل است As you sow so must you reap
یعنی ہر چه بکار آید بر آں بردارید۔ اگر کسی چاہی بدیں نیت کند کہ کسی در آں افتد بریش حسب
الافتضای قانون الہی جز این نباشد کہ خود در آں افتد۔ حاکمان راستی شعار و دوا حیان حقیقت
گزار حکایات بسیار و روایات بے شمار دریں ضمن ایراد کردہ۔ و از آں ایں امر پائیہ
شہوت رسائیہ۔

از مکافات عمل غافل نشو | گندم از گندم پر وید جو

چنانچہ برائے انبات و دعوی مزبور حکایت آن شیر خوشخوار و پلنگ شتم شعار کہ بیل و نہار
مصروف صید و شکار بودہ۔ برختین خون ناخن مشغول ماندہ و ہمیشہ اسب حمرد و جہا بیدہ ان
ظلم و ظم جہانمی عاقبت الامر نہال اعمالش در باغ بیدادی نشو و نما یافتہ شاخہایش بلند شدہ
بر فلک پیغمتم رسید و بر اعمالش بجز این ندید کہ صیادی انپردہ غیب بر آمدہ بچکانش را

ہدف سهام مرگ ساخت چہنم جہاں میں آں شیرستم شمار و پلنگ ظلم و تار را از فراق و اُمی قرۃ العین
 بے نور کردہ برائے بقیہ عمر متکلف بیت الاحزان نمود۔ (تفصیل اس اجمال ایکنہ آور وہ اند کہ
 دریا را طلب بیشہ بود وسیع و بیدای بود فتح و دران شیریں ہر سریر فرنا زوائی ممکن شدہ شنب و
 روز بہ شکار جوامات آں بیشہ اشتغال و زبیدی و بچہ داشت کہ از دیدن آہنا در مردم چہنم نور و
 در قلب مضطرب و سرپیدا گشتہ دران صحرا بر مسند بیدای نشستہ بازار گشت و خون را
 گرم ساختہ بود۔ و فریاد مظلومان آں صحرا و مہم دیدگان آں باد یہ بہ آسمان و رمی بیست دلیل و نہار
 بدرگاہ کردگار زاری می نمودند۔

روزی آں شیر خوار حسب معمول برائے شکار بدر رفت۔ و بچہ ہائے آہو۔ ئے مادہ
 را کہ بہ چرا مشغول بودند۔ و مادر مہربان نشان معروف حال نشان بود۔ گرفتہ قلمہ خود ساخت۔
 مادر بچگان ہر چہ نعرہ و فریاد بر آورد گوشہ چہنم بدان نمود۔ قضا را در آں اثنا کہ شیر بچہ ہائے آہوئی
 مادہ را شکار میکرد و صیادی و کہیں گاہ آں پلنگ آمدہ ہر دو بچہ را بہشت و پوست بر کشیدہ
 رواں خانہ شد۔ چون شیر بہ بنگاہ رسیدہ آنرا خالی از بچگان دید و فریاد زاری بر کشید و
 و و فریادش بر فلک ہشتم رسید۔

از دیدن خون فرزند ان چہناش پر از خون شد۔ ہر سومی و ویدہ می اندیشید کہ ای آفت
 بمن از چہ رسید۔ ناگاہ نعلے پیر کہ مراحل عرش در مشاہدہ حقہ بازی فلک شجیدہ ہائے شہ
 و وعظ و نصیحت را شہار خود ساختہ بود۔ بد آسجا در رسید و چون شیر خوار را بدان حال دید
 بد و گفت کہ ای آتش ظلم تو خود افروختہ۔ آیینی دانستی کہ آں مظلومان کہ ایشان را قلمہ خود ساختی
 مادر و پدری داشتند۔ تو و فراق را ئی فرزند انش ایشان را در آتش غم و حسرت می نشانیدی
 تو بار ہا دیدہ امی پر زور ایشان را از فراق قرۃ العین انہا بے نور می ساختی پس و و فریاد ایشان
 بر فلک نیلگوں رسیدہ جہاں را بہ چہنم توتیرہ و تار یک ساخت۔ ہم چنین ناخلاق شیریں زبان و
 حاکمان حقایق ترجمان نقل نمودہ کہ تو نگریستم کہ میزم درویشان بہر ہامی ارزاں خریدہ بہر ہائے
 گراں بدست دیگران فروختی۔ روزی ہمیزم درویشی گرفت و نمید بہا بدو داد۔ آں سہ چارہ
 افسردہ خاطر شدہ برفت و از دل گرم آہ سر در آورد۔ ساعتی نگزشتہ بود کہ درانرا بہر میزش

آتش گرفت و انهار و دیگر مال و متاعش را پاک بسوخت. و بدینش عریاں و گریاں از بستر سبب
آتش زنی و ربافت می نمود که در آن انسان یکی از حکما که سرو و گرم رو نگار و دیده قلع و شیرین لیل و
نها چشیده بود گفتش حتی دانی که آتشی از دو و فغان منظر مالم مشتعل شده ترا از بستر نرم و خاکستر
گرم نشانید.

ایجاز را ملحوظ داشته بهین گفتا کرده شود
گندم از گندم برود جز جو! از مکافات عمل غافل مشو

آفتاب

۹

آفتاب عالم تاب که بزرگ ترین اجرام سماوی ست یکی از مظاهر قدرت و مناظر قدرت
است و نظم جهان منوط بذات آن است. خالق ارض و سما و مالک جمیع اشیاء چون ترکیب کاف
و لون برع مسکون را بیا فرید از وجود آفتاب ظلمت زدا چهره آفاق را زینت بخشید

بقول بعضی لفظ آفتاب مرکب از آفت و آب است یعنی آفت بخت آب. ظاهر و باهر
است که آب سطحات ارضی از حدت و تمازت آن بصورت بخارات منبدل شده متصاعد
به آسمان می گردد. اغنی مثل آفت از افرو می برد. بدین سبب ملقب به آفتاب شد. بعضی
محققین به تحقیق آن پی برده و بر سر حدتین رسیده گفته اند که در اصل آب تاب بود.
به سبب آنکه آب و ف قریب التلفظ است ب را به ف تبدیل کرده آفتاب خوانند. بمعنی

گرم کننده آب. این امر محتاج بیان نیست که آب دریا و انهار و بحیر و آبشار از حدت بهمین جرم
گرم می گردد. اگر چه بنظر هرگز از زمین می نماید لیکن در اصل جرمش از جرم زمین بدرجه باکلا
تراست اکنون فوائد و نقصانات جرم آفتاب به عرض تحریر آورده شود.

برداشتن نور از خورشید بهر پوشیده ماند. که جرم آفتاب منبع حرارت و نور و مغناطیس

سرور است. اگر جرم آن بر آسمان ظهور نیافتی. علی اللهم تاریکی و ظلمت.

بودی می بینیم که چون تاریکی شب معدن رنج و تعب موجب اضطراب
انسان که از اختلاف حالت رانادی است منتظر آن باشد.

راشادان و مسرور سازد پس شمس و اشرق سپاه انجم را شکست فاش داد و علی ابصبح نیز و شعاع علم کرده بر مسند فلک بنمود اگر گردد و نصف ربع مسکون را نیز تصرف آورده سپاه نور نزدیک دور ظهور میکنند۔

۱۸ رنگ های مختلفه که پر تو ظهور دارد از برکت آفتاب است۔ اگر آفتاب نبوده هفت رنگ در سبزه اقلیم جهان رنگ نلور نیافتی روشنی سفید مرکب از هفت رنگ است بذریعہ منشور مثلثی شبیه الوان مختلفه شمسی ویدہ معترف این امر به آسانی توان شدیم چنین قوس قزح که بعد باران بر آسمان ظاہر میگردد و شما بدین حال است۔

(۳) جو ب میوجات ہم از تمازت آفتاب بختہ نشود۔ و ہم رنگ های متنوعه یا بد سرخی گل لاله و گلاب از جرم آفتاب است۔ شاہد گل بر تخت شاخار و فصل بہار اگر نشید شما بدین حال است کشت زار ما از حدت آفتاب بختہ می گردد۔ اگر روشنی و تمازت وحدت و حرارت بہ بقولات زبرد ہرگز ہرگز بختہ نگردد۔ اگر قحطی در سایہ بکارند و آنرا از روشنی و حرارت آفتاب محروم گزارد اصلاً نشوونما نہ یابد۔ انیس بحث ثابت شد کہ بختگی باطن اثمار و اشجار موقوف بر ہمیں جرم است۔

(۴) مواد غلیظ و عفونات فاسدہ از تمازت (حرارت) این علی الفور کافور می گردد۔ اگر ہم آفتاب نبوده آفات و بلیات مختلفہ از مواد غلیظہ و عفونات فاسدہ پیدا شدہ بصورت امراض جلوه گر شدی انیس نفیر یہ معلوم شد کہ آفتاب را در صحت و بیماری ساکنین نہیں ہم دخلی تمام است (۵) شب روز ہم انحصار بر آفتاب دارد۔ زیرا کہ چون زمین گرد آفتاب حرکت (گوش) می کند آن مقامات کہ مقابل آن می آید اند نور آن مستفیض شدہ آنجا روز مقابل آن شب پیدا گردد۔ اگر جرم آفتاب نبوده بجز تاریکی چیزی بنظر نیامدے۔ حقیقت حال این است کہ لفظ شب و ایام لغات نیافتنہ شدے چہ اگر ایں الفاظ با ہم تقابل دارد۔

شب از نور خود جهان و ہمایاں را مستفیض می گرداند ہم از برکت دراصل جرم سیاه است اقتباس نور از مہر منوری کف داگر۔
سمہ وقت تاریکی و ظلمت ظهور نمودے پس شمع مقرر کہ

محفل جہاں را آراستہ و باز جہاں را پیراستہ است از فیضان آن ست۔

(۷) انسان کہ باطبع اختلاف پسند است اگر جرم آفتاب نبودی از تغیرات بیل و نہار و تبدلات موسم و روزگار چگونہ مستفیض گشتی۔ زیر اگر کہ را بعد سر را و بعد گراگا ہے صیغہ و گاہے نشتا متعلق بذات آن ست۔ بہ صورت فقدان جرم آفتاب ہیچ آب و تاب نبودی و بہ باعث شدت برودت کسی کاری نتوانستی کہ وچوں از تقریر اول بہ ثبوت رسید کہ نخستین فصل ربیع و خریف و مبدہ ہائے لذیذ و لطیف انحصار بریں دارد پس دریں صورت ماکولے از ماکولات و بقولے از بقولات و مشروبے از مشروبات نبودی۔ وچوں حیات حیوانات منحصر بر ماکولات و مشروبات است از فقدان جرم آفتاب آفتاب حیات انسان و حیوان ہم بمغرب زوال و دہال و رشدی و بدیں سبب چیز می و کار گاہ جہاں رونمانہ گشتی۔ و حضرت انسان کہ خلاصہ موجودات و نقاوہ مخلوقات و رونق ربع مسکون و علت غائے ترکیب کاف و لون است۔ زخمت ہستی بجانب عدم برستی۔ پس حکمت الہی اقتضای وجود این معدن نور و ضیاء و منبع صدق و صفائے شدہ۔

(۸) سیم وزر و لعل و جواہر کہ در معاون یافتہ شود رنگ و تاب آن بر آفتاب است لعل و زراہا کہ بہ سبب سرخی و نگینی از بس دلربا می باشد۔ از تابش آفتاب است۔ ہم چنین زر و طلا کہ ہر فرد بشر بہر حال آن شیفنہ و شنیدای نماید۔ رنگ و آب و زیب و تاب از آفتاب می یابد۔ حضرت سعدی رحمۃ اللہ علیہ می فرماید

سنگ را چوں دوام نمی نابد تابش آفتاب زر گرود

چوں جرم آفتاب جامع جمیع محاسن و مفاد و دافع جلہ عفوئات و فساد و مصلح کار کا ذناس عامہ عباد است خداوند کریم چریش را ہم اہم ترین اجرام سماوی قرار دادہ تمش می خورد و می فرماید و الشمس والضحی وجود باران ہم انحصار بر آفتاب دارد۔ کہ از تمازت آن آب بصورت بخار ت تبدیل شدہ بہ عالم بالای روز و در طبقات بارودہ رسیدہ کثیف شدہ مشکل بہ شکل ابر و طرمی گردد پس مختصہ این توان گفت کہ اگر آفتاب نبود ہیچ نبودی۔

گر نبود ہی آفتاب اندر جہاں کے بدی نور و ضیاء بر آسمان

کے بُدی روی زمین آراستہ کے بُدی زلف جہاں پیراستہ
رنگ عالم تیرہ و تار یک بود تیرگی ہای جہاں را روز بود
پر توئی انداخت اوبر و سحر و بر و نہ بد نظم جہاں نیر و نبر

بعض اوقات از تمازت آفتاب دل تنگ شدہ اضطراب و اضطراب لاحق گرد۔ لیکن ایسج
فعل حکیم خالی از حکمت نباشد چوں اجسام حیوانات از حدت آفتاب غرق میکنند میتوان گفت
کہ رطوبات فاسدہ از راه مسامات خارج شدہ اخراج مواد سمیہ را از بدن می گردود کہ موجب
صحت مزاج است پس از وجود آفتاب اعتراف بر حکمت بالغہ و قدرت کاملہ آن حکیم قدیر
توان کرد فعل الحکیم لا یخلو عن الحکمتہ۔

موسیقی

نـ

ایں لفظ سریانی است و بزبان یونانی معنی آن لحن است و بزبان انگلیس ایں را
میوزق تلفظ می کنند۔ صدا ہای موزون و متناسب کہ علی التواتر برپردہ ہائے گوش رسیدہ
خوش آیندہ معلوم می گردود۔ موسیقی نامیدہ شود۔

گویند کہ موجد ایں فن لطیف حکیم فیثاغورث بودہ است۔ کہ از تلامذہ حضرت سلیمان
علیہ السلام بود۔ بعضی براں اند کہ خود حضرت سلیمان علی نبینا و علیہ السلام موجد ایں فن شریف
بودہ اند۔ گروہی ایسجاد ایں فن را بہ حضرت داؤد علیہ السلام نسبت می دہد۔ بعضی از
محققین می گویند کہ حکمای سلف ایں ہنر نفیس از جانور سے تقش نامی کہ اورا موسیقار
ہم می گویند اخذ کردہ بودند کہ از بس خوش آواز و شیریں آواز باشد۔

ایں امر از عجایبات است کہ جانور مذکور را دہندار و چوں پیمانہ عمرش لبریزی می گردود انبار
ہیزم جمع نمودہ براں می نشینند و خواندن شروع می کند۔ از نغمہ ہائے دل ربا و صوت ہائے
روح افزا انبار ہیزم آتش می گیرد و او خود در ایں سوز و برفا کستر آں بقدرت خالق زمین
و آسمان باران می بارود و از ان بیضہ پیدا شدہ۔ بچہ بیرون می آید۔ ہمیں دور مسلسل
علی التواتر جاری می ماند۔

در فضیلت این فن شریف و ہر لطیف حضرت سعدی علیہ الرحمۃ می فرمایند:

چہ خوش باشد آواز نرم و حریف بگو شش حریفان مست صبح
بر از روی زیباست آواز خوش کہ آں خطافض است این قوت روح

از بیات مذکورہ فضیلت (صوت خوش) بر صورت خوب ظاہر است ہم چنانکہ روح بر نفس
فضیلت دارد خداوند کریم در کتاب مقدس و عظیم می فرماید نفخت فیہ من روحی۔ و جائے دیگر
فرمودہ قل روح من امری۔ انہیں کلمات تقدس آیات این امر پیایہ اثبات می رسد کہ روح
انسانی جزو روح رحمانی است و ہم چنین بسبب آنکہ این فن قوت روح است۔ بنا برین
شرف فضیلت آن گنجایش شک و گمان ندارد۔ خدای برحق وقاد مطلق در خوش آوازے
کیفیت عجیب و خاصیت غریب و دلچست نمادہ۔ و فی نیست کہ رغبت و شخصی نیست کہ الفت
بر آن نداشتہ باشد حتی کہ وود و دام و طیور و ہوام ہم از ان متاثر می گرد۔ بارہا در مشاہدہ
آمدہ کہ مار کہ از بس شقی القلب است و دمار از ہر جاندار می آورد ہر آوازے آنچنان مست
می گرد و دوسری جنبانہ کہ تیز از مشاہدہ آن پیدای شود۔ سبحان اللہ تعالی کہ در چوب خشک
چہ تاثیر عجیب و لطیف غریب نمادہ کہ دل انسان و حیوان یدرجہ تمام رقیق و متاثر می گرد۔
چنانچہ مولانا مے روم در مثنوی می فرمایند:

بشنو از نے چوں حکایت می کند و ز جدائی ہاشکایت می کند
از نیستاں تمام ابریدہ اند از نفیرم مرد و زن نالیدہ اند

از اشعار مذکورہ ظاہر است کہ از صوتی کہ از انی برنی آید رقت قلب پیدا شدہ باعث
نالہ می گردد کہ یکی از آثار است موسیقی است۔

این فن بطیف و این ہر لطیف جزو بدن اولیا و شملہ اہل دنیا۔ و ردول و انشور
و شغل جاہلان۔ رفیق عشاق و لذت رفتگان۔ و ہمراہ راہ گم کردگان بادیہ فرقت و
غم و دل سوختن گنگان ہمیشہ سرخ و ہم شفیق زاویہ نشینان صحراے الم است۔ خدا
کریم را آن قدر مغرب و محبوب شدہ کہ حضرت داؤد علیہ السلام را بطور معجزہ عطا فرمود
و در کتب معتبرہ آمدہ کہ بوقت تقیم روزی حضرت داؤد علیہ السلام آب از جریان و مرغ از

طیران بازی ماند۔ ہیں سب بتقاضای فطرت جھلا شیدائے آن و علماء فدا ئے آن اہلبما
گرویدہ آن دہم عقلا گریباں دریدہ آن صیاد و لہا و لہجا و ناوا می صخر و غطا است۔

اللہ اللہ موجدان ایں بہتر چہ صاحب کمال و اہل حال بودہ اندکہ صوتی را آنچنان
نشیب و فراز دادہ اندکہ ہماں یک صوت بہ صوت ہا می مختلفہ جلوہ گرمی گردود۔ و از حالتی
بہ حالتی و از کیفیتے بہ کیفیتے تبدیل می شود۔ طرہ این نغمہ کہ مخصوص وقت خاص است و ہماں
وقت مرغوب طبع می باشد۔ بوقت دیگر ہرگز اثر انداز دل نباشد۔ بہ عارفان خدا دل داوگان
یا رعبنا بشنیدن ہر صد کہ مناسب داشتہ باشد۔ حالتی پدید آید کہ دل از دست دادہ۔

از شراب و حدائیت مدہوش می شوند۔

کسانیکہ ایزد پرستی کنند باواز دو لاپ مستی کنند

چہ فن لطیف است کہ ازاں دل انسان متوجہ خدا شدہ از دنیا وافیہا بجے خبر گردود
و سرور سرمدی و راحت ابدی حاصل کند۔ لیکن وائے بر حال کسیکہ در حالت مستی اسیر
وام شہوات نفسانی و لذایذ جسمانی شدہ خاسر الدنیا و الدین میگردد۔ و مصداق ایں شعر آں
بے شعور می شود۔

نہ شد حاصل وصال یا رونی قرب خدا حاصل نہ دنیا یافت آن خاسر نہ عقیبتی شد بدو واصل
و بدیل آنکہ دل انسان بحکم القلب العلیل میل الی الا باطیل ہمیشہ مائل بہ شہوات
نفسانی می باشد بنا بریں دنیا یاں دیں و پیشوایان شرع متین بچو از ایں قلم نہ رانند۔ و زندگی
نفسہ معیوب نیست اگر معیوب بودی آنانکہ قلوب را از ہوا جس نفسانی و وسوسہ شیطانی
مصفا ساختہ ملقب بہ لقب صوفیا شدہ اند۔ بچو از آن فتویٰ ندا و ندی از عمارست زہد
ریاضت و مزاولت تقویٰ و عبادت نفوس شاں مرودہ و قلوب شاں زندہ می گردود۔ و
شہوات نفسانی پر اموں خاطر شاں نگر و نہ شرف ہمیں فن شریف و بہر لطیف است کہ دل مضطر
را تسکین و قرار می بخشد۔ از بکرت آن جرات و دلیری از دیاد و خطرات مرگ نقصان نمی پذیرد و بجہاں
بے قیل و قال قلب ہر اہل کمال ازاں متاثر می گردود۔ مسرت پاک برائے مروت و غناک و سرور و پرتا شیر
برای ہر بڑا شیر و امیر و فقیر و صغیر و کبیر است۔ بظاہر و بطن نام و صبح و شام و بچہ و کبکیم اطفال و حال و استقبال است

دای صوفیہ کے کلام و شرف ایں فن از دانشاں

علم طب

۱۱

از قول راثر العظم علم الابدان و علم الاویان، کہ بر افواہ جہور جاری و ساری است
فضیلت این علم و فوقیت این فن ظاہر است۔ ضرورت خامہ فرسائی بہ اظہار شرف این
علم نیست۔ قبل از انکہ عنان شب وین خامہ بتفصیل فوائد عامہ آن تافہ آید۔ تعریف این علم از
ضروریات است۔ پوشیدہ نماند کہ نام این علم علم الابدان است یعنی دانستن آن چہ متعلق باشد
اجسام بنی آدم و شناخت متعلقات آن و خیال کردن حالت صحت و بیماری ایشان۔ تمثیل دل
نشین ذیل برائے توضیح آن کفایت می کند۔ بدن انسان را ساعت نبلی یا ساعت دیوار
خیال کنید۔ و بداند کہ موجد آن تبر کیسے ساختہ کہ ہر جزو و مخرج جزو دیگرے شدہ۔ اگر جزوی معطل
شدہ اجزائے دیگر ہماں ساعت محض بیکار شدہ اگر جزوے سُست شدہ۔ دیگر اجزاء ہماں لمحہ بے
حس و حرکت گشت۔ حال بدن انسان ہم بر ہمیں مثال است۔ چنانچہ دانای روز حکمت
و شناسای نبض فطرت حضرت سعدی علیہ الرحمۃ می فرمایند:

پو عضوے بدڑ آور و رنگار و گر عضو ہارا نما، قرار

و بمقابلہ چار چرخ آن اخلاط اربعہ و جسم انسان موجودہ است۔ چنانکہ در ساعت تاری جان
است کہ انکو کہ کردن گرد محور می تند و باز بند رنج کشادگی می یابد۔ و تا وقتیکہ تمامہ کشتاہ
نگرد و اجزائے آن متحرک می ماند۔ ہم چنان و جسم انسان بر یہ و شش است۔ در ساعت پتہ علم
باشند کہ بمقابلہ آن و جسم انسان دل حرکت می کند۔ بمقابلہ آواز گزشتن ہر نامیہ حرکات متواترہ
نبض است و برین تار و پیچ ہائے بے شمار و در بدن انسان اعصاب و رگ ہائے بسیار
است۔ اگر اجزائی آن خراب گرد و ساعت سازان آنرا درست می نمایند۔ علاج علالت و
انجام خاص و عام اطباء می کنند۔ فرقے کہ مابین ساعت و جسم انسان است بجز این نیست
کہ ساعت را در ہفتہ یا در یک شبانہ روز کوک می کنند۔ الا حکیم علی الاطلاق خالق
الخلق والا فاق آن را یک بار کوک کردہ

فیض علم طب

شناخت بدن انسان از ساعت

کسانیکہ اصلاح اسقام ابدان انسان می کنند ایشان را اطہامی گویند و علم شان را بعلم الابدان یا علم طب تعبیری می نمایند جواب این امر کہ بچہ دلیل آن را تزیج بر علم الادیان دادند۔
 ورج ذیل است حکیم مطلق و قادر بر حق انسان ضعیف البنیان را خطاب مستطاب اشرف
 المخلوقات عطا فرمودہ آن را معزز و موقر ساختہ است۔ بدین دلیل علم بدن را افضل و اشرف
 انگاشتن ضروری ست۔ علاوہ انیز منشای قدرت و مقتضائے فطرت این است کہ آبادی
 نشاء صوری از دیاد پذیرد۔ اگر عللاج اسقام و رنج و الالم نکرده شود۔ وجود انسان محض معطل و
 بیجا گردد۔ و فتورے و امورات دنیا و تصورے و معاملات عقلی پدید آید۔ بر صاحب عقل
 متین و مالک راسی رزبں روشن است۔ کہ تحصیل علم دین و عبادت خداے کریم موقوف بر
 صحت بدن است۔ اگر صحت جسمانی حاصل نیست صحت روحانی ہم واصل نئے پس دریں
 صورت حصول علم دین داخل ناممکنات باشد۔ چنانچہ حضرت سعدی علیہ الرحمۃ کہ طیب
 روحانی و مصلح امراض نفسانی است بدر بارہ اخلاط البعوی فرماید

گر یکے زبں چهار شد غالب جان نغیریں بر آید از قالب

پس شکر ذات و اہب الطبیات خالق موجودات کہ اداسے آن داخل محالات است بذمہ ہر
 انسان واجب است چنانکہ فرمودہ "ہر نفسی کہ فرو میرود و مہجیات است و چوں بر مے آید
 مفرح ذات" پس در ہر نفس و نعمت موجود است دریں صورت بفعوای
 از دست و زبان کہ بر آید کز عمدہ شکرش بدر آید

بنی آدم را ہر جو ہر عقل آراستہ و بہ زیور خرد پیراستہ۔ پس این ضعیف البنیان کہ آفرینش
 از مشت خاک بیش نیست چہ قدر ترقی در دانستن حقایق الاشیا و خصائص الادیہ نمودہ۔
 دریں تنگی نیست کہ عللاج مَرگ از قبضہ اقتدار و حیطہ اختیار آن بیرون است الا در بعض
 بیماری با اطبا آن قدر یدہ طولی می دارند۔ کہ عقل فنا می و طرہ تحجیر می گردد۔

حکمائے حافظ و در عللاج مریضیان بالوس الہیات آن یہ بضیا نمودند کہ مردم آن را بہ مجرہ
 تعبیر کردند۔ و دین و لا در ممالک ایشیا طب و دلولوع و رواج دارو۔ انگیزی دیونانی اگر چہ
 مقابلہ این ہر دلولوع طب و یکی را بر دیگرے تزیج دادند بذمہ علمائے این فن است و لا

پوشیدہ نمائند کہ تشخیص صحیح و اسباب و علامات مرض کہ دانستن آن قبل از علاج ضروری است و بر طب یونانی یافتہ می شود۔ الا فن جراحی تعلق بر طب انگریزی دارد۔

حکمائے یونان تو جو خود بہ سوائے جراحی مبذول نہ نمودند۔ لیکن اطباء فرنگستان اہمیت اس فن را اور ذہن آورده و اس آن قدر ترقی کروند کہ در بعض امراض دل و دماغ و دیگر اعضائے رئیسہ را شکافتہ و اسقام و آلام پاک ساختہ۔ می توان گفت کہ ایشان ویرس فن مسیحائی نمی نمایند۔ ہم چنین بلحاظ صفائی ادویات طب انگلیسی فائق بر طب یونانی است۔ ریاضات نفسانی و عبادات روحانی منحصراً بر صحت بدن انسانی است و صحت بدن متعلق بہ دانستن علم طب است زیرا کہ در حالت بیماری بدن استعانت از طبابت قیام آن (صحت) ممکن نیست طیب را باید کہ در باب معالجہ توجہ بہ طبیعت نماید و قوانین حکمت را بنا بر قوانین فطرت دارد۔ تا از ان فائدہ بہرہ وراد۔

علم جغرافیہ و تاریخ

۱۲

جغرافیہ مرکب است از دو لفظ یونانی جیو یعنی (زمین) و گرافی یعنی (بیان) یعنی بیان سطح زمین پس از روئے لغت جغرافیہ علمیت کہ در آن بیان خشکی و تری روی زمین باشد۔ و بعض از محققین اجزائے اندرونی زمین را دریں شمار می کنند۔ دریں صورت این علم وسیع را منقسم بہ نوع توان کرد۔

۱) جغرافیہ طبیعی (۲) جغرافیہ ملکی یا بدنی (۳) جیا لوجی (اجزای داخلہ طبقات الارض) کیفیت ہر نوع علم بہ تفصیل منافع درج ذیل است۔

علمیت کہ در آن ذکر و ثبوت اشیاء خارج الارض مندرج باشد۔ مثل نظریہ جیلا و ہمار و گردش ثوابت و سیار و تغیر مواسم روزگار و کسوف و خسوف و غیرہ ظاہر است کہ این جمیع حالات بمشاہدہ مخلوقات می آید و تخیل آن را می افزاید۔ الا بہ اجزائے ارضیہ تعلق یابستی ندارد۔

تشیخ نظام جغرافیہ

انسان جغرافیہ

فوائد - اگر دانایان علم زمین این علم را ایجاد نمودند و ما را چگونه معلوم شدی که شب و روز
 چگونه مجری ظهوری آید و چنان گاه روزه کمی و گاه روزی بزیادی دارد و علم مایه مدی که آفتاب
 عالم تاب بچشم و مرسوم تابستان بر سمت الراس آمده شدت نمازت آن باعث بدل
 آذاری مایه گردد - علی هذا القیاس کیفیت و ماهیت زمستان که برخلاف آن است از دشت
 این علم بر ما منکشف شده - گرما را حقیقت این علم معلوم نموده - چگونه و در ذهن آمدی که سرما بر
 سرما چنان خواهد آورد - (۳۱) ماهیت و کسوف و خسوف که بر آئینه است از برکت این علم است
 بدو این علم در روشن زمین و فوائد تدویر این تدبیر مایه مدی تفاوت یل و دلتا و گردش
 فلک و دورگی و زیاتی ماهتاب و طلوع و غروب آفتاب - اختلاف گریه و سرمد و قطعات مختلفه
 زمین بر بار و روشن نشدنی حقیقت برف و باران و ماهیت باد و طوفان بدو آن از حیرت امکان
 ما خارج بود - طوفان باد و صرصر سر و حشم عقل را تیره و خیره می کرد - در میدان آسمان کیفیت
 فوج سیارگان و شکست خوردن آن از دست شهسوار مشرق و فهم شدن آن بر منکشف
جغرافیه مدنی با ملکی جغرافیه که تعلق به سطح ارضی دارد آن را جغرافیه مدنی می گویند
 جغرافیه مدنی با ملکی همین علم است که از بود و باش ساکنان ممالک مختلفه و طر معاش
 و امور متفرقه ایشان آگاهی می بخشد - هم چنین اوصاف حمیده و خصائل ستوده سلاطین و پادشاهان
 و تاجوران روزگار بر ما اظهار می نماید - کیفیت آب و هوا و نباتات قطعات متفرقه و راه های
 و احوال ممالک مختلفه و عظیمه و امصار قدیمه و مسابن تجارت و اخلاق و عادات باشندگان بر ما
 منکشف میگرد -

هم چنین بدر باره طر حکومت آن ملک و اقلیت حاصل شود و انقض این علم تجارت و
 عوام الناس را با عموم و سلاطین را با الخصوص مخبر و رهبر است - و شغله ایست و لچسپ برائے
 خاندان نشینان بے دست و پا و ذریعہ سیر و سیاحت ممالک متفرقه بدو قدم بیرون نهادن از دلتا و فضا
علم الارض (جیالوجی) که متعلق به حالات اندرونی و ساخت طبعی ارضی است -

فوائد - بذریعہ علم الارض و انایان در دشت و بیابان و جنگلات و کوستان گشت نموده
 معدنیات مختلفه دریافت نمودند - ظهور بیم و زرد و لعل و گوهر که در طلب آن هر مرد و فرزان

نقد

فوائد جغرافیه مدنی

فوائد علم الارض

مثلاً دیوانہ جہود جہدمی نمایاں نتیجہ (کرشمہ) ہمیں علم است۔ آہن دس ورائنگ وغیرہ معدنیات صدقہ
ہمیں علم است از ماہیت کو ہسار و دریا و آبشار و زلزلات ہمیت شعار و انف گرواند۔ پس از
تقریرات مذکورہ ثابت شد کہ مطالعہ علم جغرافیہ چہ قدر ضروری است۔ در اصل کتاب معرفت
است برای مردم ماہیت شناس و دفتر عرفان برائے اصحاب تحقیقت اساس۔

علم تواریخ

آں نقاشی پُرسنہ و مصوٰک کا ریگر است۔ کہ نصا ویر زمانہ گزشتہ و پیوستہ و نقوش الوح دہر
ناپا یادار پیش نظر آ آورده باعث انشراح خاطر می گردد۔
علما می گویند کہ علم تاریخ فلسفہ معہ مثال است یعنی بہ تذکرہ امور حکمیہ اشکہ آن ہم بد مذکور
است کہ اذان در دہستان جہاں سبق عبرت حاصل می شود۔

ایں علم بہ علم جغرافیہ نسبتی قدرتی و قطرتی دارد۔ زیرا کہ علم تاریخ مفسر حالات است و آن
مخبر موافقات اگر گفتہ شود کہ در ہر دو نسبت ظرف و مظروف و تناسب موقعہ و موقوف است
بجاست و اگر بعضی تحریر آورده شود کہ ہر دو مثل شیر و شکر لازم و ملزوم و مانند روح و بدن خادم
و مخدوم اند و است۔

بنیاد تاریخ مبنی بر نوشتہ جات مورخان شہیرس تقریر و منشیان جادو و تحریر و کتبات
عمارات قدیمہ و تحریرات منادر و معاہدہ عظیمہ و ضربات سکہ جات و حکایات و روایات است
بعض امور را بزرگان قدیم درشتہ تحریر آورده برائے ما ذخیرہ نہادند۔ الا واقعات عجیبہ و
حالات غریبہ بکوشش و انامیان زمان و واقف کاران جہاں بمعرض ظہور می آید۔
علم تاریخ بلحاظ موضوعات منقسم بر سہ نوع است۔

(۱) واقعات شاہی و نظم الزماں (۲) تذکرہ ہائے بزرگان (۳) افسانہ ہائے بے بنیاد
و خلاف عقل انسان۔ فوائد ہر سہ نوع علم تاریخ بتفصیل ذیل بعض بیان می آید۔
(۱) واقعات سلاطین عظیم الشان و سوانح فرمانروایان جہاں از اخلاق حمیدہ یا عادات
ذمیمہ شاں ما را آگاہ کردہ ترغیب و تنبیہ احراق و احتراز از عادات بدی دہد۔

تعلیق

تعلیق تاریخ جغرافیہ

انواع علم از تاریخ بہ لحاظ موضوعات و افراد

عدل عادلان و ظلم ظالمان پیش ما حاضر می کنند تا تاج طوفین را بمیزان عقل سنجیده
ایشان را مورد تشخیص یا نفرین کنیم۔ از آئین مالی و قوانین ملکی و جنگی ایشان آگاہ می گردیم۔

تصویف قوت و هزیمات سلاطین زمان پیش ما حاضر می کنند
بواعث فتح و موجبات شکست در خاطر ما می آرد۔ موازنه کاہلی ہائے مردان کاہل و
اجتماعات بیدار خراں و محتاطان کردہ شود۔ از حالات آداب معاشرت مردمان مختلف الزان
واقف میگردیم۔ اس تقاضائے فطرت و منشائے جبلت طبع انسان است کہ از کوائف و حالات
سلاطین ماضیہ کہ موجب ظلم و ستم یا مصدر رطف و کرم بودہ اند۔ واقف و آگاہ گردو آں ازین علم
بخیرترین و بھی صورت می بندد۔

چنانکہ بہر کس و نا کس شایق شنیدن تذکرات بزرگان قوم خود می باشد ہم چنین اورا شوق
استماع حالات پیشوایان دین و امنگیہ خاطر باشد تا بر مقلوہ مخدما صفا و درع ماکدر عمل پیرا گردو۔
مقابلہ مابین طریق معاشرت خود و ایشان نموده از بواعث ترقی و زوال آگاہ گردیم از انبجادات و
اختراعات ایشان واقف شدہ از ان مستفید می باشیم۔

اگرچہ افسانہ ہائے بے بنیاد فی نفسہ تحقیقی و واقعی ندارد۔ الا ذریعہ اوقات بسری و مشغلہ
مردم غمگین و حزین است۔ زیرا کہ بے شغلی موجب فسادات عظیمہ و باعث گناہ ہائے کبیرہ
می گردو۔ چنانکہ علم تواریخ منقسم بر سه نوع است ہم جنین مردم دنیا ہم سه انواع دارند۔
مردمان اعلیٰ۔ مردمان متوسط۔ مردمان درجہ ادنیٰ۔

مطالعہ علم تواریخ مفید ہر سه نوع انسان است زیرا کہ علاوہ حصول معلومات قابل قدر
و اصلاحات موجب فخر اوقات فرصت را بخوبی بسر توان کرد و بفعوای
ہر کس بنجیال خویش خطبے وارد

مقابلہ زراعت تجارت و ملازمت

۱۳

عادت مردم ظاہر ہیں و طریق عوام نکتہ چین است کہ تکالیف ظاہری و مصائب خارجی را

قیاس کردہ۔ علی الفور چیزے را ناپسندیدہ قرار می دهند و بمقابلہ آن از نشان و شوکت و رفعت و منزلت بیرونی چیزے بے غور و تامل آن را مستحسن می پندارند۔ الا ایں طریق مقابلہ و برسیج حال مستحسن نیست۔ بزکنت رساں شرف میں وغور پروازان نکتہ چین ظاہر و باہر است (روشن) کہ ہر جا کہ گل است خار است و بر سر گنج مار۔ بعد سرور نشہ شراب بلائی خمار رسیدنی است و بعد انقصائے ایام عیش و نشاط تلخی رنج و انقباض چشیدنی۔ بعد بہار خزاں و بعد وصال ہجر یاراں و دیدنی کبیت کہ در باغ پر و موجہاں گلبن عیش پرورد و بعد از ان بر تنغ بنخ خور و اجسام سمادی ہم مثل آفتاب و مانند باد و اٹھ بمطابق قوانین قدرت و آئین فطرت مبتلائے کسوف و خسوف می باشند۔ یعنی شیرازی می فرماید

ای می متاع و درد در بازار جاں انداختہ گوہر ہر سود ورجیب زیاں انداختہ
شطرنج یازان نرد ہستی میدانند تا پایادہ شطرنج ہفت منزل و شواگر از مثل نفتخاں
اسفندیار طے نکتہ بزم نمہ فریب نرسد کہم سیلہ تا وقتیکہ جان عزیز را و پرسیج و تاب ریشم بر باد
کند از ابریشم براق دلہا را خوش نمی گرداند۔ چنانکہ حضرت سعدی علیہ الرحمۃ کہ در اکثر مفاہک جہاں
گردیدہ و سرود گرم روزگار چشیدہ و سود و زیاں در بازار و بر ناپایدار دیدہ می فرماید
نابردہ رنج گنج میسر نمی شود مژدآں گرفت جان برادر کہ کار کرد
اگر ہماں امور کہ پیشتر نظر سرسری بر آں می اندازیم بنظر امعان مشاہدہ گردد و معاملہ کلینتہ بر عکس
خواہد بود۔ امرے کہ باعث دل آزاری بود اکنون موجب شگفتگی غنیچہ خاطر است خوش گفت
آنکہ گفت

بلائے خمار است و عیش ممل سلمدار خارا است با شاہ گل
چوں ملازم سرکار دولت ملازملیس بہ لباس مخمل ز نثار سوار بر اسب باد قمار و بخت می آید
و بمقابلہ آن بروہم قافی افسردہ و دہر مردہ آزرده و در ماندہ فطری افتد بے تامل ایں خیال در
خاطر قاتر قطع می کند کہ ملازمت سرکار از بس موجب عز و وقار و فخر و اعتبار است لیکن
معلوم ندایم کہ

صحبت شاہ را ز روی قیاس ہم چو دریا سے بیکرانہ شناس

طریق برسیج و برسیج

طریق عوام

برای مقابله و برسیج

ملازمان ہموارہ بر امید نان ویم جان حیران و گسروان می مانند۔ چنانچہ گفتہ اند باہنگ
در قہر و یا غوطہ خوردن و از لب مار دم بریدہ قطرات زہر مکیدن بہ سلامت نزدیک تر
است از تقرب ملوک۔

بیت

از صحبت پادشاہ بہ پرہیز چوں ہمزم خشک ز آتش نیز
ہم چنین شعر آئینہ کہ عطر تجارب روزگار و منظر مصائب ملازم عالی وقار است
نشاہ عدل است برائے اثبات ذلت ملازمت

بدریا در منافع بے شمار است اگر خواہی سلامت بر کنار است

چوں در احاطہ عدالت نقیبی یادربانی رئیس با وقار و امیر گردوں مدار را بزیر و
توینخ تمام کشاں کشاں بیرون می کند۔ آنگاہ وقت ملازمت و در دل ناعاقبت اندیش
جائے گیر گردد۔ لیکن باید دانست کہ اگر نشان ملازمت آن نقیب مثل کمر بندانان گرفتہ شود
آن در بان بد مزاج پیشینرے ہم نیرزد۔ دانیایاں گفتہ اند کہ بیخ ملازمت قریب دو ذرع
بلند از زمین می باشد۔ در حقیقت ایں راست است۔ زیرا کہ آقاے خدمت شناس و
افسر عدالت اساس آزار فرامو قوت و بر طرف از ملازمت تواند کرد۔ حقے یا وراثتی ندارد
بر خلاف آن زمیندار با وقار و تاجر مالدار کہ سولے خرارج و باج و محصول کشت و باغ
بذئہ او تکلیفے یا خدمتے نیست۔ بہ آزادی و دلچسپی تمام زندگی بسر می نمایند۔ و آزادی برابر
ہزار نعمت است۔ نعمتی از نعمای دنیا مقابلہ آن نتواند کرد۔ از مشاہدات لیل و نہار و تجربات
روزگار عیاں است کہ اکثر اقوام عالم جان و مال بر آزادی قربان می کنند۔ الا ایں گوہر را نہا
از دست نمی دهند۔ دیں شک نیست کہ وہقان تکلیف کشت و در و ضروری بردارند۔
الا اگر نظر غور ویدہ شود معلوم گردد۔ کہ ایں تکلیف ہم مہنی بر حکمت است۔ زیرا کہ ایں در حقیقت
ریاضت بدنی است کہ فی نفسہ مفید باشد۔ حال تاجریم بر عین منوال است۔ بہ ملازمان خود
حکومت می کند۔ در آزادی مسامح و شریک زمیندار است۔ بہ سبب سفر و دروازہ در
ممالک مختلفہ عقلش از دیادمی گیرد۔ الا در آرام و اطمینان برابر زمیندار نیست تاجر اگر چہ مال
خطیر و زکثیر دارد۔ الا سفر ہائے متواترہ و اندیشہ و خطر و نقہ این مال از بس موجب رنج و

ذلت و ذلالت

تہو و تاراج مامون از خطرات ذلت اند

ملال و باعث زوال و وبال است۔ تفکرات گوناگوں و ترددات و تقلبوں اور الاتقی می گروید۔
چنانچہ حضرت سعدی علیہ الرحمۃ در کتاب گلستان از زبان تاجری نقل می فرماید۔ فلاں انبارم
بر کستان است و فلاں بضاعت ہندوستان و ایں قبائل فلاں زمین است و فلاں مل را
فلاں کس ضمیمہ گاہ گفتمی۔ خاطر اسکندریہ وارم کہ ہواش خوش است باز گفتمی نے دریائے
مغرب مشوش است۔ سعدیاسفر دیگر در پیش است۔ اگر آں کردہ شود بقیہ عمر بگوشتہ بنشینم۔ گفتم
آں کہ ام سفر است۔ گفت۔ گوگرد پاری پیچین خواہم بردن۔۔۔۔۔ الخ حضرت سعدی و جواب
مے فرماید۔

آں شنیدستی کہ وقتی تاجکر در بیابانے بیفتاد از ستور
گفت چشم تنگ و نیا دار را یا قناعت پیر کند یا خاک گور
حالانکہ بخلاف آں مرد بہتال سوائے کار کشت و درود و حفاظت آں فکر دیگر دانگنیر
خاطرش نمی باشد۔ اوقات آرامش حسب اقتضای طبیعتش می باشد۔
نہر وہ حریص جہاں گرد را قناعت تو نیکو کند مرد را
طرفہ ایں است کہ زمین جائد او غیر منقولہ است کہ گاہے نقصان در آن راہ نیابد۔
بر خلاف آں مال و متاع ناہر ہمیشہ در محل خطر است۔

تعلیم و تادیب

تعلیم مصدر عربی ست کہ مادہ آں علم است و علم بمعنی دانستن و آموختن تادیب ہم مصدر
است کہ مادہ آں ادب و معنی اش ادب آموختن باشد۔ الا در اصطلاح عام تعلیم و تربیہ
ایست کہ انراں مواد طبعیہ انسان بدرجہ کمال می رسد و تادیب وسیلہ ایست کہ انراں
عوادت بنی آدم اصلاح می یابد۔

فرق باہین تعلیم و تادیب ایں است کہ آں تعلیم مواد را آمادہ می نماید و ایں تادیب
عوادت را مہذب می سازد و کار تعلیم آموختن چیزہی و کار تادیب بچہ کرہن آں است۔

بہ سبب آئکہ تعلیم منقسم بر سه نوع است۔ ہم جنس نادیب ہم بمقابلہ آں النوع ثلاثہ دارد۔ النوع
ثلاثہ تعلیم مندرج ذیل است۔ تعلیم عقلی تعلیم بدنی۔ تعلیم خلقی۔ زیر اگر جمیع کارخانہ جات عالم
انحصار بر صحت بدنی دارد۔ بنابرین اولاً ہماں را در معرض بیان آورہ شود۔ تعلیم بدنی آں
است کہ بوسیله آں بدن انسان محفوظ از امراض مختلفہ و حادثات منفقہ ماند۔ و در
افعال و کردار خستی و آلودگی ظاہر نکند۔ یکی از علمائے فرنگستان می فرماید کہ خوبی بدن
انسان منحصر بر چار چیز است۔ صحت۔ خوبصورتی۔ طاقت۔ خوشی پس جسمی کہ ایں صفات
اربعہ می دارد و مغرورست است۔ علمی را کہ صحت بدن انسان متعلق بہ آں است طب یا
حفظان صحت می گویند۔ ہفے را کہ خوبصورتی و زینت بدن تعلق بہ آں دارد۔ فن تزئین
می نامند۔ و ہنر کیہ طاقت بدنی را سالم و برقرار می دارد و ریاضت بدنی می گویند۔ و وسیلہ
کہ از اں خوشی و مسرت ممکن الحصول است موسوم بہ فن عیاشی گردید۔ پس تعلیم علم طب ضروری
ولا بد است و از علل و مداوای امراض کثیر الوقوع بودن داخل فرائض است۔ خوبصورتی
ہم برائے ہر فرد بشر مثل صحت پڑ ضرور است۔ ضرب المثل افواہ است کہ در دنیا حسن و
خوب روی حکم سحر سامری دارد۔ حضرت سعدی علیہ الرحمۃ می فرماید۔

پہ طائوس در اوراق مصاحف دیدم گفتم ایں منزلت از قدر تو می بینم بیش
گفت خاموش کہ ہر کس کہ جالی دارد ہر کجا پای نہد دست بداندش پیش

ریاضت بدنی کہ از اں فوائد کثیرہ و منافع جلیلہ مترتب می گردد بہ قسم سوم تعلق دارد۔ و
منشاء فوائد ذیل است۔ اعضا مضبوط۔ دماغ درست و بدن چست و جسم توانا و توانائے
عقلیہ صاف می گردد۔ فرہی بدن کہ بہ سبب اجتماع بلغم پیدا می شود۔ از ریاضات مناسبہ
رفع توان کرد۔ مشاہدہ و تجربہ گواہ است۔ کہ ریاضت بدنی برائے دفع ایں مرض حکم معجزہ
دارد۔ چہ آں محلل رطوبت فاسدہ است۔ ایں مدد داری عمر است۔ و معاون خوبصورتی و
سدرہ امراض مختلفہ شدہ وجود صحیح و سالم دارد۔ و نہ درستی و صحیح المزاجی انسان بزاوادی
و احفاوش نیز اثر می تمام دارد۔ از مطالعہ کتب تواریخ ثابت می گردد کہ در زمان سلف
مردمان شایق ریاضات می بودند حتی کہ از دل و کتختائی را بجان و شازہ و گمان موقوف

النوع ثلاثہ تعلیم
خوب روی و نورانی تعلیم

ناتجایان تعلیم

و مشروط بر ریاضات بدنی بود۔ سلاف ہمیں سبب طویل العمر و شجاع و بہادر می بودند۔

گویند کہ یکی از سلاطین نامدار بہیار شد۔ چنانکہ افسردہ و پشمرده شدہ بالوس الحیات گشت ادویات ہر قسم برائے او بے تاثیر و تدبیر مخالف تقدیر ثابت شد۔ چوں اطباءے حاذق بالوس شدہ۔ دست از علاج و دوا لے اوباز کشیدند و انائے را خبر شد او علی الفور دو عدد کلوخ کو ب تیار کردہ پیش آورد و گفت کہ در قبضہ آن دولے عجیب و غریب اثر ہے ام اگر صبح و شام تا یک ساعت آن را حرکت دادہ آید حتی کہ عرق کنید بالضرورت صحت یاب گردید۔ چنانچہ بادشاہ برگشتہ او عمل کرد۔ و در عرضہ قلیل پادشاہ تندرست و توانا گشت۔ و دراصل بیسج دولے نبود۔ بلکہ تکرار ریاضت این معجزہ نمود کہ در اندک مدتی بہیاضے را کہ جاں بلب بود تندرست ساخت۔

برہر انسان لازم است کہ ریاضتی از ریاضات را شغل خود سازد۔ زیرا کہ کار ہای عالم بدوں صحت کامل سرانجام نتواند یافت۔ مریض از عبادت خدا محروم ماند و در دین و دنیا لقلب بہ لقب مذموم و مبہوم و مخزون و مغموم باشد۔

شجاعان ممالک روم و شام کہ بین الخاص و العام ثانی رستم و اسفندیار و مروان کارزار بودند۔ بہ سبب ہمیں طاقت بودند۔

تعلیم عقلی۔ تعلیم کہ از ان عقل انسانی کامل و توانائی عقلیہ قوی و مضبوط گردد۔

آموختن علوم متفرقہ و ہمیدن مسائل مشککہ و ایجاد امور جدیدہ داخل ہمیں تعلیم است۔ و در مدارس و مکاتب جہاں و در جمیع دارالعلوم زمان ہمیں تعلیم شب و روز جاری و ساری است۔ بل و در جملہ کار ہائے عالم ہمیں تعلیم ذہیل است۔

بنای این تعلیم منحصر برہر امر است کہ از ان اول و سائل حصول علم است دوم تدریس سوم تہذیب و آراستگی قوای عقلیہ و ماہیطق بہا۔

حکایت ہوشیار بہیار کہ بہرکت یافتہ بدست گشت و در

ریاضت بدنی بہرکت یافتہ خود می است

تعلیم عقلی

وسائل حصول علم

وسائل حصول علم

انسان وسائل مراد است که انان جمله موافقات شاہراہ علم و جمیع تکلیفات کہ سدرہٴ مسافر منزل علم باشد منفعہ گردود و چیزی سدرہٴ بزرگی آن نباشد آن وسائل مندرجہ ذیل است۔

(۱) فارغ اہالی ولی فکری یعنی طالب علم را فکر و اندیشہ میاگردن خورد و نوش و خوراک و پوشاک و انگیزہ نگرد و تطبیق راجع بہیں جانب باشد۔ **بیت**

ز دولت ہر کہ را روشن بود شمع ہمہ اسباب نیکوئی کند جمع
(۲) اشتراک و پرہیز از صحبت اشتراک زیرا کہ از صحبت بدرہٴ حمان طبع بہ کار ہائے شنیع شود

و طالب از حصول علم باز ماند۔ **بیت**

با بد اہل کم نشین کہ صحبت بد گرچہ پاکی ترا پلید کند

حکماء کہ عادت را طبیعت ثانیہ گفتہ اند در حقیقت حق بجانب بودہ اند۔ سعدی

علیہ الرحمۃ می فرماید

خوے بد در طبیعتی کہ شست نزد جز بوقت مرگ از دست

(۳) شوق دلی و ذوق طبعی کہ بدون آن تحصیل علم داخل نامکنات است زیرا کہ بدون

توجہ و شوق اگر قصد ہا کتب زیر مطالعہ آورده شود۔ فائدہ نہ بخش بل سوائے تلفیع اوقات اثری بر اہل مترتب نگردود۔

(۴) محنت و اسباق ہر روزہ را بہ التوا ترا نہ گردن و کوشاں بودن شرط ضروری است۔

(۵) در خواندن و از بر کردن اسباق باقاعدگی را لحاظ داشتن ضروری است برائے

حصول این فائدہ بہ معلم واجب است۔ کہ آمونۃ طلبا را امتحان کردہ استعانت از طریق انعام

و آفرین و تحسین و تفسیر گیرود۔ زیرا کہ اہل طریق برائے ترقی تعلیم عقلی مستحسن ترین وسائل است

ازین شوق محنت طلبا از دیادمی پذیرود۔ و از تحسین و آفرین طبع انسان را احتیاج وافر حاصل

گردود۔ بدین سبب محنت زیادہ کند۔ بفرمای کہ ۵۰ چہ مزدور خوش دل کند کار بیش

تذکرہ

۶۱) قدر دانی خواه از جانب عوام و خواه از جانب حکام بعمل آید۔ بہر کیف مدد و معاونت ترقی تعلیم است۔

۶۲) بر طالب علم واجب است کہ خوشنودی و استرخائی استاد را ملحوظ و مرعی دارد۔ ہم از اطاعت و ہم از محنت و خوش اطواری۔ زیرا کہ آں (استاد) اصلاح ارواح طلبہ امی نماید و سرمایہ علم کہ ذخیرہ سالہای دراز باشد پیش منی نهد و گاہ بذریعہ محبت و لطف و گاہ بہ خوف و ہم غیبت نیک کرداری و راست شعاری می دہد۔

۸) از دعویٰ ہمہ دانی باز ماندن زیرا کہ اکثر الناس خود را ہمہ دال تصور کردہ استفادہ از دیگران باعث تنگ و عارضیال گردند و بدین سبب برای دوام غرق در بیابانہا ہستند۔ ہمیت زد دعویٰ تہی آئی تا پُر شوی تو از خود پُری زان تہی میروی ہم چنین خوش گفت آنکہ گفت

آنکس کہ نداند و بداند کہ بداند ورجل مرکب ابدالدہر بماند

۹) مذاکرہ و بحث ہم برای ترقی تعلیم مفید ثابت شدہ است۔ زیرا کہ انیس معلومات مردہ از سر نو زندہ می گرد و شوق و عادت تحقیقات جدیدہ از دیاد پذیرد و فہم و دانش تازید گیرد۔

۱۰) استقلال و قائم مزاجی کہ بدول آں علم ممکن الحصول نیست۔ بارہا ورمشاہدہ آمدہ است کہ در مدارج ابتدائہ مدارس طلبہ امی کثیر التعداد می خوانند لیکن اندکے پیش رفتہ اکثری از انہا بہ سبب عدم استقلال و قائم مزاجی ترک تعلیم می نمایند و کسانیکہ بر منزل مقصود میرسنذلیل التعداد باشند معنی تدریس بزبان عربی درس دادن است۔ چون جملہ وسائل حصول تعلیم مہیا باشند تدریس ہم قاعدہ بود۔ طالب علم و در عرضہ قلیل بردار ج علیما تعلیم رسیدہ بین الاقوان و الامثال ممتاز گردد۔ از تدریس عمدہ و با قاعدہ فوائد عظیمہ متصور است کہ در ج ذیل میگرد۔

۱۱) طلباء بہ استقلال تمام منازل تعلیم را طے می نمایند و از پیش آید تکالیف و موانع اثناسی را د مایوس المقصد نمی باشند۔ و تا وقتیکہ بر اس المقصد تعلیم نرسند مکتب را خیریلو نگویند۔ و از جملہ خرابی ہا کہ بہ سبب تدریس بے قاعدہ و خراب پیش می آید محفظہ می مانند۔ و در ترقی تعلیم می کوشند زیرا کہ مادہ ترقی و مطالعہ کتب از تدریس عمدہ و بطالع پیدا می شود۔

بعد فارغ التحصیل شدن هم در مطالعہ کتب که شاہنشاہ باشند زیرا کہ از تدریس عمدہ مذاق صحیح و طبائع شاہنشاہی پیدا می گردد۔ و بر مدارج علیاے ترقی تعلیم رسیده مثل نجوم فلک می تابند۔ اخلاق هم اصلاح می گیرد۔ یعنی مہذب الاخلاق ثابت شود۔ قوت ضمیر اصلاح یابد و امتیاز مہین نیک و بد حاصل شود۔ از درس و تدریس عمدہ حیوان مطلق بزرگ حیوان ناطق رسیده عقلمند فصیح و دانشور بلوغ می گردد۔

مختصر آنیکہ بذریعہ تدریس عمدہ انسان انسان می گردد۔ و بواسطہ این وسائل حصول معاش هم میسر می شود۔ و صاحب آن مرد باوقار و امیر نامدار و فخر روزگاری گردد۔ و محل اطلاق و صدق لفظ انسان شود و بفرمای

آنچه چو بتیم و کم دیدیم بسیار است نیست نیست جز انسان درین عالم کبریا هست نیست

تعلیم نسوان

کسی را انیس امر انکار نباشد کہ زن خوش کردار و نیک اطوار در خانہ مہذب و باوقار یکی از نعمای پروردگار و انالای گرددگار است

زن نیک و خوش سیرت و پارسا کند مرد و درویش را بادشاه

و این ہم پوشیده نیست کہ تعلیم یکے ازان وسائل است کہ مہذب الاخلاق و العادات باشد۔ بل بہترین وسیلہ و اہم ترین ذریعہ تہذیب الاخلاق تعلیم است پس انیس تہمید این امر پائہ ثبوت رسید کہ تعلیم نسوان یکے از وسائل تہذیب و شایستگی ایشان است۔

(۲) کار و بار خانگی مثل داد و ستد حساب کتاب و ترتیب اسباب و آراستگی اشیاء غیر ہر متعلق بہ مستورات باشد۔ غور برداخت بدر بارہ اشیاء ضروریہ روزمرہ و بختن اطعمہ از اہتمام شاہ سرانجام می گیرد۔ مردان از ذخیرہ اشیاء خوردنی و پوشیدنی و نوشیدنی و غیرہ بے خبر باشند چہ ایشان امیرانکار و جہ معاش بودہ شب و روز ریل و نہار مصروف کاری مانند۔ اگر کسی ملازم است و رفتہ ملازمت سرشار و اگر زمیندار است۔ مبتلائی خمار محنت و مشقت کار و اگر

زنان کو کار و کھلی از انضامی باقی است

اہمیت و ضرورت تعلیم نسوان

و کا نڈار است آن ہم دائما مجروح جراحت روزگار و اگر دشکار است آن ہم امیر سلاسل انتظار
العرض خواہ امیر است خواہ فقیر بادشاہ است یا وزیر بہ سبب کثرت مشاغل متعلقہ ذات خود فرصت
کا روگیر ندارد۔ و مبتلائی خزشہ ہائے بیل و نہار و مختصہ ہائے روزگار باشند۔ پس انہیں تفرص ضرورت
ایں اہم محسوس گردد کہ مستورات خواندہ۔ شائستہ۔ واقف کار و ہوشیار باشند۔ تا امور خانہ
داری را بہ احسن ترین وجہی بہ سرانجام تو اندر رسانید۔ علاوہ انہیں ہر کس می داند کہ در معاملات
اہم مردان از مستورات مشورہ نمیکند خیال آنکہ بہ سبب ناخواندگی زنان نزدشان وقعت و
اعتباری ندارند۔ برخلاف ممالک فرنگستان کہ در آنجا زنان در باب صلاح و مشورہ با
مردان مساوی الحقوق اند و بنگاہ عزت و وقار دیدہ شوند برخلاف زنان آن ممالک کہ در آنجا
ہیچ توجہ بدر بارہ تعلیم نسوان کردہ نشود۔ مردم خیال می کنند کہ ساخت جسمانی شان موزن و
متناسب تعلیم نیست حالانکہ این سراسر غلط است۔ سوای امتیازی و فرقی کہ فطرت بمان
مردان و ایشان نہادہ است فرق دیگر و امتیاز بزر نیست دل و دماغ و دیگر اعضائے رئیسہ
زنان ہم مثل مردان است و در ایشان ہماں مواد برای قبول تعلیم نہادہ شدہ کہ در مردان۔

پس این خیال کردن کہ دماغ شان متناسب تعلیم نیست صحیح نہ باشد تعلیم و تربیت لطفال
مختصر بر اوضاع و اطوار و عادات و خصائل ماوراء باشد۔ و اگر ایشان ہنر و شائستہ
خواندہ باشند اولادشان ہم نقش قدم شان بروند۔

زنان خواندہ و شائستہ بچگان را کہ زیر اثر شان باشند زیادہ انزال متاثر تو اند نمود
کہ از استاد و مدرسہ تو اندر شد چہ ایشان (ماوراء) اتالیق تحقیقی بچگان باشند۔ طاقت مشاہدہ
اطفال در اوائل حال و قوت ادراک شان از کسی پوشیدہ نیست۔ اگر از بچہ تمیزی ماوراء از
عہد طفولیت عادات ناشائستہ و خصائل نا بآستہ در بچگان راسخ گردد اندفاع آن خارج
از جہز امکان باشد زیرا کہ العادۃ طبعیہ ثانیہ و تادیب دیگرے ہماں کس تو اند کہ کہ خود مؤدب
باشد بغوائے خفتہ را خفتہ کے کند بیدار۔

در مدارس و جامعہ تعلیم باشند تا دہد زیر آن معلمین بہ سبب قلیل الفرصتی از تادیب طلبا
قاصر باشند۔ اگر ماوراء تعلیم یافتہ اند و خواندہ تادیب بچگان بہ احسن ترین وجہی تو اند نمود کہ ہر چہ

در مدرسه آموخته اند از انباشت آرزو و چنگان که تربیت شان بذریعہ ماوراء العمل آید اخلاق محکم گردند۔
ہم چنین در ارسال ریل و رسائل بجانب شوہراں برائے زنان تعلیم یافتہ سہل و آسان باشد
بصورت دیگر شرم و حجاب مانع اظهار مافی الضمیر گردد۔

علاوہ انہیں امر از مسلمات است کہ زنان یکے از مسائل تفریح طبع مردان باشند
اگر زنان سخن فہم۔ رفرشاس و خوش اطوار نہ باشند چہ تفریح طبع از ایشان حاصل شود۔ بل باعث
وہال و موجب رنج و ملال شوہراں گردند۔ بغوی ۵

زن بد در ~~سکرام~~ مرد نیکو ہم دیں عالم است و در رخ او
تعلیم مذہبی و اخلاقی تعلیم دنیوی و غیرہ برائے شان ضروری است پس اگر ایشان را
محروم از نوشت و خواند داشتہ آید محروم از علم الہی گردند۔ وریں صورت اولاد کہ تزییات قوم
مختصر برایشان است و ایشان مایہ فخر و ناز قوم انداننا داشتہ و غیرہ مذہب باشند۔ زیرا کہ اگر بنیاد
خراب باشد عمارت چگونه درست و صحیح تیار گردد۔ زن و مرد و آفرینش از یک جوہرند۔ ایں
بعید از انصاف است کہ مردان بر مدارج عالیم رسیدہ مثل شمس و قمر تابند و زنان بچاہ
و در قعر و حقیض جہالت مانند۔

احتیاط باید کرد کہ ایشان بہ خواندن کتب عشقیہ اشتغال نہ ورزند زیرا کہ ایں چنین
مسائل و کتب مخرب الاخلاق باشند۔ از روی حساب آخرت مردان با زنان شریک و مسامند
از تقریرات مذکورہ پیار اثبات رسیدہ کہ زنان را از نوشت و خواند آگاہ کردن نہ صرف مفید
است بل فرض عین است و غفلت و رزیدن داخل بے انصافی

راستی و دروغ

راستی کہ بزبان عربی ترجمہ آں صدق است یکی از فضائل نفسانی باشد کہ متصف بہ آں
وصف حمیدہ و صفت ستودہ شدہ مافی الضمیر را بی کم و کاست بروقت حاجت بیان می نماید۔
ایں چنین صاحب بخت را صادق القول یا راست باز می گویند۔

دست راست را باید تعلیم از تربیت حاصل نمایند

احتیاط بدو را تعلیم نمایند

چون راست

بعضی از صداقان حقیقت شناس تعریف راستی بدین الفاظ نموده اند-

راستی نام سیرتی است که بوسیله آن اصلیت و حقیقت چیزی بدو کی می‌شود و ثابته بهمانه به بعضی اظهار آورده شود و ضد این سبجیه رضیه را بفارسی دروغ و عبرتی کذب گویند و صاحب آن را کاذب و دروغ گوی نامند-

دروغ یا کذب - در اصطلاح عام نام آن سبجیه رضیه است که بذریعه آن اصلیت چیزی بطریق ظاهر کرده شود که فی نفس الامر چنان نباشد کی و بیشی بهمانه و زیادتی را در او راه دهند متقابله هر دو - خداوند کریم در کتاب مجید که بذریعه مخبر صادق بهما فرست به التواتر تائید و تکرار لعنته الله علی الکاذبین بر انجام دروغ گویان و کاذبان ظاهر فرموده و ترغیب ترک این رذیلت و تائید التزام صفت متضاده آن فرموده - **بیت**

از کجی افتی بدم و کاستی از همه غمی رہی گراستی

راستی موجب استرخای الهی و ذریعه و داخل جنت الاعلی است -

راستی موجب رضائے خداست کس ندیدم که گم شده از دور راست

دروغ سبب نزول غضب الهی و عذاب نامتناهی است بفرمای "الصدق بخیر و الکذب

یهلک - ایم چنین حضرت سعدی علیه الرحمة از زبان حقایق ترجمان می فرماید

سعدی راست روان گوی سعاد برونند راستی کن که بمنزل نرسد کج رفتار

مرد راست باز بهر جا معز و موقر شریف و مغتر بشمار کرده شود - و برخلاف آن دروغ گو در هر مقام

ذلیل و خوار و قابل نفرت و بی اعتبار شمرده شود - راست باز مورد تحسین و آفرین و دروغ گو

مورد لعنت و نفرین می گردد و راستگو دامن آسوده و در فراوان و برخلاف آن دروغ گو حزین و

تالان می نماید - کاذب به اندیشه عذاب اخروی همیشه در آتش غم و هم می سوزد - حالانکه راستی مزه

صداق کفاره گناهان او شده و او امیدوار عاقبت خیر می گردد - و دروغ مرد کاذب گناهان او

را مضاعف می نماید - راستی خلق خدا پرستان و پیغمبران باشد و دروغ شیوه مطلب پرستان و

مناقصان - راستی بسوی خدا و دروغ بجنب شیطان می کشد - راستی قاطع المصائب و دافع

الیکالیف و دروغ با دمی المصائب و منفی الیکالیف است و در اصل راستی راس الاعمال است

است و دروغ اصل الاصول عصیان - این شیوه شرفا و آن طریقہ سُفها - راستی پیشوائے جمیع
 خصائل حمیدہ و آن مقتدلے جملہ شئائے ناستودہ است - راستی منتظم امورات و دنیا و عقبی است -
 و دروغ استیصال آن بہمی نماید - راستی استحکام بخشندہ سلطنت و دروغ حامی بد معاشرت و
 بدکاران است الغرض مرد راست باز ہم در دین و ہم در دنیا نیک نام و فرخ فرجام باشد -
 و دروغ گودربین و دنیا ذلیل و غار و ناوم و شرمساری ماند - وعدہ عذاب الیم بہ کاذبان و جنات
 النعیم بہ صادق وادہ شدہ است - حضرت سعدی علیہ الرحمۃ فرمودہ - دروغ مصلحت آمیزہ را از
 راستی فتنہ انگیزہ بعض از محققین بہ این قول موافقت نمی کنند و می گویند کہ فتنہ انگیزی کار راستی
 نباشد زیرا کہ انجام راستی ہمیشہ نیکی و خیر باشد بشر را در بیچ حال در آن مدخل نیست اگر از فعلی
 یا حرکتی یا قولی فتنہ پیدائی شود - موجب آن راستی نباشد - بل این را نتیجہ کم فہمی و مغالطہ تصور باید
 کرد بعض گفتہ اند کہ اگر ز دروغ گوی جان کسی سلامت ماند - بدان موقعہ دروغ گفتن درست و
 رواست لیکن محققان راستی شعار و صادقان حقیقت گزار برخلاف این ظاہر نمودہ اند و گفتہ اند
 کہ فی الحقیقت این فعل را ہم من قبیل المذمومات باید شمرود - ہر چند کہ حیات انسان ضعیف البیان
 عزیز الوجود و بدرجہ نایب مسعود باشد اگر کسی بذریعہ گناہ حفاظت جان خود می نماید - مرکب ہر سر
 گشاہی گردد -

۱) دروغ گوی و ارتکاب جرم ۲) اصول و قواعد انصاف را نگہداشتن ۳) ظالم
 دروغ گود فتنہ انگیز را حمایت نمودن پس دروغ در جملہ احوال مذموم و قبیح و راستی بہر موقع محمود و
 مدوح باشد

راستی را کابندای نیک خود روز و شب زانکہ این سیف جوان است و عصای پیر مرد

احسان و سخاوت

احسان مصدر عربی است وادہ آن حسن است کہ معنی آن نیکی باشد پس احسان بمعنی
 نیکی نمودن وادہ خیر نمودن -

خداوند کریم می فرماید۔ احسن کما احسن اللہ الیک یعنی فرمان واجب الاذعان ما را ترغیب و تحریص احسان می نماید۔ سخاوت باعث نیک نامی و احسان موجب دوست کامی و نجات فوایدی تصور کرده نشود۔ برائے جملہ افراد انسان بالعموم و برائے اشراف و انجانب بالخصوص سخاوت و احسان موجب شکر و امتنان خالق زمین و آسمان است و فضیلتی بهتر از این و خصلتی خوشتر از این یافتہ نشود۔

شرف مرد وجود است و کرامت بسجود ہر کس این ہر و ہندارد و عدش بہ زہد و در کتب احادیث مسطور و در عوام الناس معروف و مشہور است کہ سخاوت نام و رختی مبارک واقع روضہ ضوا و موجب مسرت و شادمانی ساکنان جہان است حقیقتش این است کہ جوہ بخشش موجب خوشنودی خدا و باعث رد بلا و ذریعہ حصول بہشت بریں برائے اتقیا و اسبیحا است۔ و انالے اذ و انایان زمان و فرزند شمس از نکتہ شناسان جہان می گویند کہ سخاوت ہمائی ست تر و تازه کہ واقع بر کنار جوی بار خوشنودی خدای تعالی است۔ و در وقعت و سرفرازی شاخ ہائے او پیوستہ اعلیٰ علیین و بہشت برین است۔ نیک نامی دنیا شگوفہ آں و فضیلت و کرامت عافیت میوہ آں۔ چنانچہ بغرض تحریص و ترغیب می فرماید۔

این سخا شاخ است از بلع بہشت دای گراں شاخ را از کف بہشت
یکی از قافیہ سنجان جہاں و نکتہ رسان زمان می فرماید کہ درم قافیہ کرم است لہذا درم تا و قیہ
کرم بہ اطمین باشد سخن نیست یعنی کرم با درم ضرور است۔

خاص از بہر کرم آمد دم برگز قافیہ اینک کرم
را و بیان شیریں زبان و حاکیمان صاحب سخا و احسان از زبان خاتمہ خلائق ترجمان بر صفحہ کاغذ نقل می نمایند کہ سکنہ راز ارسطو سوال کرد کہ سعادت داین و فلاح کونین در چہ چیز است۔ جواب داد و در وجود و سخا۔ این را سعادت دین بدین وجہ قرار داد۔ کہ سخاوت کردن تعمیل حکم الہی است چنانکہ شمع حقیقی می فرماید۔

”من جاء بالحسنة فله عشر امثالها“

۵ آنکہ ترا نوازش دہ میرسد از تو یکے خواهد دودہ میبود

و آنرا نیک نامی و فرخنده فرجای و نیا بدین سبب گفته شد که اگر انسان عبد الاحسان واقع شده است - و در بدن انسانی دل که رئیس اعضائے رئیس است فرمانروائے جمیع اعضائے بدن خیال کرده شود و آن بنده احسان می گردد و پس چون دل قید اسیر شد از بدن که محکوم آن است بر خدمت که خواهید گیرید

کرم پیشه کن کا دمی زاده صید به احسان توان کرد و خوشی بقید مشاهدات روزمره شاهد این امر است که بند سخاوت و احسان بند نیست که و خوش و درندگان را هم منقاد و مطیع می گرداند - جانوران اعلیٰ مثل سگ و گربه خروس و دکانیان و غیره چون مورد احسان می گردند از حرکات و سکنت شایان شان شکرگزاری ظاهر می گردد و چنانچه بدن دُم دلو سیدن پای و قدم و بر آوردن آواز نرم ظاهر می کند که ایشان مطیع و منقاد شده خود را فدای محن می سازند -

در مشاهد و هم و تجربه آمده است که اگر کسی که از کسانیکه از مشرب احسان محسن جوده هم نچشیده اند - و در بلین باب احسان افندیده اند ایشان هم نشان خواں و رطب اللسان و در مدح او گردیده اند - حکایات بسیار و روایات بے شمار بدر باره جود و خالصه قائم نام و بارگزیده روزگار از قلم حکیمان حقیقت گزار و روایان صدق شعار بر سبک سحر بر صفحه حریر کشیده شد - که از نظر نکته رسان و از نگاه ذرف بنیال پوشیده نشد - لهذا ایراد آن حکایات و اخل فضولیات شمرده عنان راه از تطویل بر تافته سکوت را لازم دانیم و همین قدر گویم

نطف کن نطف که بیگانه شود حلقه بگوش

عدل ظلم و مقابله هر دو

۱۹

عدل یکی از فضائل اربعه است که صاحب آن ملقب به لقب عادل می گردد و به سبب داشتن این صبیحه مرضیه محبوب خلق خدا و برگزیده عامه و رای باشد خوش گفت آنکه گفت

عدل در دنیا کجاست کند و در قیامت خوب فرجامت کند

انرا احسان بر چو آن

تعریف عدل و فضیلت آن

اگر صفت محمودہ و وصف ستودہ را کو تو ال ملک آرا بگویند رواست و اگر صفت مذمت و
ذو افترا بنامند بجاست۔ برخلاف آن ظالم تم شکار کہ بدخود مردم آزار راست ہمیشہ میغرض دنیا
و ملعون عقبی باشد۔ خواه از اجرائے ظلم آن بکسی ضروری رسد یا نرسد۔ در کتب روایات مروی
ست کہ عبد اللہ طاہر روزی از لہ پش پر سید کہ سایہ دولت بے زوال و ظل بہائے شمت و
اقبال تا کہ برسوا خواهد ماند۔ جواب داد تا وقتیکہ بر طریق مستقیم عدل و انصاف رویم و از راه
جور و اغصاف روگردانیم۔

تپای بادشاہ بود بر بساط عدل بر فرق او نہادہ بود تاج سروری
و انایان مکنتہ شناس و زمردانان حقیقت اساس گفتہ اند کہ بادشاہ عادل ظل خدا و
ظالم بے حیانتان غضب خالق الواری باشد۔

شاہ عادل سایہ لطف حق است ہر کہ وارد عدل لطف مطلق است
ہم چنین مصلح شیرازی می فرماید۔

پوخواہد کہ ویراں کند عالمی نہد ملک در پنبہ ظالمی
قول حکمایں است کہ رعایت مساوات و موجودات را عدل گویند تا گری بردیگری
غالب گردد۔ خاص و عام و کافہ انام در ہمار گردہ تقسیم کردہ شود۔

(۱) اہل شمشیر۔ کہ ایشان مثال آتش اند۔ (۲) اہل قلم۔ کہ شل ہوا خیال کردہ شوند (۳) اہل
حرفہ۔ کہ حکم آب دارند (۴) اہل زراعت کہ بمنزل خاک اند۔ ازین تقریر ثابت شد کہ ہر چہ چار گردہ
چہا رخصر اند۔ و سلطنت بمنابہ وجود است پس سعدی علیہ الرحمۃ می فرماید۔

گریکی زین چہا ر شد غالب جان شیریں بر آید از تالاب
اگر یکی از انہا قدم بیرون انجادہ مستقیم اعتدال نہ نظم بر جہا اجزلے سلطنت دہم بہم
و زیر و زبر گردد۔ و در ان صورت نگہداشت آن مشکل بل من قبیل الحالات باشد و انائے گفتہ کہ
بادشاہ بمنزلہ بطیب است در عیال بمنابہ بیماراں و عدل معجون معتدل و مفرح است۔ دیگری
فرمودہ کہ عدالت زکوۃ سلطنت است و چنانکہ مال از ادای زکوۃ افزوں گردد۔ ہم چنان
ملک و سلطنت ہم از عدل رونق پذیرد و استحکام سلطنت مضاعف شود و خداوند بزرگوار در کتب

ظلم و مذمت آن

انواع چہا ر کا زہی نوع انسان

بکالت عدل

مجید می فرماید: **إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكَ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ** "پس معلوم شد که رعایت عدل نمودن رعایت و تکمیل حکم خدا و باعث خوشنودی خیر الوری است۔ عدل باعث آبادی و عمارت ملک و موجب استحکام سلطنت است و بهم چنین ذریعہ نیک نامی و فرخ فراخی آخرت است۔ بیت

زند است نام فرخ نوشیروان بعدل گر چہ سی گزشت کہ نوشیروان نماند
اگر عدل و انصاف در جہاں فرما زوا باشد در حکومت او و زواں رہبر و ظالمان جابر و عوب
شدہ گوشتہ بخول منزوی گردند و ضعیفائے رعایا مسرور و شادان می مانند رعیت و دوست با و شاه
عادل و دشمن عادلے او باشد۔ بر خلاف ایی از ظلم ظالم تنگ آمدہ اعدای عدو او میگردد
باعتی صلح کن و ز جنگ خصم ایم نیشین زانکہ شاہنشاه عادل را رعیت لشکر است
ہر آئینہ بر آئینہ ضمیر روشن دلال و مراۃ قلب نکتہ رساں ظاہر و باہر است کہ ملک را ظلم
بر او و دول شگراں مسرور و شاد می گردد۔ دست اقویا بر حال ضعیفا دراز باشد و بدین سبب
ضعیفان و عاجزان مغلوب و مقهور شدہ پدید آید جہاں گزیران کنند بدعی مردم کس نیازار
مردم گناہ و ذلیل و خوار شدہ رخت ہستی بہ باد یہ دوزخ می برد حضرت سعدی علیہ الرحمۃ می فرماید
بیس کہ ظلم جاری کم آزاری تم بیند شکر نیز روزی کشتہ تیغ رستم گردد
ظالم را تیغ ظلم خود بجز رویا ہی دنیا و تباہی عقبی چیزی واصل نشود۔ عاقبت الامر
خاسر الدینا و الدین شدہ ہمہ نازہنم می گردد۔ الغرض عدل افضل ترین فضائل و ظلم
بدترین رذائل است۔

آورده اند کہ بادشاہی با صولت و ہیبت و سلطانی با مکنات و حشمت از فقیری صاحب
صبر و قناعت مشتری ثواب حج شدہ فقیر جواب داد کہ من شصت بار حج بیت اللہ نمودم
و ثواب آن ہمہ بشما می فرستم الا قیمت یک حج من برابر قیمت ہمہ دنیا و ما فیہا است۔ از شنیدن
ایں جواب بادشاہ مضطرب و لا جواب شد و گفت کہ دریں صورت از خریدن ثواب قاصر م
فقیر گفت برائے شما پر آسان است۔

ثواب عدل گسری یک ساعت بمن بخشید و من ثواب جملہ حج بشما ارزانی می نمایم۔

ظلم

عدل

انہیں حکایت اہمیت و افضلیت حج ظاہر و روشن است۔ خداوند کریم کہ غفور الرحیم است۔ روئے سخن بخلق نمودہ می فرماید۔ لعنتہ اللہ علی الظالمین "چہ نحوست زیادہ انہیں وجہ مصیبت سخت ترین انہیں رزیت باشد جلد راکہ دام مورد لعنت و نفرین است یا وجودیکہ مشرف بہ دین اسلام و فرمانروائے روم و شام بود۔ برخلاف آن شہنشاہ نوشیروان بایہ ناز ملک ایران بہ سبب عدل و انصاف ممدوح جہاں دہانیان است ۵

زنداست نام فرخ نوشیروان بعدل گرچہ یہ گزشت کہ نوشیروان نمنا

انسان و مشاغل مختلفہ

حمد حکیم مطلق و صانع (خالق) برحق از حیثہ حساب افزوں و تعریف و ثناء آں از چیز امکان بیرون است کہ موجودات گوناگون و مخلوقات بوقلموں را بیا فریدہ انسان را کسوت حیات پوشانید و بہ عطائے خلعت خلافت بر تہ اشرف المخلوقات رسانید حکیم علی الاطلاق بہ قدرت کاملہ و حکمت بالغہ خود را آفریدہ و بہ صنعت عجیب و قدرت امتزاج اجزائے متضادہ نمودہ است ظاہر است کہ ارکان اعلیٰ اجسام کہ مراد از باد۔ خاک۔ آتش و آب است متضاد و مخالف یک دیگر باشند الا بقدرت باری عز اسمہ با ہم از در موافقت و مصالحت آمدہ منظر وجود انسان گشتہ اگر بر اندازہ کمیت و حقیقت آن غور کردہ آید۔ محفل حیران گردد۔ خداوند تعالیٰ می فرماید۔ الانسان یسئری دانا سہوہ۔ چون بناے وجود انسان مبنی بر اجزائے متضادہ است چگونه ممکن است کہ بایک و دیگر از در منازعت و مخالفت در نیاید۔ در کتاب مستطاب در آیتہ اعجاز غایات می فرماید۔ بعضکم عد و بعضکم "اگر حال بدین منوال نبویے کارخانہ عالم بناہ و برپا شدی و کار ہلے عالم سر انجام نگرفتہ۔ اگر ممکناں مساوی الخرم و الارادہ بودندے نظم جہاں زیر و زبر شدہ مشاغل مختلفہ معترض نظر انیادے و بدین سبب حوائج ضروریہ سر انجام پذیر شدے پس بھجوائے فعل الحکیم لا یخلو عن الحکمتہ راست آمدہ۔

پس ایں اختلاف طبائع متضمن بر حکمت الہی و قدرت نامتناہی است بھجوائے

آنحس کہ تو گرت نئے گرداند او مصلحت تو از توبہ میداند
نتیجہ ایس اختلاف منتج آں شد کہ بعض مصروف کا شکار می و اکثری مشغول حرفت و
و شکار می و بعض منہک بہ کار حدادی و تجاری و بعض محو زرگری و سپاہ گری اندنی بنیم کہ
بعض بیل و نہار مبتلاے شمار محنت و اکثری مست و سرشار نشہ محبت بودہ از دنیا و دنیاویہا
بے خبر و از تغیرات لیل و نہار و انقلابات روزگار بے اثر باشند۔ یکی امیر است و دیگری فقیر۔
یکی پادشاہ و عالیجاہ و دیگری گدا می بے سرو پا بعض مستغرق در بامے غنوم و بعض عواص بحر
ہوم و بعض غوطہ زن در بامی عشرت و غواص بحر عشق و محبت اند کسی شمشیر کف آما دہ
جاں نثاری و کسی حربہ قلم بدست گرفتہ مصروف جنگ زرگری و دل آزاری۔ یک سوعا شوق
سوختہ جاں مصروف زاری و فغان و جانب دیگر عشق کج او قلع زباں کسی خاسر الدنیا
والدین و کسی محقوق خدا و عین است۔ بعض مالک مال و کنت بے شمار و دولت بسیار
اند۔ بعض مفلس و نادار۔ بعض در شہستان شاہی و بعض در کلیہ گدائی زندگی می گزارند۔ بعض سوار
بر اسبای تازی نژاد و بعض پیادگان بی توشہ و زاد اند۔ الغرض مشاغل مختلفہ و پیشہ ہای تفرقہ
را نصب العین خود ساخته مصروف کار اند۔ بغوا می کہ ہر کس بخمال خویش جعفی را
بعض طریقہ نکو کاری و پرہیزگاری اختیار کردند و بعض راہ بدعاشی و شرارت سپردند
بندگان صلح مشغول عبادت خدا اند۔ و بندگان حرص و ہوا عبد الاضنام شدہ مصروف
بٹ پرتی گشتن کسی مکر بر احسان و مروت بست و کسی دل ہائے مردم بختست۔ یکی محسن و
کریم است و کسی ملقب بہ لقب تتم گردنیم بغوا می کہ کسی را بہر کارے ساختہ کسی خجاری را
پسندیدہ کسی کار حلوائی را براے خود و نسب دیدہ کسی و مخصوص ہائے مختلفہ گرفتار و
برائے سرانجام ہی کار ہای ضروری تیار است۔ اگر ہنگام مساوی المذاق بودندی کار ہائے
عالم چگونہ سرانجام یافتی پس حکمت الہی انسان را دنی بلطبع ساختہ افراد آن را مختلف
الطباع و المذاق و متفاوت المذاج و الاشواق نمود تا ہر ج و مرج پیدا نشدہ۔
کار ہائے عالم سرانجام پذیرد۔

رحم عفو و انتقام

معنی رحم عفو در گذشتن از خطایا بے مهران است کہ فی الحقیقت مرتکب جرم شده باشند بحالیکہ عفو کننده قادر بر دادن سزا باشد۔ این عفو نباشد کہ بدول اثبات جرم ملزم را بخشند یا آنکہ در حالیکہ قدرت گرفتن انتقام نبوده باشد۔ آنرا در گذارند برخلاف این اگر جرم انجبری سرزده باشد از روی روئنداد و اتعوبیایہ ثبوت ہم برسد آں را بسزا رسانیدن انتقام است اگر بحقیقت و ماہیت ہر دو نظر غائر انداختہ شود ہر دو اوصاف ہذا اتہا حمیدہ و پسندیدہ است بدر بارہ عفو خداوند کریم بختم المرسلین صلی اللہ علیہ وسلم حکم "خدا العفو" فرمودہ است۔ چنانچہ بر ہمیں بنا چوں آنحضرت کہ را مفتوح ساختند جملہ امرائے آل سرزمین را معاف فرمودند و خطاب و انتہام الطلاق دادند۔

خداوند کریم خود را ہوا بغفور الرحیم گوید و قلوب را تشریفش خیر می دہد چوں عفو و رحم داخل اوصاف خدا و انبیا باشند۔ ما را حکم تخلّف باخلاق اللہ در اختیار کردن آں تامل و مذہب نباید کرد۔ ظاہر است کہ اگر گناہ نبودی صفت عفو چگونہ بمعرض ظهور در آمدی لہجوائے کہ مستحق گرامت گناہگار اں اند۔ ناظرین شیریں زبان و راویان حقیقت ترجمان نقل می فرمایند۔ کہ خادمی از خدام سلطان عالی شان مرتکب خطای شد و بہ سبب خوف و ہراس تا چند روز از نظر بادشاہ غائب ماند۔ چوں ترسان و ہراسان بخدمت پادشاہ رسید پادشاہ فرمود کہ اے نابجا زنبہا کا شرم از گناہ داشتی۔ اکنون چگونہ بخصومین در آمدی جواب داد بہ امید عفو تو آدم بہ این امید ہائے شاخ و در شاخ کریم ہائے تو مار اگر در گستاخ و سیاہ روی و ندامت و ذلت و خجالت را شفیع گنایم ساختہ ام زیرا کہ من دانستم کہ بہر چند گناہ من بزرگ است صفت عفو بزرگتر از اں است۔ پادشاہ این نکتہ را پسندید و از انتقام دست کشید۔ و بہ اہل دربار فرمود کہ اگر از انتقام گرفتہ آتش غصہ و غضب من فرو نشستہ الا اکنون دل تیرہ مسرور شد و سعادت و ابرین حاصل گشت لہجوائے و عفو لذت نیست کہ

نزدیک رحم عفو و انتقام

تشریف از تفسیر لایزال از حضرت محمد

در انتقام نیست - اگر ایهیت و حقیقت انتقام را بنظر امعان ملاحظه کرده شود معلوم گردد که همین سجیه رضیه و عادت حسنه است که اگر این را ترک کرده شود کارهای عالم خلل پذیرد و کسی اگر کسی نمی ترسد حتی که نظم سلطنت در هم برهم نشود - عدل گامی مقتضی این امر نباشد که انجیم مجرمی در گذر کرده شود - خداوند کریم خودی فرماید - "والله عزیز و انتقام" اگر صفت انتقام مستحسن نبودى تا و مطلق اصلاً انتقام نیکو قتی بل و برین صورت وجود و نوح و بهشت بمعرض ظهور در نیامدی پس معلوم شد که این هر دو وصف یعنی عفو و انتقام گزینیت و تدبیری آسن از میان روی نباشد بخواهی "خیر الامور و اساطها" هر سخن وقتی و بهر نکته مکانی دارد -

صفت عفو بر موقوفه عفو و صفت انتقام بر موقوفه انتقام بعمل آوردن مناسب بل انساب است و موقع مناسب را بخاطر خاطر داشتن واجب - مثلاً اگر کسی از برهم شخصی بجا لیکه ضرر از آن بدات خود او رسیده باشد رگز نماید سخن است - الا اگر زید ثالث است و عمر که مجرم است و ضرر او بر بحر رسیده بگوئند مستحسن شمار کرده شود - اگر زید عمر را معاف کند زیرا که این عند الشرع و عند القوانین مجلس مناسب نیست - اما دظالمات و شتمکاران نمودن بعید از طریق خود مندی و شیده مال اندیشی است - چنانکه حضرت سعدی علیه الرحمته فرماید -

نکوی با بدان کردن چنان است که بد کردن بجای نیک مردان

الغرض از تفسیر مذکور ثابت شد که این هر دو صفت از صفات ضروریه و از اوصاف لازمه نشاء تعلیق است - اگر رحم دلی و عفو جاذب القلوب اند عدل و انتقام ناظم المخلوق و اگر آن سلبقه انجا است - این طریقه عادلان نصف شعرا است اگر از اشرف الشیخ گفتن است این را اکمل السجایا نامیدند بجا است - اگر آن پسندیده رعایاست ابن حامی برآید - اعنی وجود عفو و انتقام باعث آرام و اطمینان جمله خلایق و کافه انام است - اگر عفو و انتقام در بین آنها بود و نبودى کارهای جهان در هم برهم شدی بل شبیه انه کتاب نظم جهان و از شده او ازش پدیشان گشتی - والله غفور الرحیم - والله عزیز و انتقام - اسلام من التبع الشرعیت خیر الانام -

حلم و غضب و مقابلہ ہر دو

حلم کہ سرمایہ کمال و نیا و گنجینہ عزت و جمال عقبتی بود منہی آں بر و باری کردن و تحمل
بجفاکاری و یگانہ شدہ مبتلائی غضب نہ نشدن است حکما ایں سنجیہ مرضیہ و خصلت فاضلہ را
عمدہ ترین خصائل و بہترین شمائل قرار می دہند و در حقیقت ایں صفت ستودہ ترین صفات و
پسندیدہ ترین عادات است۔ خلاف غضب کہ سنجیہ ابر و عادات بدتر است موجب وبال
و نیا و سبب زوال عقبتی است ۵

دیوبند است حلم گر دانی غضب از دست دست نندانی

خداوند کیم از اشارۃ ان اللہ عفو الرحمن خود را حلیم می گوید۔ و ما را رغبت بہ ایں
خصلت ستودہ می نماید۔ برخلاف ایں بہ سبب غصہ و غضب شیطان بنے ایمان گمراہ کنندہ
بندگان را جہیم و تہیم گفتہ و ما را حکم اجتناب از شر و آں فرمودہ است۔ حلم آں خصلتی و عاداتی
ست کہ انبیاء بہ آں موصوف و اولیاء اللہ بہ آں معروف بودند۔ و غضب آں عادت فتنج و
خصلت شنیع است کہ آہر من بہ آں مشہور ۵

بر و باری حسنہ نیز خود است بہر کہ را حلیم نیست دیو و دواست

حکما رعایت لفظی را ملحوظ داشتہ می گویند کہ اگر لفظ حلم را مقلوب کنند صلح گردد کہ معنی
آں نمک است پس انسان بے حلم مثل طعام بے نمک باشد از سہیں است کہ المرء بلا حکم
کطعام بلا صلح نوشیروان از بزرگچہر بہر بارہ ماہیت حلم سوال کرد۔ جواب داد کہ حلم نمک
خوان اخلاق و باعث آرام و سہرو اہل آفاق است۔ و در حقیقت راست گفتہ زیرا کہ بدول
ایں صفت محمودہ و خصلت ستودہ با اخلاق شدن داخل ناممکنات است۔

کسی از حضرت عیسیٰ علیہ السلام پرسید کہ سخت ترین اثباتا چیست جواب دادند چشم
خدا پر سید کہ آیا چیزی در جہاں یافتہ شود کہ در پناہ آں بودہ از شر و آں ایمن گردند۔ فرمود ز
تبارک العصب گردید آنگاہ رحم آں بے شک شمار امعاف خواہد فرمود ۵

ترک نشتم و شہوت و حرص آوری ہست مردی در رہ پیغمبری
 در انجا رآمدہ است کہ حضرت امام المؤمنین امام حسین بن علی کرم اللہ وجہہ در مجلس
 ضیافت نشستہ بودند۔ در اس اثنا برپا آئے گرم از دست غلامی بر سر آں حضرت برخت ہمدیش
 بتماہر سوخت۔ آں حضرت چوں بگاہ چشم آلود چشم غضب آموہ بہ جانب غلام دید رنگ
 رویش پرید و گفت۔ واکنا ظہین الغیظ حضرت فرمودند من غصہ را فرو خورم آنگاہ غلام بدیں
 الفاظ گویا شد۔ العافین عن الناس۔ آں حضرت فرمودند بخشیدم۔ باز غلام این آیت خواند
 واللہ یحب المحسین۔ آنگاہ امام مذکور فرمود۔ نہ را آزاد کردم و متہد حال تو حال و تقابل تو
 شدم بہت بمعنی کسانیکہ بے برودہ اند بدی دیدہ و نیکی کردہ اند

حلم علت بزرگان و غضب خصلت کمینگان باشد۔ الحلم سجنہ فاضلہ فی الواقع مثال
 صبح است۔ و من اطلع غضبہ اضاع ادبہ من کل الوجہ راست است حلم نشان ایمنی
 از شر و در جہاں و غضب مفسد ایمان و پیشرو لشکر شیطان است۔

چون کہ کسی غالب شود آں را دیوانہ و مجنون سازد۔ آنگاہ نہ پاس ادب بزرگان نہ لحاظ
 خرداں۔ نہ خیال پیر و مرشد نہ پاس ادب والد ماجدی ماند۔ نہ اندیشہ توخ حکام نہ خطرہ طغیہ انام
 و انامی روز زمان و شناسای اسرار جہاں حضرت سعدی علیہ الرحمۃ فرمودہ۔ چائے گل گل
 باش و چائے خار خار یعنی حلم برو قہ علم و غصہ برو قہ غصہ مستحسن و محمود باشد۔ بناءً علیہ فرمود
بیت درشتی و نرمی ہم در بہر است چو رگ زن کہ تیراج در ہم نہست

الآیہ ہر دو خیالات را با ہم مخلوط نمودن بعید از طریق خردمندی و دور از راہ دانش پسندی
 است زیرا کہ غضب و غصہ چیز بی دیگر و درشتی و سختی چیزی دیگر است۔

دریں شک نیست کہ اوزار درشتی و سختی ہم در بعض اوقات مفید ثابت گردد۔ و بہرکت
 ایں اکثر کار ہا ساخته شود۔ حلم و بردباری و نرم مزاجی صفات حسنہ را اگر کسی شعار خود سازد
 ممکن نیست کہ دیگران موافقت نہ کنند۔ چہ خوش گفت آں کہ گفت۔

دل را بدل بہت دریں گنبد سپہر از سوی کینہ کینہ و از سوی مہر مہر
 در مشاہدہ روز مہر می آید کہ اگر با کسی بد لطف و رحم سلوک نمودہ آید آں ہم بے شک

حکایت امام حسین و فلانی کہ از دست او کاش آتش کرد بر سر آن حضرت بیخت و آن حضرت غلام را احسان فرمودہ آرا نمود

بقای علم و غضب

غصہ و غضب را از درشتی و سختی چیز یاد کرد

طوعاً یا کرهً یا به مهربانی پیش می آید و اگر با وجود نرمی و تلافی سرکشی کند و از غضب خدا ترسد آنگاه واجب است که بر او سختی کرده شود - الاحتی الامکان حلم و مروت و لطف و شفقت را شعار خود ساختن النسب بل واجب است -

ایفائی عهد

۲۳۱

معنی وفا که ماده آل و فاست پاس عهد و قول است ه

اگر به عهد محبت وفا کنی بر حق ز روی لطف و کرامت وفا کند با تو

خداوند کریم او فو بالعفو می فرماید و سبق لوفو بهمدی او فو بهمد می آموزد و در حدیث صحیح

آمدۀ لادین لمن لا عهد له یعنی کسی که پاس عهد و قول خود ندارد و بی دین است - انین هم

میگوید و ترغیب ایفای عهد تصور است و بعد از برگزیده خدا حمید الوری حضرت محمد مصطفی صلی

الله علیه وسلم از قول "الکریم اذا وعد وفا" این را موعده می فرمایند ایفای عهد از احکام متواتره

خدا و از پدایات متصله خیر الوری است - چون نمایند این امر بدین تفصیل است لهذا بران

عمل پیراشدن مستحق عنایت بے غایت خدا و موجب خوشنودی و فخر الانبیاء شدن است از ان

بے نصیب نزدین جهان کدام است که متخلل بر این سجیه مرضیه نشده خاسر الدنیا و الدین گردد

اگر معاملات دنیوی را ملحوظ و مرعی دارند تا ام این خصلت محموده و صفت متدوده است که به سبب

آل قدر و منزلت و آبرو و عزت انسان افزون می گردد - و صاحب آل عزیز الخالقی و محبوب

القلوب اهل و دیار شود ه

اگر از عهد عهد بدول آید مرد از هر چه گماں بری فزود آید مرد

وفا به عهد کار مردان صاحب صفات و ثنیه متدوده که میاں صاحب سخا است و هم چنین

شعار پیشوایان دین و دثار جوانان و ان صاحب تمکین باشد - طریق مردان صاحب کمال و

سلیقه بزرگان عهد خصال است نشان نعمت ایمان و دستر خوان ضیافت احسان ه

نیست بر مردم صاحب نظر خدمتی از عهد پسندیده تر

معنی ایفائی

تفسیر ایفای عهد از حدیث و روایات صحیح

تفسیرات و روایات ایفای عهد

و در ذکر حضرت اسماعیل علیہ السلام آمدہ است کہ در شانہ سیر و گشت با شخصی بنامہ
 اور فتنہ آں شخص عرض نمود کہ اندکے ایں جا گشت فرمایند۔ من بجانہ اینک بازمی آیم فرمودند
 برو (بسیار خوب) چوں بجانہ رفت بکاری چنان معروف و منہمک شد کہ از دنیا و بانیہا بے
 خبر شدہ دوست بیرونی را کہ بہ او وعدہ واپسی خود نمودہ بود۔ کلینکہ فراموش بل نسیا منیا کرد۔
 بعد فراغ از آن کار آن دوست غفلت شعرا از راہ دیگر آن مکان بدر رفت۔ چوں بعد
 انقضائے عرصہ سہ یوم آنجا واپس آمد۔ حضرت اسمعیل را آنجا استنادہ دید۔ از متاہدہ
 آن حال بسیار تحیر و حیران شد۔ و سبب استنادن ایشان استفسار نمود فرمودند۔ شما کہ گفتہ
 بودید از شنیدن این کلمات وفا آیات و از استماع ایں الفاظ ایقانایات بسیار مضطرب و
 سرگردان و مضطرب و پریشان گشت و گفت کہ چوں من نیامدم اینجا استادن شما در هیچ حال
 ضروری نبود۔ فرمودند ایں خلاف عہد است۔ من عہد کنی کردہ چگونہ ترا روی نمودی و وعوے
 ایفاء عہد نمودی۔ از ابراد ایں حکایت ایں امر بپایہ ثبوت می رسد۔ کہ پیشتران دین چه قدر
 نیک کردار و وفا دار بودہ اند و بچہ درجہ پاس عہد و نگہداشت قول نمودہ اند از ہمیں است کہ
 در دین و دنیا نیک نام و فرخندہ فرجام شدہ سعادتی داریم و ظلال رح کونین اند و خند و لقلب بہ
 لقب صادق القول و صادق العہد گشتند۔

ولا در وفا باش ثابت قدم کہ بے سکہ رانج نہ باشد درم
 چه خوش گفت آنکہ گفت "وفا می عہد نکو باشد از بیا موزی"

اگر صفت ایفاء عہد از اہل جہاں مفقود گردد۔ نظم جہاں کار و بار زماں مختل شود از
 ہمیں است کہ خداوند کریم در کتاب مستطاب بار بار مقرر فرماید۔ و تاکید ایفاء عہد می
 نماید۔ بل از آیت او فوجدی اوف بعہدکم صاف مترشح است کہ آنکہ پاس قول و عہد خود
 ندارد و اورا امیدوار رحمت الہی نباید شد۔ آن صفت ناستودہ کہ برخلاف ایں سنجیہ فاصلہ باشد
 بہ بیوفائی نامیدہ شود و صاحب آن را بے وفا۔ کبدنہ و بے حیامی گویند۔ نقصانات بے
 وفای عیماں و خارج از حیضہ بیان است۔

خاموشی

۱۲۷

مراد از خاموشی سکوت و رزیدن و از گفتگوی لایعنی انحراف و اجتناب نمودن است
 نه این که صم بچم شده با کسی مطلقاً حرف سرانگردد و چه خوش گفت آنکه گفت ۵
 دو چیز طبع عقل است دم فرو بستن یوقت گفتن و گفتن بوقت خاموشی
 البته این امر را ملحوظ خاطر باید داشت که زبان را که منصب آں اعلیٰ است گاہے از
 آلائش و دروغ بے فروغ و لغویات و فضولیات آلوده نگرداند و آن را زبوں نہ سازد زیرا کہ
 خاموشی ازین چنین حرف سرای و در افشانی بدرجہا بہتر و افضل است مولوی نظامی رحمتہ
 اللہ علیہ در کتاب سکندر نامہ می فرماید ۵

سربی زبان کو بخوں تر بود به است از زبانی کہ بی سر بود
 زبان بہ کہ او کا مکاری کند چو کا مش رسد کا مکاری کند
 انہیں ابیات ترغیب خاموشی حاصل شود ہم چنین مترشح می گردد کہ بہر موقع مناسب
 حرف سرگشتن ضروری است بعضی از اکابر روزگار و امرای با اقتدار در دسامی نامدار در
 حالت غضب زبان را بہ قابو نتوانند داشت و عادی این امر گردند کہ ہرچہ در دل ایشان
 می آید بر زبان می آرند و پوشیدہ نیست کہ این عادت قبیح و شتمن جان گویندہ است چنانکہ از
 شعریل اشاعرہ میرود ۵

نہ باشد بخود کسی مہربان کہ گوید ہر آنچہ آیدش بر زبان
 با عشش این است کہ زبان گوشتش را بہ تیغ آہنیں تشبہ دادہ اند ہم بہ لحاظ مناسبت
 شکل و وضع و ہم بہ لحاظ عواقب امور و حقیقت حال ہم بدین منوال است جراحات تیغ منہ
 سے گردو آلا زخم ہائے لسان تا دم و اسپین انمال نہیز و شاعر عربی گفتہ ۵

جراحات اللسان لها اللتیم و لا یتام ما جرح اللسان
 آن و اہب العطا یا بے شک زبان ہمہ ایں غرض عطا فرمودہ کہ بذریعہ آن گفتگو کردہ

تاریخ خاموشی

ترغیب خاموشی

تاریخ خاموشی

تاریخ خاموشی

شود و مانی الضمیر را در معرض بیان آورده شود و معنی اعلات فرموده از آلودگی سخنان قبیح و حرف های شنیع - اگر کسی را بر زبان قابو نباشد اولی و النسب سپس است که خاموشی و سکوت ورز و در انگار طریق فضول گوی نور و

زبان بریده بکنج نشسته هم بجم باز کسی که زبانش نباشد اندر حکم علاوه انیس فوائد دیگر است که در خاموشی متصور شود - آن فوائد خاموشی مختصر درج ذیل گردد -

(۱) رعب سطوت حکام و عزت و کنت امرای صاحب اختتام را مضاعف می کند -

(۲) مانع اشتغال و زربدن در فضولیات و لغویات می گردد -

(۳) فرصت اندیشیدن تجاویز و موقع سگالیدن تدابیر انتظامات ملکی می دهد -

(۴) پرده پوش جهل و ابله و استنار سفاهت و انقیامی باشد چنانچه از شعر ذیل تصریح این امر شود

تامر و سخن نگفته باشد عیب و هنرش نهفته باشد

پس انیس شعر ثابت گردد که از برکت خاموشی بهالت جهل و پرده اخفا مستوری ماند -

چو در بسته باشد چه داند کسی که جوهر فروش است یا بیشه گر

(۵) عزت و اعتبار و بهاد و قار علم را ارتقی می دهد - چنانچه حکایتی مختصر در ضمن این بیان کرده شد

حکایت - آورده اند که در مجلس نوشیروان امرای سلطنت و وزرای مملکت در مصالح

سلطنت گفتگو می کردند - در اینجا وزیر و تدابیر ممد انتظام مملکت می اندیشیدند - الا وزیر

با تدبیر و مشیر بے نظیر او که بوزنجه نام داشت خاموش نشسته بود - چون مردم سبب

سکوتش استفسار نمود جواب داد -

چو کاری بے فضول من بر آید مراد و سسخن گفتن نشاید

اگر بنیم که نابینا و چاه است و گر خاموش نبشیم گناه است

دنی الحقیقت - است گفته و تیر برهف زده پس ثابت شد که خاموشی مستحسن است و محمود

الا حسب اقتضای وقت و گفتگو کردن فی الواقع پسندیده و ستوده الا بر موقع ضرورت و حاجت

شخصی از سقراط سوال کرد که چرا شنیدن تو از گفتن بهیتر است جواب داد - زیرا که

خاموشی بر لزوم است

مرا و گوش دادہ اند و یک زبان یعنی کہ دو بشنو و یکی بیش گو۔ علاوہ انہیں گفتگوی ہیودہ و الفاظ ناستودہ ہیبت و وقار و عزت و اعتبار را مضرت ثابت می گردد۔ قول اہلبا است کہ کثرت کلم مضعف و مانع باشد۔ و انایان گفتہ اگر بینی کہ کسی بے فائدہ سخن می گوید۔ یقین داس کہ آن بسیار گو و یوانہ است۔ پس از خاموشی حکمت و دانائی صاحب آن مترشح گردد۔ علاوہ انہیں صحت و مانع ہم متصور است۔ لہذا بریں صفت یہ موافقات مناسب عمل پیرا شدن از مستحکات شمرہ شود۔

مہاتما بدھ (عارف باشد)

۲۵۱

نام نامی و اسم گرامی آن زیدہ عارفان جہاں و قدوہ خدا شناسان و دران سد ہا زیادہ اویانے مذہب خویش بہ آن خوش اسلوبی نہاد کہ رفعت کنگرہ اش بر فلک شہتم رسید۔ آسمان سآں زماں مرد با خدا یابی بنا سے حکم و جیا ندید۔ اور ان سبت بہ خدا نداشت نمودہ سما کی مٹی ہم می گفتند۔

ولادت و طفولیت۔ آن بانی بنائے عرفاں و رسنہ، ۵۵ قبل از ولادت مسیح بخانہ یدہودن کہ پادشاہ نامدار و فرمانروای عالی مقدار ملک کپل دست بود متولد شد۔ کپل دست واقعہ بر سرحد اوہ و نیدپال است۔ ہم از عہد طفولیت مطہقش مائل زہد ریاضت و تقویٰ و عبادت شدہ بود۔ پدرش بخوف اینکہ مہا دانترتی و شہرت خاندانش روز و ال نہد و باغ بتارش از نہال یادگار خالی بماند بعبادت ساگی با و ختر بلند اختر کہ در حسن و خوبی و لطافت و خوش اسلوبی عیم السہیم و بنے نظیر بود پیوند کتختہ الی داد۔ الّا نزاکت و لطافت و حسن و ظرافت و زوہر اش اثرے برا و نمود و در دلش تخیلے راہ نیافت۔ او تصور زمان پیری کہ زمانہ جامع المصائب و التکالیف است آہ سر و زول گرم برمی آورد۔ ہم جنس منتصرا از مشاہدات روزمرہ شدہ لیل و نہار در نشہ اندیشہ مست و سرشار و در کار خدا پرستی مستعد و ہوشیار و برائے سفر آخرت کمر بستہ و تیار می ماند۔ و متفرق بحر تفکر

تا غواص دریائے اندیشہ شدہ گوہر نجات خلاصہ موجودات و اشرف الکائنات از دام غضبان و طغیان بدست آرد۔ تا انسان ضعیف البنیان از ورطہ غموم و ہجوم بر ساحل مراد رسیدہ۔
ہمکنہ بر ساحل نجات گردود۔

برائے ایں مطلب اعلیٰ و مقصد والا بارہا متحمل فائقہ کشی شدہ طریقی نفس کشی و چلہ کشی بسپر و چون در زہنش متکمن و مقرر گزیدہ شدہ بود کہ نہال حرص و ہولے دنیا و مافیہا نتیجہ جز خار حسرت نیار و لجر سی سالگی بعد از ولادت پسرش محلات شاہی و شبستان عیش و ملاہی را خیر یاد گفتمہ رو بہ فر آورد۔ و ز قباب و حفاظ را کہ خدمت حفاظت و پاس بانی و عمدہ پاس و محکمبانی بہ ایشان مفوض بود۔ انحال خود مطلقاً خبر نہ دارد۔

اولیں برائے تسکین قلب بشہر راجگرہ کہ در اں اوقات دار السلطنت مگدہ بود داخل شدہ و از برہمنان آں سرزمین آں قدر علوم و فنون کہ آموختن آں ممکن بود بیاموخت چون علمائے نامدار و فضلائے باوقار آں دیار دامن شوق اور از دریر انواع تعلیمات پُر کردند۔ اور اخص نمودند۔ آں عالم با عمل و فاضل بے بدل فارغ التحصیل شدہ بر عرصہ شش سال متحمل ریاضات ثاقہ شد۔ و در زہد و مراقبہ بسر نمودہ۔ بعد از انقضای مدت مذکورہ بسوی آب نرینجا راہ گرائے سفر شد۔ زیر وخت آرامید۔ و در مراقبہ فرو رفت و مستغرق بجزئیات شدہ انواع نزدات و تفکرات بردش استیلا یافت۔ زیر کہ از فلسفہ برہمنان اور انسکین قلب و طمانیت خاطر کہ مدفا و مقصد اول و حاصل نگشتہ۔ بہ الآخرہ عقدہ لایحل کہ در حل آں سہا مائے فراوان صرف کردہ بود۔ بہ استمداد انگشت تدبیر و خیال کہ در بادوی النظر کشودن آں محال می نمود۔ کشود اور معلوم شد کہ حیات ناپائدار و زندگی مستعلا انسان منبع جملہ نکالیف است و تکلیفی مصیبتی بمعرض ظہور در بیامدی۔ اگر انسان از کسوت حیات عادی نمود۔ و مدعای زندگی تہذیب نفس و روح است کہ بہ بسر نمودن زندگی مقدس بے لوث حاصل گردد۔ از بواعث غموم و ہجوم و توکلہوں آگاہ شدہ اول در شہر بنارس و بعدہ بر لاج گرہ بر مسند و عطا و نصیحت متکمن شدہ مجلسی منعقد کرد و سامعین را از پند و نصائح خویش مستفید ساخت۔ از وعظ او جمعی از حاضرین و گردوپی از سامعین معروف

زہد و پاشی

نفس

حصول تسکین قلب

و خط و نصیحت نمودن

حقانیت و حقیقت عقایدش شدہ مذہبش را قبول نمودند۔ زوجہ و مادرش ہم داخل آن جماعت ہو کر از فیضان تلقین او بہرہ ور شدہ معقدش گشتند۔ او تا عرصہ چہل سال در دشت و جبال مصروف تعلیم و تادیب شاگردان و مریدان بودند۔ از انواع مواعظ و نصائح ایشان را مستفید می ساخت تا آنکہ در عمر ہشتاد سالگی مرغ رویش از قفس عنصری پرواز نمودہ سایہ برساکنان عرش عظیم انداخت۔ و عرصہ چہاں را از فراق دائمی خود تیرہ و بے نور ساخت و او بمطابق اصول و قواعد مذہب نجات یافت این واقعہ در سنہ ۴۳۴ قبل مسیح بوقوع آمد و خاکستر نعشش بمیان شاگردان و مریدانش تقسیم کردہ شد

عقیدہ۔ اومی دانست کہ عقائد و خیالات و رسوم و درجات مندرجہ کتب و بدعت و لاطائل است۔ تا وقتیکہ انسان از شہوات نفسانی و ہواہوس شیطانی نجات حاصل نکند این دور (متسلسل) تنازع برہیں منوال جاری ماند۔ برائے این ضروری است کہ انسان بر خواہشات نفسانی و جذبات حیوانی قدرت داشتہ باشد۔
قربانی ہائے دینا با بی سود و استہداد از انہا عبث است۔

اصل حقیقت افعال و کردار انسان است۔ اصول پاداش و مکافات در ہمہ حال مسلم الثبوت است تہذیب نفس نمودن بہ ضرور است۔ دریں زندگی سترائے اعمال زندگی سابقہ دادہ شود۔ و ہم چنین در زندگی مستقبل از جزای اعمال این زندگی انکار نیست و در مہلح مذہب بودہاں اصول را شکل گرم گویند۔ ہر شیان از حیثی فانی است ابدی نیست۔

دنیا دارالمن و دبال و موجب جان کاہی و ذوال است زیرا کہ این جامع جرائم شستہ و باعث گناہان مختلفہ است۔ بعد از زندگی مرگ و بعدہ ہاں حیات موجب مصائب و آفات ترحم نمودن بر مجملہ گناہان ہم یکے از ذرائع نجات خیال کردہ شود و مختصر آنیکہ انسان بلا تفرقہ مذہب و ادیان کرکل پیرا بر این اصول باشد نجات ابدی در سر دردی یافتہ موجب رضائے خدا گردد۔
در رضائے خدا بدست آرد۔ زیرا کہ از جمیع جذبات نفس تخلصی یافتن اصل الاصول نجات است

روضۂ تاج محل

گاہے گاہے بازو اس دفتر پارینہ را تازہ خواہی دستن گردا غماٹے سید را
عماریت عظیم الشان با شان و شوکت و مقبرہ ایت باینار ہائے عالیشان با عظمت و رفعت
کہ در خوبی و لطافت و سنگی و نفاست چشم بسیار مثل اوندیدہ و گوش چرخ دوار مانند اوشنیدہ
با دیہر بیابان جہاں درہ نور دین عرصہ و دوران مثل آں روضہ رضوان نشان نمی دہند۔ وہی گویند
کہ از وقتی کہ روی زمین بہ عمارات عالیشان و بہ باغات جنت نشان آراستہ شدہ مثلش تا
ایں دم از کتم عدم بر منصفہ ظہور جلوہ گر شد و ثانی اش بر صغہ گیتی و جہاں تا ایں زمان رنگ
ظہور نگرفت۔

قریباً عرصہ دو صد و ہشتاد سال منقضی شد کہ در شہر دہلی شہنشاہ عظیم الشان و فرمانروا
عالی و دوام و خسر و گیتی ستاں و مخیر سلاطین زمان موسوم بہ شاہ جہاں صاحب قرآن بر تخت
سلطنت متمکن بودہ سایہ عدل و انصاف بر مفارق ساکنین مہند و ستان انداخت و جملہ رعایا و
کافر و یار و از فیض عدلت خویش بہرہ و رساخت۔ ملکہ داشت موسوم بہ ممتاز محل کہ در حسن و
لطافت و ذہن و ذکاوت و نفاست و نزاکت و نظامت و ظرافت مثالی نہ داشت۔ اگر آں
را ملکہ مہ لقا گویند رواست و اگر مہر النساء نامند بجاست۔

شہنشاہ موصوف باو محبتی عظیم و الفتی صمیم داشت۔ محبتی کہ زیادہ از اناں در حیطہ تصور
انسان و الفتی کہ برتر از اناں در اندیشہ و ہم و گماں ورنیاید و وسعت میدانش را بیک خیال نہ
پیماید۔ آں ملکہ جہاں بہ چشم زخم زمان مبتلا می و در زہ شدہ امید حیاتش منقطع گشت و راں
حالت یاس با خوف و ہراس و یایوسی و یاس چوں پیمائہ عرش لبریز باشد شوہرش را بہ پیش
خود خواندہ وصیت نمود کہ من داعی اجل را لبیک می گویم۔ دو وصیت نمایم کہ بعد وفات من
چنان یا دگا رحمت بر مرا من قائم گرد و کہ ہر در زمان و انقراض دوران بوسیدہ نشو یعنی مقبرہ
گردوں مدار و مزار نشان دار تعمیر گردد۔ کہ عمارات جہاں و باغات زمان بہ بقا بلہ اویسچ بل کمتر از

نظارہ

صورت شہاب الدین شاہ جہاں بانی روضہ

وصیت کرد کہ تاج محل در بارہ بانی تعمیر روضہ

برپنج باشد۔ چون طائر ریش از قفس عنصری طیاراں نمودہ سایہ بر سر سکان عرش افکند۔ شہنشاہ مذکور مختلف بیت الاحزان شدہ رومی از لڈا مذہماں و خطائظ نشان بتافت و در عرصہ ہجوم و بادبہ غوم بتافت۔ و در آتش ذراق دالہی آن بدرزیر و مہر تپہ تپہ تپاں و سوزاں گشت و حسب الوصیت آن ملکہ حور لقا در تعمیر این عمارت کہ از ہفت عجائبات عالم شمار کردہ شود مصروف گشت۔

صناعان زمان و چاکدستان دوران از اکناف و اطراف جہاں کہ بہ صنعت و حرفت کوی مسقت از ہمسراں و انراں ربودہ بودند طلبیدہ شدند و حضرت شاہ جہاں عہد خود را کہ در محبت و مروت ملک بستہ بود۔ بوفارسانید۔ یعنی روضہ ناز محل در شہر اگر تعمیر کنانید آسپہ گشتش از زبان آن را بہ سرحد و نا خود رسانید و کراوہ عہدہ خود را خطا بر مزارش روضہ تعمیر کرد اندر جہاں کز ریاض و مہر نش نیست در زیر سما یساحان جہاں و مساحان دوران کہ ربع مسکون را یساحت و ممالک گوناگون را مساحت نمودہ اند۔ و چشم عبرت بر سیرنگی و عجائبات زمان کشودہ اند و روضہ بدین شان و شوکت و مقبرہ بدین رفعت و عظمت ندیدہ اند۔

در شہر اگرہ برب آب جمن این عمارت پرچمن مثل عروس دل کشا و نازنین دلریا استادہ و از جمال پر جلال خود ناظرین را سبق عبرت دادہ۔ از تعمیرات لیل و نہار و تبدلات روزگار آگاہ ساختہ۔ این عمارت کہ شاہ عدل و قاسے شاہ جہان است۔ ہم گواہ ناظر بر بے وفائی زمان است۔ و بر زبان حال دست بر سوزاں شہ قصہ بے وفای زمان و داستان جور و بے اعتنائی آسمان می گوید۔ و مینارش کہ با گنبد فلک و دوار سرگوشی ہاسے می نماید و فحاشی یا بگوشش شکوہ ہای بیوفائی می کنی و زندیمان کہن یا دمجھائی می کنی و استان بے وفائی دوران و جدای یا ران بیان می کند۔

می گویند تعداد معماراں کہ روزانہ بکار عمارت می پرداختند بہست ہزار بود و ایشان تا بہست سال بکار عمارت مصروف ماندہ آہرا بہ اختتام رسانیدند۔

ناظرین انور و ازو عالی شان فلک نشان داخل شدہ بہ باغ وسیع و چمن وسیع کہ مشون از

وزخمان بقلموں و اشجار گوناگون است می رسند۔ و صحن چمن فواره ہائے آب صافی لولوی
 لا لائے محل گیاه سبز ریختہ۔ آب مقطر پر خشت و حجر بمیان اشجار و سبزه زار مثل مار پیچاں و دوداں و
 برگیہ سبز مثل سیاب بزرگ و تنہاں بر چوبزہ و وسیع عمارت روضہ قائم است کہ دیوار ہای سنگیں
 بہ نقوش رنگیں آراستہ و اندرویش از حروف حلی و خطی پیرا ستہ بہ نقوش گوناگون نمونہ
 باغ و گلزار پروردگار عیاں۔ و در زیر گنبد آسمان شان و روضہ جنت نشان ملک ممتاز محل و
 شہنشاہ شاہ جہاں مثل مہر و ماہ خفتمہ و در زیر زمین از نظر مردم ظاہر ہیں نہ تہ۔ نظر از نظارہ
 ایں باغ رنگیں طراوت و زبان از انمار شیریں ایں گلشن جلالت می یابد۔ پیش روی ایں
 عمارت حوضی است مثل حوض کوثر یا شوکت و فروزہ نیست مثل سبیل جلوہ گر۔ گنبد طلائی یا
 گنبد مینائی و دعوی ہمسری و برابر می نی نماید و مینار بلندش (سہرہ آسمان می ساید) و عننائی
 و زیبائی اش و لہائے مردم از دوست می رباید۔ زر کشیر و مبلغات خطیر کہ صرف ایں تعمیر کنندہ
 از زہ آں از حد و ہم و قیاس بیرون و از جبطہ و شمار و احصا از افزون است ایں کی از ہفت
 عجائبات روزگار و نادر است گردش بیل و نہار است۔

سیاحان از ممالک دور دست راہ ہای دشوار گزار صحرا و دشت طے نمودہ ایں جامی
 آیند و چشم نظار در آں کشور ویرنگی زمان وفای شاہ جہاں و بی وفائی دوران رامشاہدے
 نمایند۔ و در شب ماہتاب سیر آں گلشن شاداب لطف عجیب و کیفیت غریب وارد و چون
 برگنبد و مینار آں از گنبد و دار آسمان نور ماہتاب پرتو خود می اندازد۔ ہمہ روضہ کہ در تعمیرش
 سنگ مرمر بکار بر بردہ اند نور علی نور می گردد۔ از در و دیوار نقوش فاعتبہ و یا اولی الالبصا نمایان
 و صدای کل من علیہا فان و یقنی وجہ ربک ذو الجلال والا کرام بر پردہ گوش صدمہ زمان و
 بیوفای جہاں و غداری دوران از ہر سوعیاں۔

نور جہاں

۲۷

ملکہ بود و مشہور روزگار و حاکمہ بود یا سبیت و وفار کہ شادمان جہاں و فرمانروایان دولں

معترف سطوت و شوکت آن و اکابر روزگار و غمخای هر دیار مستحق قدرت پرور و دگر بدر باره
 عروج و اقبال آن نمونه قدرت کردگار - عظیم السهم در جهانگیری و جهان بانی و بے عدیل در
 کشور کشائی و جهان ستانی حسب و نسب و ولادت - کسانیکه بے به حقیقت برده و طریق تحقیق
 و تدقیق سپرده می گویند - که میرزا عینا ث نامی شخصی از شرفای ایران و مروی از غمخای خاندان
 و الا نشان بود آبا و اجداد او امرای نامدار و اکابر عالمی و قار بودند - لیکن از گردش روزگار ناهنجار
 و نامساعدت فلک و در محتاج نان شبیه شد و از دست عسرت و افلاس و تنگدستی و بیاس
 الغیاث گویان نالان و گریان وطن مملوت را خیر باو گفته راه هندوستان که در آن اطمینان بر لای
 فلک زندگان دارا لایمان بود گرفت - زیرا که از گردش و نهار و تقلبات روزگار کارش بجا و
 کار و دستخوان رسید - بود و در آن اوقات بایستی مبتلایان آفات و بلیات و بدف سهم
 مصائب و تکلیفات لطفا و ماله بے بزرای نمودند

هر که کارش تنگ شد از دست خود آسایش شد بر لای فارغ البالی سوی هندوان
 در آن سفر که نمونه سفر بودنش هم همراه داشت - چو آن آواره و شست ادبار و آرزو روزگار بنوا جی
 قندهار رسید - و خیر بلند اختر بجان او تنول شد - در آن حالت خوش و بیاس و مصیبت و
 افلاس همگان آن مولود را که در سعادت و نجابت و رشادت و شهامت نظیری نداشت مخوس
 پنداشتند - زیرا که آنچنین در پس پرده تقدیر بود از آن بے خبر و از تقادیر آسمانی بے اثر بودند و نمی
 دانستند که این مولود مسعود و روزی نام خود در زینت اقلیم عالم چنان روشن خواهد نمود که از آن چشم جهان
 خیره و جهان چشم و شمنان تیره خواهد بود - و فرخ از تاج سروری و دهم افسری زینت یافتند
 پای اعتبارش و در جراتش بفرقدان خواهد رسید - پدر و مادرش استطاعت پرورش
 او نداشتند - چاره ناچار آن ستم دیدگان روزگار عزم مصمم نمودند که آن عجز گوشه را بگوشه نهاده راه
 سفر گیرند - بالاخره گریان و نالان بعد آه و نغاس آن عجز پاره را بر زمین نهاده بیاب و در مضطرب
 و بی قرار روی به هندوستان نهادند - و بر این شعر عمل نمودند

فرزند بنده ایست خدا را تو غم مخور تو گیتی که به زخما بسنده پروری
 از حسن اتفاق و مساعدت آفاق امیری نامور و ناجری مقتدر که ایر آن قافلہ نواز حال

سبب

فلک وطن شده نواز

دولت و جهان

انتظام پرورش

ستم ویدگان خبر داشت که بنجار سیده آں مولود مسعود را بوعده اجرت برائے پدرش حواله
ماورش نمود۔

می گویند که بذریعہ ہماں امیر قشتم رحم مجسم میرزا غیاث بدربار اکبری رسائی یافت و اکبر
از بسکہ قدر شناسی شرفا و نجبارا شیوہ خود ساخته بود میرزا غیاث را بہ سبب جوہر قابلیت و رشاد
بر عمدہ جزیلہ و منصب جلیلہ متنازع نمود۔ آنکجاہ آں دختر تریا لجاہ کیوان پانچگاہ بہ سن رشید و بلوغ
رسیدہ و حسن و خوبی گوی سبقت از خوبرویان جهان و پری پیکران دوران در بود و موسوم بہ
مہر النساء شدہ از اشعہ حسن گلوسوز ظلمت و دو از صفہ جہاں زدود۔

مہر النساء و والدہ اش ہر دو در حرم سلطانی می آمدند۔ رفتی شاہزادہ سلیم کہ آفتاب جوانی
اش بر نصف النہار شباب رسیدہ بہارغ شاہی آں مرقا را دید و حسن و جمالش ہنر ارجان
شبیفتہ و شہید گردید۔ از واقعہ کہوتر آں طائر ہوش و غفلش از آشیانہ و ماغش پرید چون این خبر
وحشت اثر بہ اکبر رسید آں شہزادہ را در خلوت طلبیدہ مواعظ مشفقانہ و نصائح پدرانہ بدو
گفت و میرزا غیاث را حکم و ادابی مکث و تاخیر انتظام از و ارج آں تصویر تقدیر نماید چنانچہ
علی قلی خاں کہ در تقدیرش بہ سبب سوء الادبی کہ بدربارہ شوہر شدن فتنہ زمان نور جہاں
بوقوع آمد کشتہ شدن مرقوم بود۔ مجرم جرم رقابت شاہزادہ سلیم شدہ سلیم کہ شب دروز بہ یاد
مہر النساء مثل ماہی بی آب مضطرب و بی قرار مثل سیاح و زرقاش مبتلا سے اضطراب بود۔ چوں
بر تخت سلطنت متکون شد بجام نگالہ نوشت کہ اگر شیرانگن خاں خواہان سلطنتی جان است۔
نور جہاں را بہ شہستان مار سائیدہ از ظلمت فراق مارا مخلصی دہد۔ الا غیرت و حیبت شیرانہ
و جرأت و لادری و لیبرانہ این داغ بی حیائی را بر دامن عزت خود نہ پس ندید۔ آخر نوبت جنگ
رسید و دران جنگ آں شیر زور جنگ نمودہ شربت اجل نوشیدہ آں دست از کار ناگشید۔
آخر کار از گردن لیل و نہار نور جہاں کہ باعث قتل آں محمود آسمان (علی قلی خاں) بود
بہ شہستان شاہی داخل شدہ مصداق این شعر گشت۔

و فاداری مجوز بہ سلاں چشم کہ ہر دم بر گل و گیہ سر آیند
اگرچہ بظاہر مجبور از رسم روزگار از ہر جا نگیر چندی بی زار ماند۔ الا آخر کار فانی شوہرش را کہ

رسائی میرزا غیاث بدربار جہاں اکبر

عاشق شدن شہزادہ سلیم بہ لاجپار
انظلمت خدای نور النساء علی قلی خاں

قتل علی قلی خاں

داخل شدن نور النساء و نور جہاں۔ جرم سلطان نور جہاں

مقتول خنجر گنجایش بود به اختلاط و مروت بیا سود و جواهر محبت را برشته نکاح برآمود۔ اعنی در ۱۶۷۰
ملکه هندوستان شده به بلوی جهانگیر شست و بر سکه مضروب شد۔

نور جهان گشت بفضل الہ ہمدوم و ہمزبان جهانگیر شاہ
از نور عدل و انصاف ظلمت جور را اعتنائ از صفحه جہاں زدود۔

جہانگیر ہم عقل و درایت و فہم و فراست او اعتبار نموده کار ہائے سلطنت بدو مفوض
فرمود۔ والدش بر عمدہ جلیلہ وزارت رسید و برادرش (آصف خاں) کہ سلیمان شوکت
و سکندر حشمت بود ہم بر منصب اعلیٰ ترین مناصب ممتاز شد۔

آوردہ اندکہ نور جہاں و طبیعت جہانگیر اثری تمام پیدا کرد۔ چنانچہ بکرت آں و شراب
نوشی کمی و قلع شد۔ و دیگر عادات رویہ اش ہم رو بہ اصلاح نہاد۔ جہانگیری گفت ماسلطنت
بدست ملکہ بیک سیخ کباب و دو جام شراب بفرستیم مستغنیان بخدشت نور جہاں رسید
استغاثہ نمایند۔ و از کتب معتبرہ تواریح ثابت می گردد کہ نور جہاں بنسب یاد و غیاث
مظلومان می رسید۔

وای برگردش گردون ناهنجار و انیثا از دست تقلبات روزگار کہ وفات شوہرش
جہاں را در چشم نور جہاں تیرہ ولی نور کرد۔ مقبرہ بر مرقد شوہرش تعمیر کنانید۔ کہ در باغ شاہد ^{لاہور}
شان جہانگیری و زریب شاہ جہانی می نماید۔ چندی بعد وفات شوہرش از جہاں گزراں رخت
رحلت بہ ملک جاو دال بر بست۔ و بجانب مغرب روضہ جہانگیراں باز بچہ تقدیر پیونددین

گشت ۵

بر فرازش نوشته اندایں بیت
تا بدانند اینکہ نور جہاں
زیت، بر فراز ماغریبان نی چراغی نے گلے
نی پر پروانہ سوزنے صدای بلبلے
از طریق تطویل اخترا نموده اختتام مضمون براین رباعی می نمایم ۵

نے جہانگیر است و فی نور جہاں
ہست یک افانہ رنج و الم
واغ حسرت هست برومان شان
عبرت آموزاست بس این داستان

انور جہت نور جہاں را طبیعت نورانی جہانگیر

وفات نورالدین جہانگیر

یورش نادری برہند

۲۸

یورش نادری باد صرر بود برائے کشتن چراغ شہستان سلطنت چغتائیہ یا
گردوں برائے بود۔ برائے بریدن پنج شوکت مملکت مغلیہ۔ دریں شک نیست کہ بعد از
انقراض زمان محی الدین اوندنگ زیب طوآلف الملوک در مملکت راہ یافت و بہ سبب
حملات مراتبان اختلاف بین این و آن سلطنت را استحکام و قوام و اہل مملکت را اطمینان و
آرام حاصل نبود۔ بہ سبب خانہ جنگی ہاشمیرازہ سلطنت و اشذہ اوراق کتاب مملکت
پریشیاں و ازویدن شعبہ بازی فلک و وار و جیلہ سازی چرخ مکار عقل ہر دیار حیران۔
کیفیت سلطنت محمد شاہ۔ بعد از اقتضای زمان سلطنت شہنشاہ محی الدین کر زیب
بخش اوندنگ خلافت و زینت و بہیم نیابت بود سلاطین مختلفہ سریر آراء سلطنت
ہندوستان بخت بند و رعایا و برابہ سبب سوء تدبیر یا دشاہ و وزیر شکاری و نالاں و ہر فرد بشر
از دست ظلم مصروف آہ و فغاں بود۔ تا اینکہ نوبت بہ محمد شاہ غازی رسید۔ آں بادشاہ
بود نحیف و لرزے و تن آسان و شہنشاہ بود و خفیف الحركات و نادان مصنف نادر نامہ
می گوید کہ گاہی دستش بے جام و کنارش بے دلارام نبود و ایں شعر را در روزباں
کو حفظ نظر ترجمان نمودی ۛ

نور و زونہ ہارومی دل را خوش است بالعبیش کوش کہ عالم دوبارہ نیست
از انقا و مجلس عیش و نشاط و محفل سرور و انبساط و استمان ہائے جشن جمشیدی
محو از دفتر قلوب خلائق شدہ عیش پرستی و خمر نوشی ہر جا نگیریم بر طاق نیبان گزاشتند آں
عیاش یگانہ مجلس بہ لباس زنانہ نابلد از اطوار زمانہ و متغیر از صحبت مرد فرزانہ و از عقل
و شعور بیگانہ می ماند می گفت ۛ

شب صحبت غنیمت و اں و داد خوش دلی بستان
ایسے گردش کند گردوں ایسے لیسل و ہمار آرد

کیفیت سلطنت غلیہ بعد از اوندنگ کر زیب

کیفیت سلطنت محمد شاہ غازی و اخلاق و عادات شہنشاہ مذکور

وروزبانش بود

آرام و لطف و خوشدلی و انبساط و پیش
از انصرام کار سلطنت روگردان شده عنایت مملکت بایست و بگراں نهاده و آن
متصدیان سلطنت و منتظران مملکت با هم منازعت و مخالفت داشتند و بدین سبب
در انتظام سلطنت اختلال و ملال بکلی راه یافت و چون حال بدین منوال بود جمله آوران
جہاں و ترکستان زمان و ندان طبع بر سلطنت ہندوستان تیز گزیده ترصد فرصت و موقوفہ بودند
کہ یکی از ان جمله از سلطنت ایران برخاستہ و چون برق و ردماختہ و بزنافتہ عنایت ہروی
ہندوستان کشید کیفیتش بدین تفصیل است ۔

نادر شاہ - او از قبیلہ افشار و بہر شخصی ناشناختہ انہی روزگار بود - اِلّا بہ سبب
طالع کامگار و مساعدت روزگار و بجز شہامت و جلال و شجاعت و رشادت سردار قبیلہ
نمودہ در اخراج افغنہ از ایران کمر بست و استقلال بہ بست - فراریان اُن دیار داخل
مملکت ہندوستان شدہ - آنجا پناہ و قرار می گرفتند - لہذا نادر شاہ بنا بر قواعد و ضوابط اتحاد و
ماہین مملکتیں ایران و ہندوستان الیچی بہ ہندوستان فرستادہ التجا نمود کہ باغبیاں را در اُن جا
اصلاً پناہ نہ ہند - با وجود تاکید اکید بادشاہ ہندوستان بیچ پرواہ و اعتنا ننمود بل الیچی کشتہ شدہ
می گویند کہ چون قاصدے نامہ برنامہ مشتمل بر استدعای اخراج افغنہ آورد و محمد شاہ
غازی مجلس عیش و نشاط و محفل سرور و انبساط گرم ساختہ بود نامہ بر جام شراب تر کردہ
گفت ہ ای دفتر بے معنی غرق مئے تاب اولے

الغرض ازیں معاملہ نائرہ غضب نادر شاہ مشتعل شدہ عمان لبسوئے ہندوستان کشیدہ و کابل و قندھار و قوچی آل دیار را بہ تصرف آوردہ داخل ہندوستان شد۔

انجاء رو و دناور بر ساحل و بناور بدر بار محمد شاه بهادر می رسید الا باور نمود می گفت هنوز دلی دور است تا آنکه نادر شاه بعد از عبور آب سنده داخل پنجاب شد آنگاه چشم از خواب غفلت برکشاند.

در صحرائے کربلا کہ قصبہ السیت در جانب شرق دریائے جہن در ۳۹ میل تلافی

حسب نسب ناز و رضا، و کیفیت ترقی و افتادہ آں سبب جملہ نادر شاہ

فریقین شد۔ بعد از جنگ و جدال قتل و قتل شدید و محاصره دید محمد شاه شکست خورده
استمد عای صلح نمود۔ ہر دوشمن شاه فلک اشتباہ آسمان کلاہ و سمراتینق دوستانہ و عہود
برادرانہ و اخل بلدہ دہلی شدند و محافل سرور و انبساط تا چند روز گرم ساختند۔

آخر شعبہ بازی چرخ مکار و کجروی فلک نامہوار و گردش گردون نامہنجا رو و انقلابات
روزگار رنگ دیگر بر آورد۔ (برامخت) اعنی خیر قتل نادر شاه در افواہ انداختند و قزلباشان
ناوری را کہ در گشت می نمودند بغواہی اقلو ہم حیث و جہانوں ہم۔ عمل نموده آزار کہ یافتند عرصہ
تین بے دریغ ساختند چوں این اخبار و حشمت آزار بہ مسامح شہر یار رسید اونیگ از بندید
و خون حمیت و عروق غیرت و دید و در مسجد روشن الدود کہ در وسط شہر بود تیغ از میان کشید
و خرقہ بر کشید کہ زن ہیں کہ گفت لشکر چار در محلات و کوچہ ہا با تیغ ہائے آبدار و خنجر ہائے
برق باران انتشار یافتہ در عرصہ قتل مردمان کثیر از برناؤ پیرامیہ و فقیران القمہ نہنگ شمشیر ساختند۔
می گویند کہ در آن روز در کوچہ ہا بازار آس شہر محمود روزگار جو ہای خون ناب بہ سرعت و قاتل
رواں با ابدان و اجسام بے روح در دامن می نمود۔ و در دہان ہندیای بودے

شامت اعمال با صورت نادر گرفت

آخر وزیرے از دروازے در بار از روے اضطراب و عمامہ و در گردن انداختہ چوں مجربان
بدرگاہ فلک اشتباہ نادر حاضر شد و گفت ۵

کسی نماند کہ اکنون بہ تیغ نازگشتی مگر کہ زندہ کنی خلق را و بازگشتی

آخر از استماع این شعرو لگداز نادر شاه از راۃ فرحم بہ بہادران جانباز حکم داد تا از
کشت مار باز آیند۔ و تیغ خون آشام را و نیام آرند۔ گویند فی الفور تعمیل این حکم کردہ شد۔
آخر کار در جلوت و خلوت تا چند روز با محمد شاه نصائح مشفقانہ و مواظط دوستانہ نمودہ
عازم ایران شد و تاج سلطنت ہندوستان بدو بخشیدہ جان بخشی ہا نمود۔

نادر دولت و ثروت و مال و شہمت و جواہر ہر ہا و دیرینا ہوار و لالی ہر ہا و گہر ہائے
تاجدار و یوایت ہشتا کہ سلاطین و جغتایہ از ہفت ہشت ذخیرہ نہادہ بودند فراہم نمود و بمبہ تخت
طاؤس باصولت کیکاؤس رواں بہ ایران شد۔

مسلک نادر شاه بر ایران پیش
رومان
نبی ملی

چراغ سلطنت چغتایہ انیس ہواے عاصف چن گل شد کہ دیگر امید افروختن آں نماند
انہیں جنگ و فساد شہر دہلی تباہ و برباد شد۔ فرش ہائے شہر دہلی ناکنوں از سرخی آں خون
رنگین و داستان غم دل نشین جملہ کین و ہمین است۔ ساکنین آں شہر مورد قہر و ماعرہ
و راز مزہ خواب شیریں نہ چشیدند و روی شاہ خواب تامت مدینہ خواب ہم ندیدند
یا الہی شہر دہلی را ہزار سال و ماہ و در پناہ شاہ عادل دار محفوظ از بلا
فاجعہ و اولایصار۔

فارس و شیراز

۱۹

در جنوب مغرب ایران بر کنار خلیج فارس خطہ ایست فیح کہ اہل عرب آنرا موسوم بہ
فارس می کنند و در زمان قدیم جملہ ایران را پارس می گفتند الا ویرس او اس این حصہ خاص
پارس نامیدہ شود۔ ویرس ولایت بعض مناظر قدرت و مظاہر قدرت بہ آں خوبی و دلچسپی
است کہ اگر آن را نمونہ عجائبات عالم گوئیم رواست و اگر لب لباب نادرات روزگار بشایم
بہجاست نصف حصہ ماک کوہستانی و دیگر نصف آں میدانی است۔ ہمیں سبب است کہ
آب و ہوا ی آں مختلف است۔ گرمی و سردی بہ حد افراط و تفریط رسیده است۔ اکثر صحرائی
آں سرسبز و شاداب و در ہر سرزمین انہار و آبشار و بہر قطعہ اش مملو از اشجار و شروار و یا سمن
و گلاب است۔

صحرائے شاہ پور کہ بہ نواح شیراز واقع است قطعہ بیسع دارد کہ آن را شعب ہواں می
گویند منہ اہل عرب چار تفرج گاہ است کہ در خوبی فضا و نظارہ ہای دل کش و مناظر
روح افزا فطری خود ندارد۔ صندہ سمرقند۔ غوطہ دمشق۔ نہر ابلہ۔ شعب ہواں۔

اتابک ابوبکر بن سعد زنگی کہ در عہد حکومتش شیخ گاستان تصنیف کردہ است ہمیشہ
فخریہ می گفت کہ در ملک ما قلعہ سفید و زہبت گاہ شعب ہواں ہم در حالت خوف و ہم در
حالت اطمینان برائے سلاطین ایران از بس لایب و ناگزیر است۔ اکثر شعرائے عرب در
تعریف آں قصائد عز انوشہ۔ منجز آں شاعری نصیبہ بفرمایش عضد الدولہ سلجوقی و در

مقام واقع

وگفت ۵ اذ الشرف المحزون من راس قلعه علی شعب یوان استخراج من الکرب چشمه های آب گرم و معدنیات هر قسم در فارس یافته شود۔ آثار قدیمه و صنایع عظیمه فارس از عجایبات دنیا محسوب می گردد۔ چنانکه عرفی شیرازی بدر باره آثار قدیمه می گوید از نقش و نگار در و دیوار شکسته آثار پدید است صنایع عظیم را علاوه آثار قدیمه بعض خصوصیات آن چنان است که از مشاهده آن در قوای انسان شگفتگی و بالیدگی پیدامی شود۔ از همین است که اکثر بلاد فارس مردم خیر گفته شده علما و فضلا و ادبا و شعرا بکثرت بوده اند تصنیفات آنها تا کنون رنگ بقا دارد۔

مجموعه آن بلاد بده شیراز که از صد سال و از سلطنت ایران بوده است۔ لقب دارالعلوم یافته۔ اگر چه علم فضل شیراز به سبب انقلاب زمان و گردش دوران و تزلزل سلطنت اسلامیات اکنون بحالت زوال است۔ لیکن حالت انسال موجوده آن شاہد است۔ که ایشان تا کنون سرشار نشه بزرگی و بزرگی اند۔

یکی از تذکره نویسان نوشته که خورد و بزرگ و پیر و بنای شیراز شایسته مجالس و فریفته محافل اند۔ در قهوه خانه ها و در زمزم گاه ها و اجتماع و قیام دارند۔ ایشان متصف به صفت قناعت اند۔ همین سبب است که در اکتساب معاش بقدر ضرورت سعی می نمایند و بر اندک که به سهولت و آسانی میسر گردد بسند می کنند۔

شهر شیراز۔ بزمانه اسلام بنیاد نهاده شد۔ محمد بن قاسم که نخستین از اهل اسلام بر اینستان لشکر کشی نموده بانی شیراز بوده است۔ این شهر در آخری صدی اول بر قطعه زمین که از بس سرسبز و شاداب است آباد شده است۔ در تقویم البلد ان مسطور است که مکانات و بازار ها به شیراز بسیار وسیع و پر رونق است در هر خانه نهر جاری است و خانه نیست که باغی نداشته باشد۔ و در عهد عضد الدوله آبادی این شهر از ویاد و ترقی گرفت که چنان که در شهر گنجایش اهل لشکر نمی اند۔ پس خارج شهر عمارتی جدید ساخته شد که نامش سوق الامیر نهادند۔ و پسرش مصمما الدوله که گرد آن عمارت فعیصل تیار کرد۔

آب و هوای شیراز۔ از بس دلنواز معتدل و خوش گوار است۔ شیخ سعدی و خواجه حافظ

و اکثر شعر لے سلف اشعار و قصاید نوشتہ اند کہ انراں جملہ خواجہ حافظ گفتہ ۷
 ہمد ساقی بی باقی کہ در چہت نخواہی یافت کنار آب رکنا باد گل گشت مصطفیٰ را
 شیخ علی حزمین در قرن و ہزار دہم میلادی بوقتیکہ رونق شیراز کلیتہ مفقود شدہ بود آنرا
 دیدہ است او در سوا سخ خوش ثبت می نماید کہ آب و ہوائی شیراز بہ دماغ مناسبت تمام
 دارد۔ ہر چند کہ مطالعہ کتب و عمور و خوض در مضامین علمیہ و مسائل حکمیہ کردہ شود طبیعت
 را اطلال و کلال نہا شد۔

و ایں امر از مسلمات است کہ محل وقوع و خوبی آب و ہوا و صحت فضا و لطافت
 باغات و خوش اسلوبی عمارات بر قومی و خیالات با ست نکال اثر عجیب دارد۔ از ہنیں است
 کہ اکثر مشائخ و علمائے شیراز و شعر و فضلا شای این خطہ دل نواز پاکیزہ طبع لطیف و ظریف
 بودہ اند۔ شیخ و دروہا چہ بوستان ساکنان شیراز را بر ہمہ باشندگان مختلف الممالک کہ در
 اثنائے سیر و سیاحت با ایشان ملاقی شدہ تزیح دادہ است چنانچہ می گوید۔

چو پاکان شیراز خاکی نہاد ندیم کہ رحمت برا خاک باد
 از کثرت تعدا و علمای مشائخ و شعر و مصنفین و مؤلفین کہ از ابتدائے ایں دم در شیراز
 بودہ اند و حالات شان و تذکرات مسلمانان ہر جا مذکور است اندازہ توان کرد کہ خاک ایں
 شہر علم و ہنر چہ قدر مناسبت دارد۔ و از ثمرت و قبولیت کلام شیخ ایں امر بایہ ثبوت می
 رسد کہ وجود شیخ باعث فخر بودیم برائے شیراز و ہم برائے جملہ ساکنین ایں خطہ و لنواز۔

نظارہ گلزار در فصل بہار

کسانیکہ نظر بر مناظر قدرت و مظاہر فطرت انداختہ اند ایشان سطح زمین را صغیفہ فطرت
 و کتاب دقیق قدرت انگاشتہ اند۔ از ہنیں است کہ ہر نقطہ کتاب قدرت کہ مصنف آن
 حکیم علی الاطابق است نزد شان قابل غور و خوض باشد۔
 فصل بہار نزد مردم ہوشیار جلہ گاہ فیاضی ہائے مختلفہ گردگار است۔ اہل دل

و اصحابِ دول آنرا بهمان نظری بینید که باید و شاید - دریں موسم عجائب قدرت است و اگر
 گوهر کسی به چمنستان شود نظاره بنظر آید که کیفیت آن بر دل از حد تحریر و فزوں از حین
 تحریر باشد - نه فقط گلهائی دل فریب بل برگ و گیاه چمنستان شان دل فریبی میزد و بخوا
 ۵ برگ درختان سبز در نظر هو شیار هر ورق دفتر سیست معرفت کردگار

رنگ گل با صره و بوسه او شامه را خرفیته می کند نغمه طرازی طیور قوت سامه
 را شیفته می نماید - بر دل و دماغ آن عالم نشاط و انبساط طاری نماید که بایش اصل
 ناممکنات است - گهی سادگی گل و گهی شوخی مل - گهی بوئی مشام نواز گهی صورت
 دل فریب و حسن طراز - منظر کمال قدرت و جمال فطرت بوده ناظر را معترف قدرت
 کامله و معتقد حکمت بالذمه حکیم خیر و خدایه قدری نماید - اگر بنظر تفتن دیده شود معلوم
 گردد که برائے دیدن جلوه خاص فطرت چندی بهتر از گل و افضل از مل نباشد حسن
 انسانی هم دریں شک که اعلی نمونه صنعت باری تعالی است لیکن برائے دیدن آن
 نگاہی در کار است که ازاں انسان کلیننه محروم است -

و فصل بهار باغ و راغ و دشت و کو بهسار و گلشن و گلزار همه نمونه صنعت کردگار
 است فصل ربیع همه نباتات و بقولات را جامه سرخ و خلعت بهار پوشانیده بر
 مسند عزت نشاندیده است نغمه سنجی ببل بر شاخ گل اثر عجیب و طفت غریب دارد که
 در اوصاف آن صفیات و ادبین شعرای هر ملک و دیار و اوراق بیاض سخنوران
 عرصه روزگار رنگین است شعرای فارس چون عنده لب را بر شاخ گل نشسته و با نغمه
 بوتلموں و سروهای گوناگون ترانه سنج دیده آتر موسوم به نهر اروستان میزدند -

قبل از رسیدن بهار در گلزار در مشاهده مردم و هو شیاری آید که فصل به بیدری
 و به رحمی برگ اشجار می ریزد - ازین نظاره اندوگین قلوب مردم ژدوف بین بدرجه
 غایت متأثر می گردد - و تصویر حدوث جهان و حشیم می گردد چنانکه عرفی شیرازی میگوید
 ای بطبع باغ کون از بهر برهان حدیث طرح رنگ آینهی از فصل خزان آمد
 درختان بر سبز و شاداب و بونه های با سمن و گلاب خشک و بے برگ می ماند

اَلَا اَکْرِیْسُ مَعَالِمَ فِطْرَتٍ وَ مَسْئَلَهُ قَدْرَتِ غُورِ مُنَوَّدِ اَیْدِ اِیْسِ بَرِکِ رِیْزِیْ بِمَنْزِلِ غَسْلِ حَمَامٍ
 باشد کہ کارکنانِ بہار و عالمانِ کردگار قبل از پوشانیدن خلعتِ سبز بہ اشجار می دہند حضرت
 سعدی علیہ الرحمۃ می فرماید

مژدگانے گل از غنچہ برون می آید صد ہزار آتچہ ریزند عروسانِ بہار
 خوشبوی گلہا دماغ را معطر و دل را متاثر می سازد۔ از ہوا شاخہاے گل مستانہ
 می جنبند۔ در ساعتِ باغ فرشِ نعل گسترده و اشجار از موزونی گل ہاشل عروس رعنا بصندار
 و ادا دل ہائے مردم برودہ۔ رومی گل بہ سبب نقش و نگار شل چہرہ یارے

نگار خانہ کشمیریان بوقتِ بہار باغ کردہ بہ نقشِ خوشبین تسلیم
 از نعمتِ نبی طائرانِ لبن پر و از ترانہ سازی پرندگان شیریں نواز محسوس می شود کہ ایشان
 ہم از اثر فصلِ بہار متاثر شدہ اند۔ نہ فقط در خوش و طیور حالتِ لطف و سرور پیدا میشود
 بل در حضرتِ انسان ہم کہ خود مظهرِ فطرتِ الہی و منظرِ قدرتِ نامتناہیِ آفرینش تمام یافتہ شود۔
 از جلوه ہائے بہار برون دل دادگانِ یار خارج از طاقتِ خامہ حقایقِ نگار است۔
 از بونے گل یادِ محبوبِ گل رو و تصویرِ یادِ یمن بودل را بدرجہ غایتِ متاثری سازد۔ چنانکہ
 امیر خسرو می فرماید

باغ در ایامِ بہار دل خوش است موسمِ گلِ یارِ رخ یارانِ خوش است
 کسانیکہ دل بدستِ یارِ طرحدار و معشوقِ ز رنگار و محبوبِ دل آزار و نگارِ رشک
 بہار وادہ بے دل شدند۔ و در دارِ فتگی و جنونِ بوقلموں و سودا ہائے گوناگون بے نظیر
 و بے بدل گشتند در حالتِ یلوسی و در ایس اشعار می خوانید

موسمِ گل در رسیدنِ بہار	من بہاراں را چہ سازم گشتِ بریم کا دین
از نگارشِ ہایِ بہستانِ نقوشِ گلستان	دلغِ حسرتِ لہبیں رسیدنہ انگارِ من
ای بہار ایس گلفشانی آتشی در دل زند	چوں نیامد بہا من اندر باغِ گل رخسارِ من
انفک مارا امیدِ مہربانی چوں شود	مہرباں بہین گشتہ چوں دلدارِ من
از فراقِ یارِ جانی کشم کلخن شدہ	ہر گِ گل خار باشد و فراقِ یارِ من

اشعار بر گلستان

کفایت اشعار در مدح بہار
 از بہار در وصف و مکرر در مدح بہار
 از بہار در وصف و مکرر در مدح بہار

یہاں محمد سالک طریق سلوک مصنف سیف الملوک می فرماید۔ ترجمہ اشعار پنجابی۔

باغ بہار گلشن و گلزار و بوستان | بے یار یک نمونہ دوش بود مرا
دیدار یار رشک گلستان اگر بود | صد شکر باہر اسرت شود مرا
کشمیری بچہ را دیدم کہ در محفل سرود بہ نغمہ سرائی دل ربائی می کرد می گفت ۔
گل گلشن و گلستان را چہ سازم | چہ یارم نہا شد ہمہ را بسوزم
نگاہم گل چون بہفتد گلشن | دلم را بہ خار غم و رنج دوزم
و گاہ بہ تبدیل قافیہ می سرودے

بہار گلستان بے دید دل را | بود خار دل دوز بر قلب مضطر
اگر دل بر ما بر نہا شد | بود کارن در ہماں خوار و بتر
اگر رشک گلشن بہادر نیاید | مرا رنج افزا شود رقص و ختر

از عارض گل و رخسارۂ مل عیان است کہ مشاطہ بہار غارۂ خوشنما بہ چہرہ دل ربان بود
از آب و تاب و شادابی گل گلاب مترشح گردد کہ ماء الحیات برائے دل وادگان خواہشات
دارد۔ الغرض بہر سو کہ نگاہ کنیم قدرت باری عزائمہ عیان می گردد۔

فصل گل و موسم بہار است | گلزار بزرگ و بوی یار است

حضرت سعدی علیہ الرحمۃ می فرمایدے

بامداداں کہ تفاوت نکند بیل و نہار | خوش بود دامن صحرا و تماشا شائے بہار
صوفی از صومعہ گوخیمہ بزبان در گلزار | وقت آن نیست کہ در خانہ نشینی بیکار

حرص و خواہش ترقی

ایں ہر دو لفظ اگرچہ نزدیک و ظاہر ہیں قریب المفہوم است لیکن اگر بہ نظر معانی دیدہ
شود معلوم گردد کہ ما بین ہر دو فرق بسیار و تفاوت بے شمار است۔
حرص۔ ضد قناعت است و خواہش ترقی ضد شستی و کمالی در میان ہر دو امتیاز

داشتن ضروری است۔ در مذمت حرص شعرائے شیریں مقال و علمائے زمانہ ماضی و حال
مبالغہ ہا می بے شمار نموده و گفته و حقیقت گوہر راستی منقذ ۵
طمع را سه حرف است و ہر سه تہی ازاں نیست مرطامع را ہی
بیسدل می گوید ۵

حرص قانع نیست بی دل ورنہ اسباب معاش
آنچه مادر کار داریم اکثرش در کار نیست
حرصی و طامع مثل سگے است کہ استخوان و ردہاں باشد و در آب عکس خود دیدہ
تصور کند کہ سگ دیگرہاں پُر از استخوان دارد۔ و خواہد کہ استخوان ازاں غضب نماید۔ چوں
آتش حرص و غضب در جوش آید۔ و دہن کشاید و دست ازاں استخوان ہم بشوید۔ مولانا روم در
مثنوی می فرماید ۵

کیہ چشم حرصیاں پُر نہ شد تا صدف قانع نہ شد پُر ورنہ شد
بدر بارہ الحویص محروم حکایات بسیار و روایات بے شمار در کتب و اسفار منہج
است کہ حاجت تکرار ندارد۔ ازاں جملہ روایات ایں امر بیایہ اثبات می رسد کہ الحویص محروم
از ہمیں است کہ گفته اند ۵

طمع را سه حرف است و ہر سه تہی ازاں نیست مرطامع را ہی ۶
حضرت سعدی علیہ الرحمۃ در کتاب گلستان جای کہ ذکر تاجر حرص و مکالمہ اومی نماید می فرماید
اں شنیدستی کہ وقتی تاجر سر در بیابانی بیفتاد از ستور
گفت چشم تنگ و دنیا وار را یا قناعت پُر کند یا خاک گور
بقدر حاج ضروریہ و نشاء تعلق برائے حصول معاش و حصول عزت و شہم اقران و
امثال کہ نشان بودن بد نیست ایں کلینتہ مختلف از حرص است اگر طریقی اعتدال را معرفی
دارند ایں خواہش ترقی در امور دنیا و عقبی متضمن بر فوائد حلیلہ و منافع جزئی می گردد۔ مثلاً
آنکہ در امور معاش سعی ملین نماید تا اوقات خودش ہم بر فایہیت گزرد و دیگران را ہم کہ مستحق
اداء اندازد و دو معاونت خود محروم نگذارد و بہ نظر عوام عزت بدیدد زیرا کہ ایں فعل ایشان متضمن

نفع رسانی و بی‌خوای عوام است -

آنکه در تعلیم و تعلم و درس و تدریس اظهار شیفتگی نماید و شغفش درین کار بدرجه کمال می رسد مغرور و مغرور گردد - زیرا که اوقات قیمتی خود را صرف مطالعه کتب علوم و فنون نموده خود را بر فلک ششم می رساند و لوح دلش متحمل نقوش علمیه و صور عکسیه شده رنگ بهالت از آئینه دلش زدوده شود و این خواهش ترقی اش هر چند که زیاده باشد افضل و بهتر شمرده نشود -

خواه شغفش در تحصیل علوم و نبیوسی باشد خواه بجانب علوم الهیات و در هر دو حال مستحسن است - اگر متقدمین و علوم و فنون و صنعت و حرثت خواهش ترقی ننمودند - چگونه این چنین فوائد جزئی و منافع جلیله بپا رسیدی - نام نامی آن فارسان مضمار ترقی بر صفحه زمان به حرف طلا ثبت است - کسانیکه در تزکیه نفس ترقی نموده بزم اولیا و اصفیاء آمده شهرت عام و بقائے دوام حاصل کردند - اگر کسی اوقات عزیز را بگردآوری مال و مکنت گزارد و هم جانب آخرت را فرزند نگزارد چه بد است - در تحصیل خیر عواقب امور اقبال و بداهت و وزیدن خاسر الدنیا و الدین گردیدن است - حریص جهان گردد و طامع صحرا نورد و دور از طریق خردمندی و بعید از انصاف پسندی باشد اسب طمع در میدان حرص تا فتن و جواهر زواهر عمر عزیز را در اشترازی مطالبات نفسانی باختن عند الغفل و الشغ

ندموم است - حضرت سعدی می فرماید :

خبر ده حریص جهان گرد را قناعت تو نگر کند مرد را

در حصول باقیات صالحات کوشیدن داخل مستحبات است - برائے ذخیره

بنادان مال و زر در بدر شدن و اوقات عزیز را صرف این کار نمودن و از عواقب امور غافل بودن بجز نادان کسی بر خود ناپسندند

از تقریرات مذکوره عیان میگردد که بقدر مصلحت در امور معاش و معاد سعی و کوشش شده ترقی نمودن از بس محمود و مستحسن شمار کرده شود و برخلاف آن حرص و طمع و اشتغال خود ساختن و مثل سگ حریص در بد خواری شدن مذموم و قبیح خیال کرده شود -

فان شغف ترقی مستحسن است

بها

نقصانات نفاق

نقصانات نفاق

اتفاق آن سجیہ نامرضیہ است کہ خصلتی بدتر و عادت ابراز آن در حیطہ خیال نمی آید بلایست عظیم کہ بہ سبب آن خاندان ہائے تدیم بہ باد و تباہی گردود و سختی است کہ در آن سوای خار ہائے زہر دار و اثمار ناخوش گوار بری حاصل نمی شود۔

مضرات نفاق

روسیہای و تنہای کہ ازین حاصل شود ہرگز بہرگز از صفحہ حال و استقبال نزل نگردد و زہر ہلاک این موزی آن اثر بہر قہر یافتہ شود کہ کسی از گردن جان بر نتواند شد۔ مجموعہ خرابی ہا است کہ از ان عزت و آبرو بل دین و ایمان و جان و خاندان تنہا می گردویکی از صفات رفیلہ است کہ ازین خالق و مخلوق ہر دو ناراض اند۔ فتنہ البیت کہ از ان روی نیکو بدیدن نیاید۔ مرضیست جانکہ کہ بہر ایں مرض گاہے بر بستر آرام و راحت استراحت ممکنہ مفسد دین و ایمان و دشمن ہر مسلمان است۔ چنانکہ خداوند کریم می فرماید۔ ان الله لما يحجب المفسدين۔ ہم جنس می فرماید۔ لا تقسدا فی الارض و جای دیگر از نماز فرمود ان المنافقين فی الدنک الاسفل من الناس۔ لن تجد لهم نصیراً و جائے دیگر مروی است کہ روزی حضرت جبرائیل علیہ السلام پیش حضرت رسول خدا صلی اللہ علیہ وسلم نشستہ بود۔ حضرت چنان آواز ہمیب بلند کرد کہ دل رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم مرعوب شد۔ حضرت رسالت مآب از ملک مذکور بدر بارہ آن آواز ہمیب سوال کردند۔ ملک مقرب عرض نمود کہ قبل از ظہور آدم علیہ السلام سنگ گراں بدوزخ انداختہ شدہ بود و امر و زور تہ آن رسیدہ است ایں آواز رختن و افتادن آن است۔ حضرت پرسیدند کہ کلام مردمان بہیمہ آن دوزخ خواہن شد۔ جبرائیل علیہ السلام گفت ملجا و ماوائے منافقین و دارالقرار مفسدین است۔ در اکثر کتب روایات مسطور است کہ چن ماہین ممالک مختلفہ جنگ عظیم شروع کرد۔ و تکالیف گوناگون و مصائب بوقلموں و معرض ظہور می آید۔ مثلاً گرانی دوزخ اشیاء واقع شود۔ کہ بہ سبب آن وقت ہر نوع پیش می آید۔ در کار بار تجارت

نقصان عاید گردد۔ درہر پیشہ و حرفہ حرج و مرج نموداری گردد۔ ہزار ہا مردم عرضہ متبع گردند
 زرو سیم نقصان پذیرد۔ دواب و انعام ہلاک می شوند۔ الغرض موجب این جملہ نکالیف
 نفاق است۔ کس را وقوف نیست کہ انجام کار صیبت
 علاوہ از این نارخاقت ہائے اندرونی کہ بہ سبب استحکام سلطنت مخلوب می ماند
 بحالت نفاق و نزاع مشغول گردد۔ اعدو باللہ من ہذا السجیۃ اگر کسی بازوچہ خود ازور
 نفاق باشد برادی و نباہی خانہ بظہور آید۔ زندگی تلخ گردد۔ عیش و آرام درپردہ اختاستور
 شود۔ علی ہذا القیاس نفاق باہم نشینان و ہم ساکنان و وزیدن صاحب آن را بے آرام
 وارو۔ چنانچہ شیخ علیہ الرحمۃ درگلاب تان فرمود۔

زینہار ازقرین بدزنہار وقتنا ربنا عذاب النار

اگر کسی با اقارب و احباب ازور نفاق باشد کسی از ایشان بوقت مصیبت و گرفتاری
 و رنج و زاری معین و مددگار و ناصر و یار نگردد۔ رشتہ داران بوقت حاجت حمایت نمی
 کنند۔ نفاق با حکما و اطہا بصورت مرگ راجی نماید۔ نفاق با حکام داخل زندان سازد
 الغرض درہر حال بجز نقصان و زیان بے پایان و ذلت فراوان فائدہ نمی دہد کسانیکہ ایں
 عادت مذمومہ را شیوہ خودی سازند۔ ہمیشہ ذلیل و خوار و بدنام و بے وقار می مانند۔ چنانکہ
 مانند شان در شقاوت و بد حالی یافتہ شود۔ بہ سبب نفاق رنج ہائے فراوان و تکلیف
 ہائے بے پایان بہ اہل آفاق عاید می گردد۔

مجدد شمس الدین خواجہ حافظ رحمۃ اللہ علیہ

ہرگز نمیرد آنکہ دلش زندہ شد عشق ثبت است بر جریہ عالم دوام ما
 حافظ کہ فاکش از عشق حقیقی سرشتہ بود بعد از شیخ شاعرے بود با کمال و صوفی بود
 بے مثال شیرینی غریبات وے کسی اگر چشیدہ با ترنجی دوزان نہ زویدہ حقا کہ فایق
 ہمسراں و ہم عصران بودہ سرچشمہ حیات دائمی و در شاخ نبات وے پوشیدہ است

بقائے ابدی در سطور دیوان اوستور است۔ اس جنس مرد صافی را اگر بقائے دو و اے
حاصل نشدے۔ دیگرے کہ مستحق خواهد بود۔ اویکی از امیدواران تخی حقیقی است۔ بلکہ
چنانکہ او گفتہ ۵

ایں جان عاریت کہی فطسپردہ دست رونے خزش بہ نیم تسلیم وے کغم
وے بلبے بود کہ محتاج کل دل نہ باشد۔ از درگاہ خاص براہ راست فیض جلوہ حقیقی
برودہ و تمام عمر در ضائے خالق بچوں بسر کردہ ۵

غافل در کار خویش و عاقل در کار دوست عاشقان از ہر دواغ محمودیدار دوست
بندہ پیچیدہ ان راجہ یا را کہ سوانح عمری عارفی کامل نبوسیم۔ ہرچہ بہت از کتب متداولہ
فراہم آوردیم و اجمالاً اندر شائقین کردم تو ا از خطائم درگزند و اصل مطلب حاصل کنند۔ مضمون
محمد نام شمس الدین لقب ہے چوں حافظ قرآن بود۔ انیس ہجرت خود را بہ حافظ
متخلص گردانید۔ سرکان کہ نزد شہر نہاوند از مضافات اصفہان است۔ مولود مسکن آبا و
اجداد وے است۔ غالباً جہ حافظ صاحب نقل مکانی کردہ لہجہ اتنا بکان در شیراز سکونت
پذیر شد۔ مولانا شبلی نعمانی در شعر العجم نام پدر وے بہاؤ الدین نوشتہ و مصنف حیات حافظ
کمال الدین مندرج کردہ قطع نظر از این اختلاف اتفاق است کہ پدر وے در سوداگری
مشغول بود۔ مگر ایں ہم اصفا شدہ کہ خاندانش در علم و فضل بہرہ وافر می داشت۔

در حیات حافظ مرقوم است کہ چوں پدر وے ولایت حیات را بخدا سپرد۔ سہ سپہ
گذاشت کہ حافظ کو چک ترین ایشان بود۔ تا مدتہا برتر کہ پدر گزیر اوقات کردند۔ مگر تا بہ کے
ہر دو برادر کانش بہ جستجوے معاش مجبور بر تارک الوطنی شدند۔ و بالآخر بہ باد یہ پیمائی افتند
مگر حافظ بوجہ صغر سن در خانہ مقیم ماند۔ و منقول است کہ مادرش از افلاس
ننگ آمدہ حافظ را بخدمت مردے کہ بدخلق بود بر اعے پرورش تعلیم و تربیت سپرد۔
چندے نگزشت کہ خواجہ از پنجہ اورہائی یافتہ رو بہ سفر نمود تا سالے بہ مشقت تمام شکم پروری
و ہم تحصیل علم نمودی گویند کہ قرآن مجید آنجا حفظ کرد۔ و از صحبت بڑائے کہ در شعر گوئی
ملکہ داشت فیض سخن مہیر آرد۔ و مذکور است کہ سعدی علیہ الرحمۃ حافظ را عموئے بود و نذر گو

بذلک سنج شعر گفت و قدر شناس شعر ابو۔ رونے غزلے می نوشت۔ و ہنوز یک مصرعہ نوشتہ بود۔ کہ حاجت پیریں رفت۔ حافظ در غیر حاضریش نہ صرف مصرعہ دیگر نوشت۔ بلکہ غزل را با تمام رسانید۔ چوں واپس آمد۔ دید۔ کہ غزل تمام است۔ از حافظ پرسید۔ کہ ایں را تکمیل دادہ حافظ بخود اشارت کرد۔ پس عذمانود۔ کہ اثر غزل تو نقش دورم گیرد۔ و ہر کہ غزل تو خواند الحق کہ مجذوب شود چنانچہ ایں خیال تا کنوں زندہ است۔ کہ ہر کہ دیوان حافظ خواند۔ رونے مجذوب شود۔ را دیان شیریں زبان و حایکان فصیح البیان روایت نمودہ اند۔ کہ بیشتر غزلہاے حافظ چنداں مرغوب نہ بود۔ و حافظ اکثر از میں رنجیدہ می ماند۔ روزے بہ مزاج بابائے کوی رفت و گریہ و زاری نمود۔ و از خلوص خاص بدرگاہ الہی است دعا کرد۔ کہ یا الہی غزل مرا بہ اعجاز برسان۔ چنانچہ شبے در خواب دید۔ کہ مرد بزرگ اور القمہ می خوراند و می گوید۔ کہ برو۔ بر تو ابواب علم و فضل کشادہ شدہ۔ بعد از آمدن بابائے کوی خواجہ صبح در طبیعت خود اثر غیر معمولی یافت۔ چنانچہ دیں غزل اشارہ پاں است۔

دوش وقت سحر از غصہ بجا تم دادند و ندران ظلمت شب آبجی تم دادند
 ایں روایت را دیگران بطریق دیگر نوشتہ اند۔ مگر مقصد ہمین است۔
 شمس الدین محمد عبداللہ شیرازی کہ در علم و فضل بکثرت روزگار و زبده علمائے
 کبار و قدو و شمع و انار بود و صیفت فضلش و اکثاف و اطراف عالم رفتہ خواجہ از و در تفسیر و فقہ استفادہ
 نمود۔ شمس الدین لقب از زمین فیض اوست و منقول است کہ حافظ در خدمت سید
 شریف حجر جانی زانوئے شاگردی نہ کردہ مطلق و حکمت آموخت لیکن نزدیک محمد اسلم حبیبپور می
 ایں واقعہ سراپا غلط است۔ زیرا کہ سید شریف از حافظ خرد تر بود مگر مالیں را
 قابل تعجب نہ پسنداریم چہ کبرنی شاگرد و صغریٰ استناد منانی ایں امر نیست۔ کہ خواجہ
 از بیچ حاصل نہ کردہ باشد۔ امثال ہائے بسیار آلاں دیں زمان از مناظر ما است۔
 خواجہ اگرچہ در منطق و فلسفہ و در فقہ بہرہ تمام داشت مگر در علوم قرآنی و تحقیق کلام
 ربانی کمال نمود و تمام عمر وے در معارف و حکمت آں صرف شد۔ او نہ صرف شاعر بود

فصیح و بلیغ بل متعلی بہ جلیہ علم و فضل کتاب مفتاح را کہ از علامہ سکاکی است شتمثل بر معانی و بیان است۔ اکثر مطالعہ می نمود و بر تفسیر کشف کہ از مولانا جارا قدس است۔ حاشیہ نوشت علاوہ انہیں مصباح را ہم محشی ساختہ۔

آں مرد آزاد منش بود۔ نہ بایں طور کہ کلیتہ ترک دنیا نمودہ باشند و نہ آنکہ در قیو و عالم گرفتار و نہ مرنے بود و نہ لغز و نہ صلح کل۔ غزلیات می نوشت مگر نہ یہ طبع و انعام۔ بیشک رونق بزم و زینت و دربار بود۔ مگر نہ بہ حیثیت غزل خوانی و قصیدہ گوئی۔ بل بہ لحاظ فضیلت و قابلیت و علمیت و اہمیت ہیچ فاضل کامل و عالم اکمل و محافل علما رونق انجمن و دربار اس شرفا بنجب الزمن بود کسی اگر بہ کمال عقیدت برویشکیش می نمود۔ قبول می فرمودند و حرف سوال بر زبان نیاوردند۔

ما آبروے فقر و تناعت نمی بریم بیا دشاہ بگوئے کہ روزی مقرر است
و آں چنان عالی ہمت بود کہ می گفت کہ دربار گاہ کریم ہرگز بر زبان احتیاج رانہ باید کشادہ
ارباب حاجتیم و زبان سوال نیست در حضرت کریم تمتاچہ حاجت است
جام ہماں نما است ضمیر نیز دوست اظہار احتیاج خود آنجاچہ حاجت است
در جائیکہ خواجہ تقاضا ہم نمودہ چنداں خفیف و لطیف می نماید کہ تا سرحد سوال نہ رسیدہ
بہ خلاف ایں معاصرین و پیشروان بہ طریق فرومانگاہ مدح می کردند۔ و صلہ می طلبیدند۔
اگر وقتی مدوح نہ وادہ گلہ گردند و ہیچو گفتند۔ مگر علو ہمتی و شرافت ذاتی تا یہ ایں درجہ رسیدہ
بود۔ کہ یک کلمہ ناگفتی از زبان مبارک صدر نہ شدہ و امر خلاف تہذیب و توقوع یافتہ۔
و بعضی گفتہ اند کہ در دیوان کلمہ دسگ ہم موجود نیست۔ شاید بہ نظر ایشان ایں شعر
حافظ نہ رسیدہ۔

شنیدہ ام کہ سگان را قتلادہ می بندی چرا بہ گردان حافظ نمی کنی رنے
قدرواناں نہ در ایران و توران بودند بلکہ در ممالک غیر ہم مگر خواجہ از کنار کن آباد و گلگشت
مصلی یک لمحہ جدا نہ شد۔ چنانچہ می فرماید
بدہ ساتی می باقی کہ در جنت نہ خواہی یافت کنار آب رکن آباد و گلگشت مصت ارا

سلطان احمد بن ابیسی حاکم بغداد خود صاحب کمال بود و خواجہ را چند بار نوشت و اشتیاق زیارت نمود مگر دشوار از شیراز قدم بیرون نہ نمودن گوارا نہ کردند

راہ نہ بردیم بہ مقصود خود اندر شیراز خرم آن روز کہ حافظ رہ بغداد کند

۵

عراق و پارس گرفتنی نہ شعر خود حافظ بیا کہ نو بہت بغداد وقت تیر زیارت

مشرّب و ملت ۵

جنگ ہفتاد و ملت ہمہ را نہ بنہ چوں دیدند حقیقت رہ افسانہ زدند

در آن قیل و قال کہ خود حافظ نیفتادہ بحث کردن جائز نیست مگر مجبوریم زیرا کہ بیشتر از ما محققین و مدققین درین مباحثہ وقت کثیر صرف نمودہ اند۔ لہذا قدرے از ان نوشتن ضرورت در ملاحظہ آمدہ کہ اکثر تذکرہ مشاہیر عالم را بر مرثیہ خود آوردند یا کوشش کردہ اند۔ چنانچہ اہل سنت این جنس صلحا را منسی ثابت کردند۔ و اہل تشیع شیعہ حقیقت این امر کہ او ازین قید دورنگی آزاد بود۔ فرمودہ خدا و رسول و قرآن را نہ سب خودی دانستند و علاوہ ازین فروعات۔ قاضی نور اللہ شوشتری در مجالس المؤمنین خواجہ صاحب را از اہل تشیع ثابت کردہ و بدلیلش چند اشعار خواجہ صاحب نوشتہ لیکن از ان اشعار مشرب خواجہ صاحب نہ تسنن ثابت می شود نہ تشیع و اہل سنت این شعر را بدیل بیان خود پیش می کنند

بہیں ہلال محرم بخواہ ساغر اراج کہ ماہ امن و امان است و سال صلح صلاح

لیکن ہر مومن بل ہر کافر معتقد این شعر خواہد گشت۔ شعر غزل اولین کہ در دیوان حافظ موجود است اول من اش از یزید است و صورت شعر نیز بدین است۔

انا المسموم ما عنی تبرائی لارائی اور کاسہ و ناولہا۔ لایا ایہا الساقی

آریا این ممکن است کہ از مصرعہ یزید ملت حافظ صاحب بچو یزید ثابت گردد۔ شارحین این مصرعہ را بنظر استخوان ندیدہ اند۔

و بعضی از مردمان حافظ صاحب را معتز کہ گفتہ اند لیکن این امر محقق نمی شود۔ بل

این اشعار در ترویج بدین امر واثق ۵

ایں جان عاریت را بحافظ سپردہ دست
روئے خشن بینیم و تسلیم نے کنم
زم مصحف رُخ و لدا رایتے برخواں
کہ آں بیان مقامات کشف کشف است
خلاصہ کلام حافظ صاحب مسلمان آزاد منش بود و تصوف از دست شرح۔

خواجہ صاحب اگرچہ رند مشرف و آزاده رہا بود لیکن نہ تارک الدنیا نہ تابع حرص و ہوا
عوسی کرد و چند سپہرسم آوردند۔ چنانچہ انہیں مرانی حقیقت حال معلوم فی ثنود۔ بروفات
زوجہ خود می گوید ے

صبل جمعہ بدو سوس ریح الاول
گشت فرقت آن مرگشت تم عامل
بسال ہفت صد و شصت چہار ہجرت
چو آب حل بشدم این دقیقہ فکحل
درین و درو قاسف کجا بہ سودے
کنوں کہ عمر بازیچہ رفت بے حاصل

و در نوحہ پسر ے

بلبل خون جگر خورد و گلے حاصل کرد
باو غیرت بعدش حال پریشان دل کرد

سن ولادت خواجہ صاحب تا کنون معلوم نیست و تا ہم چنداں مشہور است۔ کہ حافظ
صاحب در آغاز صدی ششم متولد گشتند۔ محمد گلندام کہ دیوانش را مرتب کرده است
نوشتہ کہ خواجہ در ۶۹۰ھ فوت گردید۔ پروفیسر باہر متفق این تاریخ است و از جملہ تواریخ
رسال وفاتش ۶۹۰ھ یا ۶۹۲ھ برآمدہ است۔ مولانا شبلی نعمانی ۶۹۳ھ نوشتہ اند و تاریخ
وفاتش کہ محمد گلندام گفتہ این است ے

بسال باد صا و فال ابجد
نور ویر ہجرت مہمیں احمد
بسوی جنت اعلیٰ رواں شد
فرید عیش الدین محمد
چراغ اہل معنی خواجہ حافظ
کہ شمع بود از نور مجلس
چو در خاک مصلی یافت منزل
چو تا رخسار خاک مصلی

مرقدش در خاک مصلی تا کنون موجود است و حافظیہ نام دارو۔ و زیارت گاہ اہل ایران
و جہانیاں است ے

بر سر ترہبت ماچوں گزری بہت خواہ
کہ زیارت گاہ رندان جہاں خواہ بود ے

زپائے تابش ہر کجا کہ می نگرم کرشمہ دامن دل می کشد کہ جانیجا است
 دیوان غزل سرمایہ عمر تمام است کہ مقبول خاص و عام است ما لبیم اللہ تا منت بالخیبر
 خوانید شیرہ شیراز است کہ دہن را شکیں یا شیریں می سازد۔ مولانا آزاد و فرزند عامہ
 نوشتہ کہ اکثر اشعار و تقریبی است۔ مولی لاری کہ یکے از ملائذہ علامہ دوانی است۔
 دیوان اورا با تقریبات از برداشت مولانا جامی در بہارستان می نویسند۔ اشعار و لطیف
 و مطبوع است۔ و بعضی قریب بہ سرحد اعجاز رسیدہ۔ و غزلیات دے بہ غزلیات
 دیگران در سلاست و روانی حکم قصائد ظہیر دارد۔ بہ نسبت قصائد دیگران سلیقہ شعر وے
 نزدیک طرفندی تہستانی و چوں اشعار وے تکلف ظاہر نیست وے را سان الغیب
 لقب کردہ اند۔ و در نفحات الانس مسطور است۔

وے را سان الغیب و ترجمان الاسرار است۔ بسا اسرار عجیب و معانی لطیف کہ در کتب
 صورت و لباس مجاز یا زبانی نمودہ۔ درست کردہ۔ یکے از عزیزان سلسلہ خراجگان قدس اللہ تعالیٰ
 ابراہیم فرمودہ است۔ کہ بہج دیوان بہ از دیوان حافظ نیست۔ اگر و دصونی باشد چوں اشعار
 وے از ان مفروق می گردد۔ (نفحات الانس)

صائب حکیم غنی۔ گرویدہ غزلیات اند۔ چنانچہ غنی در آں مقام کہ ہمہ شاعران را
 بہج شمرده۔ بہ نسبت خواجہ صاحب می گوید۔

براں مجتمع حافظ رواست چوں غنی کہ دل بکار وور از سخنوری داند

و جائے دیگر نوشتہ

بگرد و مرتد حافظ کہ کعبہ سخن است و راہیم بعزم طواف در پرہ واز
 بقول مولانا آزاد بلگرامی وے ورمیخانہ عرفان کشادہ و صلاے ادکسا و نا و لہا دادہ اشعار
 او در دنیا جانیان و طبقہ خراباتیان است۔

میر حسین دوست سنبھلی مصنف تذکرہ حسینی مے نویسند۔ حافظ شیراز سر حلقہ عارفان
 صاحب حال بود۔ و در فصاحت و عیم المثال و در علم و قرائت نیز ہارت تمام داشتہ۔
 و دیوانش سراپا انتخاب است گویا میر حسین ہم نوائے صائب است۔ کہ می گوید۔ انتخاب

دیوان حافظ نمی شود۔

ایران - ہند - مصر - روم - گرویدہ دیوان است۔ مگر اہل فرنگ ہم از لذت و ہاشنی او
بے بہرہ بینند۔ در السنہ - فرانس و جرمن بہ طریق مختلف ترجمہ شدہ است۔ و قریباً در ہفدہ
زبان ہائے فرنگ منجز شدہ۔ از دیوان او فال می گیرند۔ ایس بہ خوش اعتقادی مریدان
وے است۔ ہر مطبع و ہر کتب خانہ از جلد دیوان حافظ آراستہ جلی و خفی و سادہ و رنگین
بہر طرز موجود است۔ و وظیفہ خود دانستہ ہمہ عمر در مطالعہ اش صرف نمودند۔ و تادم و الیس وید
خود دانستہ سخن قبولش مختار جہان نیست۔ و طاقت زبان نیست۔ کہ او صافش گوید و ظلم
رایا رانے۔ کہ رقم کند۔

فردوسی طوسی علیہ الرحمۃ

نام نامی واسم گرامی آں قدوہ شعر آئے زماں وز بدوہ فضل آئے وراں معدن علم و حکم
سبحان العجم حسن بن اسحاق بن شرف شاہ است۔ سوری بن ابومعشر در روستای طوس
کا ریزے و چہار باغے داشتہ۔ فردوس نام و پدر فردوسی بہ خدمت باغبانی آں مزرعہ مامور
بود بدیں رعایت متخلص بہ فردوسی شد۔

بہ سن رشد تمیز رسیدہ در تحصیل علم و حکم مصروف شد۔ گویند حاکم طوس برودتدی
نمود۔ بدیں سبب بزمکایت عامل غزنی رفتہ تا عرضہ در آسجاکت نمود۔ الا موقعہ باریابی
سلطان فلک شان میسر نہ شد۔ حتی کہ زاد راہ و توشہ ہم بہ اختتام رسید۔ آنگاہ از مادہ
شاعری کہ فطرۃ در طبیعت ادجمبول بود۔ استمداد نمودہ و قطعات و قصائد گفتن آغاز کرد۔
وزنیں محمد وجہ معاش حاصل می نمود۔ و ہمیشہ برائے حصول صحبت انشا و عنصری کہ دہل
زماں ملک الشعر بود۔ مضطرب می ماند۔ و برائے حصول این مقصد اعلیٰ ہمیشہ کو خان و
پہچان می بود۔ الا رفعت مرتبش و بلندی جہانش اور اعجال باریابی نمیدوے۔ تا آنکہ روسے
از مساعدت روزگار و موافقت طالع کامگار خود را در مجلس عنصری رسانید و باغے کہ

نام و تخلص

ادام حال فردوسی

بازیابی مجلس عنصری

مجلس عیش و نشاط و محفل سرور و انبساط آراستہ و باشکوه داشت (عسجدی و فرخی) اقیام داشتہ چون استاد عنصری آن را بہ لباس روستائی و ہیئت کزائی دید۔ آن را عنصر مخالف پنداشتہ محل صحبت دانست و بطریق تہذیب گفت ۔ امی برادر و مجلس شہراجز شاعر کسی را گنجایش نیست ۔ ماہر سہ شاعر عجم و شاعرہ می کنیم ۔ فردوسی بجاوب گفت ۔ بندہ ہم دریں فن دستہ دارد استاد عنصری بغرض طبع آزمائی او گفت ۔ ماہر یک مصرعہ می گویم کہ رابع آن نداشتہ باشد اگر تو آن را بگوئی ترا مسئلہ داریم ۔ عنصر می گفت ۔ چون عارض تو نباشد روشن عسجدی کیا گفت ۔ مانند رخت گل نبود در گلشن ۔ فرخی گفت ۔ شز گانت بھی کند گرز از بوشن ۔ فردوسی گفت ۔ مانند سان گیو در جنگ پشن ۔

سامعین از حسن کلام معجز نظام او در ورطہ استعجاب مستغرق شدہ اور امور و آفرین ساختند ۔ استاد عنصری گفت جائے استاد خالی است ۔ بہ شک ہمیں ان سخن گوی سبقت ربودی ۔ اما بگو کہ دتا تاریخ ملوک عجم و قوے داری ؛ گفت ۔ یلے اما تاریخ ملوک عجم بہرہ دارم عنصری اور امتحان نمودہ در شیوہ شاعری و طریقہ سخنوری استاد مسلم الثبوت یافت و عذر خواہی نمودہ بفرجائے

کہ ہیئت قدر تو نشناختم بشکرت و مت نہ پر داختم
بہ سبب حسن لیاقت و قابلیت و رشادت اور اہم صاحبیت خود گرفت ۔ و گویند سلطان محمود از بس شایق تاریخ ملوک عجم بود عنصری را فرمایند نظم کردن آن کردہ الا عنصر می کثرت اشغال را بہانہ ساختہ لیت و لعل می نمودہ ۔ و در آن روزگار فاضلہ از فضلائے نامدار اہل این کار نظر نمی آمد ۔ عنصری و فردوسی را غنیمت دانستہ از بدر بارہ این کار پرسید ۔ فردوسی لفظ انشاء اللہ بر زبان آورده اور مطمئن ساخت ۔

عنصری بخیریت سلطان بدر بارہ قابلیت و لیاقت فردوسی عرض نمودہ اظهار این امر کردہ کہ آن شاعر ناموزن عمدہ نظم تاریخ عجم بیرون تواند آمد ۔ بہ ایمانے سلطان محمود چند بیت بحدیج او موزون نمودہ کہ یکی از این ابیات این است ۔
چو کوک لب از شیر ماوریشست بہ گوارہ مسود گوید نخست

سلطان را بسیار پسند افتاد و بنظم شاهنامہ حکم داد و قلعہ بد حال او نمود لیکن راست
 این است کہ قبل ازین در وطن خود بغرض بقائے نام و ایجائے نام اسلام خود شروع
 بہ این کار نمود چنانچہ او خود می گوید۔

بسی رنج بروم دریں سال سی عجم زندہ کردم بدیں پارسی
 ہمسہ مرده از روزگار دراز شد از گفت من نام شان زندہ بنا

و سلطان ہمیشہ تفقد بر حال اومی نمود۔ و از ملاحظہ ایات بغایت مسرور می شد
 کار تصنیف بہ سرپرستی و کفالت شمس اکفایہ خواجہ احمد بن حسن میبندی می نمود۔ و بسا اوقات
 و در سحر او ہم رطب اللسان می بود۔ الا انفاستے بر حالت ایاز کہ از خالصان سلطان بود
 نرفت۔ و او بدیں سبب ہمیشہ در فکر انتقام می ماند۔ روزی موعہ یافتہ بخدمت سلطان
 عرض نمود کہ فردوسی را فاضی است۔ و سلطان در آن اواس رافضہ را دشمن اسلام خیال
 کردہ ہمیشہ از ایشان متنفر می ماند۔ ایاز از گفتن این الفاظ طبع سلطان را بر طرفیہ ساخت
 گویند کہ فردوسی از این معاملہ آگاہ شدہ بخدمت سلطان حاضر شد و معذرت خواست۔ لیکن
 باوجود معذرت سلطان از فردوسی بدگمان و فردوسی از دہر اسال می ماند۔ و ردت سی و
 پنج سال کتاب شاهنامہ بہ اختتام رسانید۔ بطبع آنکہ مورد تلافات سلطانی شدہ و امن
 سوال از جوہر عطا و نوال می خواہد کرد۔ الا چون سلطان از خوش نبود او را شصت ہزار
 درم بجائے شصت ہزار دینار زربیش کرد۔ فردوسی این انعام را بغایت تحقیر پنداشت
 و بے اعتنائی تمام گرفتہ سخاوت نمود و گفت ۵

سی و پنج سال از سر لے پننج بے رنج بروم بہ امید گنج
 چو بر باد دادند گنج مرا بند حاصلے سی و پنج مرا

میگویند کہ ازین سلوک سلطان دش بغایت مخوم شدہ و بسیار زنہان و پچیانی
 ماند۔ حتیٰ بسبب کتاب شاهنامہ از کتاب دار سلطان گرفت و چند بیت در مذمت سلطان
 بہ او ملحق ساخت کہ دوسہ از این جملہ این جا منقول گردود ۵

اگر شاہ از شاہ بودے پدر بسر بر نہادے مرا تاج در

دگر مادر شاہ بانو بُدے مرا سیم وزرتا باز نو بُدے
پرستار زادہ نیاید بکار دگر چند دارد پدر شہر یار
و خود از خوف سلطان در شہر غزنی مخفی شد و از اسباب راہ طوس گرفت۔ گویند وقتے سلطان
در سفر ہندوستان نامہ بہ بادشاہ دہلی فرستاد و بخواجہ حسن مہمندی متوجہ شدہ گفت اگر جواب
بر وفق مراد مانیا دیدہ نہ میر باید ساخت۔ خواجہ ابن بیت از شاہنامہ خواندے

اگر جز بکام من آید جواب من و گرز و میدان و افراسیاب
سلطان از استماع این بیت بغایت متاثر شدہ وقتے در دوش پیدا شدہ و گفت در
حق فردوسی ظلم نمودم فرمود تا زکیر شیر و مال خطیرہ بداون فردوسی بطوس بُرزد۔ آلاہوں بدروازہ
شہر رسیدند و دیدند کہ جنازہ آں بقرستان می آوردند۔ آں دینار ہائے سرخ بہ دخترش
پیش نمودند۔ آلا غیرت و حمیت آں اجازت گرفتن آں نداد۔ روایت است کہ سلطان
محمود از آں روپیہ کاروان سرائے بنام فردوسی مابین مرد و نیشاپور تعمیر کنانید۔

بہر شہتہا سالگی پدروں آں جہان ناپایدار نمود در لکھ چنانچہ خود گویدے
کنون عمر نزدیک ہشتاد شد امیہم بہ یک بار بر باد شد
بیرون شہر در باغے مدفون شد و مرقش مزج خاص و عام و مزار کا قہ نام گشت۔

اتفاق جملہ علمائے جہان و قاطبہ فضلائے زمان است کہ در عہد حکومت اسلامیہ
شاعرے مثل او از کتم عدم بمعورہ وجود جلوہ گر و سخنورے مانند او در مضمار سخنوری راہ
سپہر نہ شد۔ در میدان فصاحت گوئے سبقت از اقراں و ہمسران در ربود۔ چنانچہ در
جواب کتاب شاہنامہ فصاحتے روزگار و بلناتے ہر دیار عاجز ماند۔ پس ایں فضیلت کہ
اور اسلام است کسی را حاصل نمود۔ ذالک فضل اللہ عظیمی من لیشاء چنانچہ ضاعلی گفتہ

سکہ کا نہ رخن فردوسی طوسی نشاند کافر گم رہیچ کس از مردم فرسی نشاند
اول از بالائے کرسی برزیں آمد سخن او سخن را باز بالا بُرد و بر کرسی نشاند
ہم چنین در بیان اوصاف موصوف علمائے روزگار و معروف فضلائے ہر دیار
است۔ ختی کہ اور اسپغیر ہی من جملہ سپہمیران سخن می دانندے

در شعر سرتن پمیر انبند | ہر چند کہ لانی بعدی
 ابیات و قصیدہ و غزل را | فردوسی و انوری و سعدی
 اگر بجائے پیغمبر سخن اورا بدربارۂ اوصاف گزارسی گفتہ شود بجاست - زیرا کہ دیں
 فرزند شاعری از شعر لے جہاں یار لے مقابلت آں ندارد - ملک الشعر انوری می گوید
 آفتاب بر روان فردوسی | آں ہمایوں نشاود فرخندہ
 کہ نہ استاد بود و ما شگرد | آں خداوند بود و ما بندہ
 کتابش (شاہنامہ) را قرآن العجم می گویند -
 افسوس! محمود ماند نہ فردوسی ہر دو بہ حسرت - مایوسی ازین سر لے نا پدیدار سفر نمودند
 داغ بدنامی بر دامن محمود ماند - پس -

قطعہ

خوش است قدر شناسی کہ چوین خمیدہ سپہا | سهام حادثہ را کرد عاقبت قوسی
 برقت شوکت محمود در زمانہ نماند | جز آں فساد کثرت باخت قدر فردوسی

مختصر تذکرہ شیخ سعدی

شیخ از مشاہیر عالم متفرد و یکتا است - او نہ صرف شاعر بے بود فصیح و بلیغ - بل فاضل بود اہل
 و کاملے بود اہل زہر فرقت و ہر مذہب و زہر و ہر ملت سبقی حاصل کردہ
 تمتع زہر گوشہ یافتم | زہر خرمن خوشہ یافتم
 و بسیار ممالک و نیارایات نمود چہین و خراسان - روم و ایران - افریقہ و ہندوستان
 را جولان کاو خود ساخت - و ہر چہ از عجائبات روزگار و نفائس ہر دیار دید - یعنی تلخی و شیرین
 کامی و ترشی و خوش کلانی را در کتاب خود کہ موسوم بہ گلستان است جاودہ چنانچہ خود میگوید
 در اقصائے عالم بگشت تم بسی | بسر بوم ایام باہر کسے
 تمتع زہر گوشہ یافتم | زہر خرمنی خوشہ یافتم

شیخ چنانکہ بہ عطیعی رسیدہ بود۔ بہان صورت مودی بود کامل و متوسع۔ متقی و متشرع۔
 اور رن شعر گوئی از ہمہ شاعران قدیم و جدید گوئی سبقت ربودہ۔ ہمہ سخن دانان اتفاق نمودہ
 اند۔ کہ از پیغمبر غزل است۔ اگرچہ خواجہ حافظ و غزل کمال حاصل کردہ۔ مگر او طریق شیخ
 را ترویج وادہ۔ چنانچہ خودی گوید۔ حافظ

استاد غزل سعدی پیش ہمہ کس ما | دار سخن حافظ طرز سخن خواجو
 و انیس اشعار متفق و مبرہن است۔ کہ شیخ مثال خود۔ خودش بودہ
 در شعر سہ تن پیغمبر است | ہر چند کہ لانی بعدی
 ابیات و قصیدہ و غزل را | فروسی و انوری و سعدی

من بچ میرزد و بچ مدان کجا۔ و کار تذکرہ شیخ نوشتن کجا۔ ہرچہ است از دعوت شیراز
 است۔ تو لا کہ قبول افتد۔ منوہر

وے از شیراز است۔ ازین رو اورا سعدی شیرازی مے گویند۔ و اصل نام
 وے شرف الدین و مصلح لقب است و سعدی تخلص کہ منسوب بہ آناہک سعد بن
 زنگی است و ولادت شیخ در سن پنج صد و ہشتاد و ہ مطابق ۳۳۳ ع میلادی مے نویسند مگر
 از روئے تحقیق شیخ ازین تاریخ پیشتر منولگشتہ۔ و پدرش عبداللہ در عمد سعد زنگی
 برخد متی مامور بود۔ و از کلام شیخ متشرعی فہم۔ کہ او مردے بود و متوسع و پاک و از
 اکثر اشعار شیخ این ہم ظاہر میگردد۔ کہ سایہ پدر کم سنی از سرش رفت ۵

مرا باشد از روز طفلاں خبر | کہ از سر بزم طفلی پدر
 و در جائے منقول است کہ تعلیم و تربیت وے زیر نگرانی پدر اوشدہ است۔
 کہ خود شیخ مقرر است۔ کہ پدرم بدستی عادات و افعال کمال توجہ می نمود۔ و صلاح و فلاح میداد

۵ ندانی کہ بعدی مکان را چہ یافت | نہ ہاموں نوشت و نہ دریا شکافت
 ۵ بخروی بخور از بزرگان قفا | خدا دادش اندر بزرگی عطا

شیخ طبعاً مرد متوسع و متقی۔ و تعلیم پدر وے نیز بہ او اثر کرد۔ مگر بدوں حصول علوم
 عقلیہ و شعر عیہ اورا سکون نہ بود۔ در مدرسمہ عضدیہ کہ منسوب بہ عضد الدلہ دہلی است

شیراز

شیراز

در دوازده سالگی داخل شد ہنوز چہیزے نیا موختہ بود۔ کہ شیراز تباہ بر باد گشت۔ اتا پاک
سعد زنگی اگرچہ باو شنا ہے بود منصف مزاج و علم دوست۔ مگر او اکثر در ہوس ملک گیر می
و فتحندی مصروف می ماند۔ و در دار السلطنت قیام کم کم می نمود۔ ازین جہت اکثر ہنرناں
و قزاقان قریب و جوار بازار تاخت و تاراج گرم می نمودند۔ چنانچہ در صدی ہفتم اتا پاک
او زہک پہلوان و بعد از ان غیاث الدین سلطان در شیراز قیامت پیا کرد۔ شیخ ازین
حالات روبرو تارک الوطنی نہاد۔

و لم از صحبت شیراز بکلی بگزشت | وقت آنست کہ پرسی خبر از بغدادم
سعد یا حب وطن گرچہ حدیث مستصحیح | نتوان مروبہ سختی کہ من ایجاز ام
اسلام در ان وقت یہ اوج کمال رسیدہ وصیت علم و فضل او در انان و اطراف عالم
جاگزیدہ مدرسہ نظامیہ کہ سنگ بنیادش بدست خواجه نظام الملک نصب شدہ بود۔ از مکاتب و
مدائس عالم یکتا بود۔ شیخ در بغداد رفتہ بہ تحصیل علوم مذبیہ نظامیہ نہاد۔ و در عرصہ
قلیل از علامہ عصر الوفرح عبدالرحمن ابن جوزی فقہ و حدیث و تفسیر را با تمام رسانید۔
و در دینیات و علم ادب گوئے سبقت برد۔ مگر افسوس کہ بہ فلسفہ و حکمت التفات نمود۔ و
در عربی بہرہ وافر داشت۔ قصائد بسیار و ابیات بے شمار نوشت۔ و اکثر مواعظ در عربی
می نمود۔ و کثیر حصہ عمر در بغداد بسر کرد۔

بعد از عراق جائے خوش نایم ہوائی | ساقی بزن لوائے زان پردہ عراقی
شیخ بعد از فراغت تعلیم ہندوستان۔ ترکستان۔ خوارزم و چین و روم را سفر نمود و
می گویند کہ او نیز در ہمالاک و فغانستان و بلاد افریقہ رفتہ۔ و بجز ابن بطوطہ کسی از او زیادہ سیاحت
نمودہ و منقول است کہ شہرہ زبان بہرہ ور می داشت۔ و بقول بعضی در ریختہ اولین کسی کہ
شعرے گفت شیخ بود لیکن ایں سراپا غلط است۔ زیرا کہ آں سہدی دیگر است کہ در جوبلی
ہند متولد گشت۔ و او را قریباً چار صد سال گزشتہ و بعضی از تذکرہ نویسان نوشتہ اند کہ شیخ
در ہند چار بار آمدہ است۔ مگر ایں قدر ضرر است کہ او در ہند آمدہ و از رویائے شور
بہ حجاز واپس رفتہ۔

تہذیب

از کلام او ظاہر می شود کہ او حنفی المذہب بود۔ لیکن قاضی نور الدین شوستر می بھاس
المؤمنین اور اشیعہ نوشتہ است چنین مروی مقبول خاص و عام را بہ ملت خاص یا یزیدی
منسوب و مختص کردن بعید از مصلحت است۔ و حقیقت این است کہ او مرے بود بہ
تعصب و وضع دار و بعض مردم و اولاد نمردہ اہل تصوف شمار کردہ اند۔ بیشک از کلام او
تصوف مترشح می شود۔ بل و عظیم و در مدح و ستائش شاہاں قصائد می گفت۔ مگر نہ بہ طبع
دولت۔ بلکہ اکثر برائے مقاصد غریباں و بے نواہیاں۔ نہ مثل خاقانی و انوری شکوہ گو بود۔
نہ بچہ مبالغہ نما۔ بہر حال خیر خواہی بنی نوع انسان بود و مسلمان راست گو۔

حالات زانی

شیخ قریباً یک صد و بست سال عمر یافت۔ اگرچہ دریں سخن اختلاف بسیار است
مگر جمیع موصوفین باین اتفاق نمودہ اند۔ کہ او زیادہ از صد سال زینتہ دوسہ زنان و نکاح
خود آورد۔ لیکن لا ولد فوت گردید۔ بہ ہر فرقہ و ہر مذہب اختلاف نمود۔ گاہے بہ فقیراں مے
نشست۔ گاہے بہ امیراں۔ گاہہ رونق یزم عیش و نشاط بود۔ و گاہہ شامل مجلس سوگ و ماتم
گاہہ رند بود و گاہہ صوفی۔ الغرض تماشا مے نیست کہ او نہ دیدہ و محفل نیست کہ در دنہ رفتہ
باتفاق محققین و متفقین ایں امر بہا بہ ثبوت رسیدہ کہ سن وفات شیخ شش صد و نو و یک
دست۔ تاریخ وفاتش ایں است

دو بجز معارف شیخ سعدی	کہ در دریا مے معنی بود خواص
مہمہ شوال روز جمعہ روحش	بداں دگر رفت از روی اخلاص
یکی پر سید سال فوت گفتہم	انفاصاں بود از ایں تاریخ شفاص

بشیریں کلامی نمناز و بہ سادگی عبارت سرور۔ نظم و نثرش در شاہوار۔ اگرچہ از استعداد
و کنایات خالی نیست۔ لیکن بہ شیرینی مصر شاخ نبات است۔ گلستان گلدرستہ عالم است۔
وزینت ہر نرم۔ مطالب بے پیچ و مقاصد کار آمد۔ مملو از گوناگون تماچ و موشح بہ زیور
از پند ہائے موزوں (ترجمہ از خمندان پارس)

کلام

در حیات سعدی منقول است کہ اہل ولایت اور شاعری قادر الکلام و ماہرے
معجز بیان تسلیم کردہ اند۔ و در ہند نور الدین ظہوری جامع نظم و نثر مشہور است۔ لیکن

نزدیک ایرانیان کلام ظہوری پہنچ مرتبہ ندارد۔ بے شک فقرات سر نشور ہادی انظر و فکر
 است۔ لیکن اکثر الفاظی جگت بندی است۔ مثلاً سنبل حرفش از آہ ناشکیباں۔ بنفشہ نقطہ
 اش از خال و لعل بیل از شرح طراوت کلمات بہر سطر بالمال آب حیات۔ حضرت شہ لب
 سیرابی ادا۔ مسیحا مشرودہ چنان بخش ہوا نہکتہ ہائے برجستہ غنچہ ہائے سر بستہ۔ خوب اندوختہ
 اندوختہ ندارند۔ بخلاف ایس در گلستان فقرہ ہائے برجستہ واقع شدہ است۔ در ایام جوانی
 چنانکہ افتد و دانی۔ نظر و آشتیم برے۔ و گزے و آشتیم بہ کوئے۔ اے برادر حرم و پریش
 است۔ و حرامیاں انہیں۔ اگر رفتی بروی و اگر رفتی مروی۔ آرزو دل دوستان ہبل است
 و کفارہ ہمین سہل۔ تو کہ چراغ زبانی بچراغ چہینی۔ طریق درویشاں ذکر است۔ و شکر
 خدمت و طاعت۔ و ایشار و قناعت و توحید و توکل و تسلیم و تحمل ہر کہ بدیں صفت موصوف
 است بحقیقت درویش است۔ اگرچہ در قیاس است۔ اما ہرگز گوی بے نمازی۔ ہوا پرستی
 ہمہ بازنی کہ روزنہائے شب آرد۔ و رہند شہوت و شہار و کند و در خواب غفلت و
 بخور و ہرچہ در میان آید۔ و بگوید ہرچہ بزبان آید و ز ندیق است۔ اگرچہ در عبادت است
 شیخ چنانکہ و ز شرمتمناز است۔ ہیچنان نقش بے انبار۔ شہرہ شیراز سچو طوطی شکر خاریختہ
 و در ہائے ناسفہ را و در سیک بلاغت بابک و گرا آمیختہ خاتون ایرانی را مکمل کردہ۔
 شہنشاہ سخن و سلطان السہ ساخت و نظم پاری کہ بیشتر طفل خرد سالہ بود۔ بہمد شیخ
 بہرین شباب رسید۔

مناظر لیل و نہار

بحکم حضرت آفریدگار و دیوان فلک شان روزگار مجلس مناظر و لیل و نہار منعقد
 شد۔ و در میان ہر دو مناظرین در بارہ تفوق یکی بر دیگرے نزاع و جدال برخاستہ
 سخن ہائے فراوان در بارہ مدحت و ذم و در میان آمد و اتوا لیل مسند آراشد و لائل فیل
 پریشی و تفضل خویش بیاں نمودہ بہ لباس عز و وقار خطاب بہ ہمار نمود۔

(۱) وقت من برائے حمد و مناجات و طاعت رب الوری و آسایش مخلوق و آرایش خیالات از بس موزوں و انسب است۔ ہم جنس نزد خداوند تعالیٰ ساجد و عابد شب را قدر و قیمت فزون تر است۔ از قدر و قیمت عابد پرستنده روز (۲) حضرت کلیم قوم را سومی مناجات بشب بُرد۔ (۳) لوط علیہ السلام بہ شب از ظلم و ستم جدا گشت۔ (۴) قمر را ہم بوقت شب حضرت محمد مصطفیٰ صلی اللہ علیہ وسلم و ونیم کردند۔ (۵) از بیت الحرام سوئے معراج روان شدند۔ (۶) شب قدر بہتر از ہزار ماہ است۔ (لیلۃ القدر خیر من الف شهر) شب سائر العیوب و روز بروز آرنده عیب ہاست (۸) شب راحت افزا و روز فزائندہ غم و ہم است (۹) شب شاہ تخت زمین و سلطان چرخ برین است (۱۰) بوقت شب مہ سپاہ وارد خدمت و شتم و انجام و سیار است (۱۱) خورشید روز بطعی الحکمت و برخلاف اہل ماہ شب سمرج السیر است۔ چنانچہ مسافتی کہ خورشید بہ یک سال مے نماید مہ بہ یک ماہ آں رابطہ کند۔ وقت شب و امن و سکون و رمز و اشادات و مواقع ملاقات و ملاقات۔ و بزم عشرت و مجلس لطف و محبت است برائے عشاق ہم جنس برائے فکرو خوض و خلوت و تکلم با خدا بسیار موزوں است۔ مصدر غافیت و وقت خواب گراں و منظر قدرت خلاق زمان است۔ وقت آرام ماندگان و طاعت سبحان است ہم برائے حیات و ہم برائے ممات وقتی بہتر و انسب از بس نیست۔

وقت خوش آیندہ برائے مُردن و موقعہ مناسب برائے رخت سفر بُردن از بس جہاں بہتر از تبارکی و ظلمت شب نیست۔ وقت شب و نضرع و زاری و موقعہ و عا و التجا بدرگاہ باری است۔

بر سرِ ماہ آثار و رستی و بپاشش و بر رُخ خورشید علامات بیماری و علالت ہوتا ہے چون سخن روز بہ آخر رسید شبِ ایسی جملہ کلماتش شنیدہ برآشفٹ و گفت کہ ای رو بہا ساکت باش تو محل طعن و تشنیع سامتی و میخوردہ۔ و میدان تفضل تاختی ترا از فضیلت ہائے کہن حاصل است بے خبری و از تفضل من بے اثری۔ بشنو و بعد از بس بمیدان فخر و غلشی مشتاب و روئے از طریق انصاف و خرد مندی متاب۔ تا آنرا باید دانست کہ از بوجہ

و اما انقضای

و خالق زمین و آسمان و قسم مرا بر تو مقدم داشت - چنانکه می فرماید و النهار اذ تجلی - و اللیل اذ اغیثی - (۲) روزه رمضان که ثواب آن سبے پایان است - به روز و ارند نه بشب - هم چنین حج به روز نموده شد - (۳) از سرست عید آینه - عرفه و عاشوره همه به روز متع می شوند (۴) وقت برخاستن موست از قبور روز باشد نه شب - هم چنین وقت ظهور آدم علیه السلام روز بود - بوم و خفاش و چنات و دیو در وقت شب دیر می گردند (۵) ترا تعلق به خاک سیاه و مرا به خورشید است - من مثل روشنی آتش و تو محرم تاریکی و ظلمت هستی من باعث رونق آفاق و تو موجب زشتی آن - رنگ اسلام در رنگ کفر دارد - من جامه شادی و در بر دارم و تو جامه غمی داری - چهره تو مثل چهره حبشی است - پس ترا چنین چه نسبت سیاه و خیل سیارگان بوقت طلوع مهر بر آسمان نهزم گردد - اگر رخ خورشید زرد است عیبی ندارد - زیرا که دینار هم رنگ زرد دارد حالانکه به قیمت از دم که رنگش سفید است بهتر است ماه تراز خورشید من اقتباس نوز می نماید - اگر ماه تو سر بیج حرکت و خورشیدم بطی السیر است مضائقه نیست زیرا که ناصد و بلجی قدم از نشاء سبکتر نهند - تو میدانی که امریچ نماز فریضه سه به روز و دو به شب ادا کرده شود بدین سبب که بر تو فضیلت دارم - تو موجب افتخار خرابات و سبب گنجایش ظلمات هستی - ترا گوشه حریان و در عصیان می گویند - وقت خواب غفلت هستی چنانچه "النوم اخ الموت" - و معاون و مددزدان نابکار - در هیزان بد کردار هستی - فاسق و فاجر و پرده ظلمات تو دیر و شیر می گردد - مرغ هوش از نفس جسم چنان پروا می کند - که جسم بی حس و حرکت مانده مثل مرده می نماید - بیماری از تو تکلیف بسیاری رسد و سیاه کار در سیاهی تو مرکب اعمال بد می گردد - چون نتخا صمیم بر این ساطع و دلائل قاطع آورده بر یک دیگر تفضل جستند - و نزاع و جدال و جنگ قتال - بدرجه کمال رسید ثالثی بشنید و هر دو را فماید و گفت -

نشد از انقضای

شما هر دو غازه روئیده موجودات و گلوله گریخ کائنات هستید - جمله کار و با بهما و آرام و اطمینان انسان و حیوان منوط بذات شماست -
متنفذی نیست که از شما مستغنی گردد و قیمت بلبل به سبب نهاده و قدر نهاده به سبب بلبل است

شما ہر دو پہلے میزبان روزگار آید۔

بعد از حدت آفتاب خنکی ماہتاب چہ قدر دل را با معلوم شود۔ و رسوم گراما بعد از خنکی شب شکل آفتاب عالم تاب چہ قدر جال افزا باشد و رسوم سرا۔

ہم در گرما و ہم در سرما و در بہار و ہم در خزاں و جو شما غنیمت است۔ بل انحصار شب بر روز و انحصار نہار بر شب است۔ شمارا مسامحت و مصالحت با یک دگر باید نمود۔ مبادا کہ از جنگ و جدل و نزاع و قتال شما ہرج مرج و در کار ہمانیاں پدید آمدہ نظم جہاں و کارگرہ دوراں زیر و زبر گرود۔

چہ پنجاب انتخاب ہفت کشور | قسم خورہ بخاکش آب کوثر
زہر آنکہ تا آید بہ پنجاب | دل کشمیر صدمی شود آب

ملا غنیمت کہ فافلہ سالار طریقت و پیشرو راہ حقیقت است برگشتن اشعار بعد بپورہ و در وصف پنجاب ہیچ مبالغہ نہ نمودہ بل راست گفتہ و در حقیقت و در حقیقت سفتہ۔ زہر اکہ اقلیمی از اقلیم سبہ جہاں ولایتی از ولایات دوراں در خوبی آب و ہوا و فضا و مناظر زیبا و مظاہر دل کشا و حسن دل ربا۔ و مرغزار ہائے جہاں فرا و مجاہان جان باز و محبوبان دل نواز مثل آں بر روئے زمین یافتہ نشود۔ مناظر قدرت و مظاہر فطرت مثل میدان و کوہ سار و دشت و جبال و انہار و آبشار بہ آں کثرت کہ در پنجاب مشاہدہ گرد۔ مثال آں محال است رفت کوہستان ہمالیہ و ہم چنان برف باری۔ و آب جاری و دیگر مظاہر قدرت کہ تعلق بہ آں وار و متعلق بدین دار و نہ بشنیدن۔ خطہ مذکور یعنی پنجاب از کثرت انہار و دریا و آبشار آں قدر سرسبز و شاداب است کہ مثل آں خطہ حضرت آفریدگار دنیا فریدہ و قطعہ مثل آں چشم نیار ندیدہ۔ بہر سرزمین کہ نظر اندازیم از کثرت گل و ریاحین و شستہ نگاہ رنگین دہر بوتہ کہ دست ز نیم مثل گلدستہ بہا میں می گرد۔ سبحان اللہ چہ جائے ست و لہر باد چہ مقامی

در نجات فصل پنجاب بہ جلال و تاج

است فرحت فخر کہ باشندگان ممالک دور دست آئندہ آں را لہجائے و ماولے خود می سازند
 تیغ جہاں بر صدق این دعویٰ مشاہد صادق البیان است۔ زیر کہ حملہ آوران ایران توران
 و بچہ تازان عرصہ دوران کہ داخل ہندوستان شدند۔ باعث کشش ایشان ہمیں سرزمین
 پنجاب کہ سر تار گلشن شاداب ست بودہ۔ اگر قوم آریا نزول بہ پنجاب نمود اولاً ہمیں جا
 فروکش شدہ زنگ کلفت زدودہ و بہا شود۔ بعد ازاں عازم ہندوستان شد۔ ورنہ در خشک
 میدان ہائے ہندوستان این چنین گلشن بہار و گلستان پُر اثمار موجب دل بستگی شان
 نبود۔ یادگار ہائے تاریخی کہ بہ کثرت و عظمت تمام اینجا یافتہ شود۔ و اقلیمی از اقلیم بنظر نمی
 آید۔ شہر دہلی۔ لاہور۔ ہستنا پور۔ تھمسلا۔ تھسیر کشات این اجمال است۔ پنجاب را ہم از
 کثرت آبادی فخر تمام حاصل است۔ و باعث کثرت آبادی عمدگی آب و ہوا و روانی نہر و
 دریاست۔ آب و ہوائے این خطہ آں چنان است کہ اگر تہ تعریف آں شعر ذیل گفتہ بودہ راست
 خطہ پنجاب دارد آں چنان آب و ہوا کہ طفیلش مردہ صد سالہ زندہ می شود
 زیر کہ اکثر مقامات صحت افزا مثل مری و شملہ آں چنان است کہ مرطبان امراض مزمنہ
 مایوس الحیات شدہ آنجائی روند۔ و از سر نو زندگی جاوید می یابند۔ اعتدال آب و ہوا بیش
 بر صحت و توانائی باشندگان اثر تمام دارد۔ تجربہ نشاہد است کہ در موسم سرما برودت جانگزا
 مثل برودت کشمیر کہ داغ نہ سینہ ز مہر راست نباشد۔ چنانچہ ہمیں خیال را مولا نامعجبی داشته
 می فرماید۔

خنک آنکس کہ در ایام سرما دریں گلشن بود گرم تماشا

پیش سبزہ زار پنجاب مرغزار ہمہ اقلیم جہاں زار و نزار است۔ چہ در بہار و چہ در خزاں
 چہ در زمستان و چہ در تابستان سبزہ زار مثل فرش مخمل می نماید۔ و قطرات شبنم بر آن
 خوبی ریختہ کہ کسی گوید شیلہ زہین گل غیر خوار بر سبزہ زار ریخت یا آنکہ دہائے آبدار بر فرش
 مخمل سبزہ زار ریختہ یا قرص ہائے کافور یا ذرات الماس بر زمرد نیختہ۔

در دیہات و قصبات گرم بازاری حین بتان آفری جلوہ گرہ در بازار حسن شان عشاق
 دل باز باہنر آرزویناز پئے سودا سودا در دل داشته مثل سودایان و دیوانگان در بدر

نظر سے آئندہ چنانچہ مولانا می فرماید

بہر شہر شش بتان گرم بازار پٹے سودا دل عاشق خسریار
خوبی آب و ہوا بیش باعث ایں شدہ کہ جو انان رعنا حینان بے ہتا و معشوقان دلبر
باتدیر یا بنظری آئندہ

بہر شہر و بہر قصبہ برودہ پیری سپیکر جمال آراہماند
بہ پیش حسن شاں حور بان جنت خجالت ہاکشند و در خفایند
از ہمیں است کہ گفتہ

ندیدم کشورے غارت گرتاب نجوبی ہائے حسن آباد پنجاب
خوبان پنجاب و حسینان ایں خطہ پاک بوصف ہوش ربائے آں چنان مشہور و رنگار
و معروف ہدیار اند کہ مردم باشعور از نزدیک و دور ایں جا رہ سیدہ متاع صبر و تحمل از
دست می دہند حتی کہ گوہر جان ہم در ہوائے شان می بازند قصہ میزراعت بیگ تاہر
بلخ و بخارا کہ قصار داخل ایں خطہ (کشور غارت گرتاب) رسیدہ و شہرت حزن سوسنی
ساکن گجرات شنیدہ مصائب و تکالیف کہ در را و عشق پیش می آید۔ از اں دست نمکشیدہ
حتی کہ آن ہر دو عاشق صادق ہم معشوق و ہم عاشق غرق در یاے چناب شدہ شہرت عام
بقائے دوام حاصل کردند ہم جنیں قصہ ہیر و رانجھا ہمیں کیفیت دارد۔

راست ایں است کہ در وادی چناب کہ من جملہ از پنج آب است باری نعالے
تاثیر عشق بیا فریدہ۔ سرزمینی کہ سیراب از ایں رود می گرد و مثل ضلع گجرات و جھنگ در
حسن خیزی و جان بازی نظیرے ندارد۔ ہر ذرہ خاکش ذرہ شعاع مہر و پیش ہر قطرہ آبش
قطرہ آب حیات حکم زہر دارد۔ پس چوں صورت حال بدیں منوال است اگر آب کوثر بخاک
اوقم می خورد و بیعجب نیست۔ چوں بحر یف آں ایں شعر صادق آید

ساکنان عرش با ساکن فرشتش ہم نشین طائران قدس با مرغان بامش ہم زبان
از ماجرائے ماجرا و کنجاہ ہر کس واقف و آگاہ است نہ بہوت راستی آں داستان ہر
باشندہ آں شاہد و گواہ است۔ وجود ماجرا و کنجاہ ہم از معتنات (غنیات) شمر دہ شود۔ بلحاظ

حسن خیزی و استعداد ادبی۔ ایں دو مقام ہم بازیگہ عشاق و ادبا ہونہ اندیشہ مثل ملا غنیمت مصور
تصویر حسن و عشق و اوصاف گراں جذبات محبت و الفت و شوق وصال نہ زمانہ ماضی و نہ در
حال دیدہ شد۔ حقیقت ایں است کہ شاعری ہم عاشق صادق مثل ملا غنیمت بمنزل اُفت
و محبت رہ سپر و شاہدے مثل شاہد ماجرا از کتم عدم بمنصہ شہود جلوہ گر نہ شد۔ سجان افند
تعالے چہ سرزمینی است دل کشا و چہ ولایتی ست فرحت افزا و چہ تعلیمی است محبت زا کہ بہ
سبب کثرت گلشن و گلزار و نہر و آبشار و اغنہ سینہ کشمیر است۔

لے کشمیر بود تمنیات ز ابتدا بہر چہیں ولایتی سرسبز و دل کشا
گلستان کشمیر مثالی است از گلشن شاداب پنجاب کہ بر ساحل رود جہلم و پنجاب
یافتہ شود ہم چہیں سیاہ آب ہا و آب رواں کہ در پنجاب بنظر می آید۔ اں چناں بے مثل
و بے بدل کہ دل کشمیر ہم آنرا دیدہ بے دل گرد۔

راست ایں است کہ رود بہت (جہلم) و پنجاب کہ از کوہستان کشمیر بہ ملک پنجاب
می آید خراجی است کہ کشمیر بہ پنجاب می فرستد۔

اگر سائنین بہشت ہم خواہش آمدن بہ پنجاب دارند داخل استعجاب نیست۔ زیرا کہ
در آنجا مثل وادی پنجاب و طاس راوی کجا بچوئے۔

بدہ ساقی ئے باقی کہ در جنت نخواہی یافت کنار آب رکنا آباد و گل گشت مصلا را
سرزمین پنجاب مظهر اولیا و اقطاب ہونہ سر آمد سبغہ اقلیم ہماں گشت چنانچہ ہجرات
دہلی و ملتان پُر از مقابر نشان است۔

حُب وطن

(۱) ہر آں تعلق و پیوستگی کہ انسان بہ زاد بوم خود بصورت محبت داشتہ باشد وطنیت
یاحب الوطن کہتہ می آید۔ اں محبت محض نمی باشد۔ گزشتہ ازان نتیجہ است رفاقت ہائے
بسیار را و اثری است ازان اثر ہائے خاص کہ از درون پردہ ہائے دل مے خیزد۔

بہ وطن دلپسند ماحضہ مامی باشد۔ نیز دوسراں دوستان شفیق عزیزان رفیق۔ و خیر خواہان انیق
 دایم کہ هیچ کس در جہاں با ما پیوستہ تر و مارا محبوب تر از ایشان نیست۔ امید رنج و مشا و مانی ما
 بہ ہماں وطن وابستہ است۔ میوہ ہائے بخور و گلہائے آرزو از بر شغل ہماں بر می صمیم خیالش
 ہر خطہ بہ سویائے قلب جائے گرفتہ۔ چہ از آب و گلشن آفریدگانیم بہ تفحات نسیم آں شکفتہ ایم۔
 بزرگان ما از خمیر خاکش برآمدند و میان زمین آں فرو رفتند۔ تو گوئی بر بہر روئے زمین ما جائے
 نئے نسیم کہ ما را زیادہ عزیز و گرامی تر از اں باشد۔ این است کہ در سیمہ انسان محبت وطن جوش
 زن مے ماند۔ ہمیں محبت است کہ بواسطہ آں کو شک بادشاہ و کلبہ و درویش بے آسیب
 است ہر رسم و آئینے کہ در ملک خود جاری و رواں است ہر خند و فرود و کھنہ کہ باشد
 بہ دل ما چسبیدگی تمام دارد۔ چیز ہا کہ اکثر پیش نظر مامی گرد و ما بدارن تو گرفتہ باشیم۔ محبت
 بدان لازم است۔ برگ و لولائے ما ہر قدر کہ از قدر و منزلت بے برگ و لولہ باشد ما را گرامی است
 آں سر پر و صندلی کہ گاہے پد بران جلوہ مے نمود۔ و چرخہ کہ گاہے ما داساں را مے گماشت
 اگر چہ بہ کھنگی و فرسودگی بوسیدہ و از ہم ریختہ باشد بہ نگاہ داشت خاص می نمایم کہ گاہے
 نشنگاہ با یاد دوست از نیر مالک بود۔

(۲) ایں ہم باید ہمید۔ نہما تحریکے کہ از بر مے حب وطن باشد و طبیعت گفتہ نئے شود۔
 زیرا کہ آں چیز مے دگر است۔ کہ فرائض و شرائط آں خیلے دشوار گوارا مشکل است و عہد برائی
 از اں ہم کار آسان نیست۔ اثر و نشان آں محبت ایں است کہ ما توانیم در ترقی و عروج ملک
 خود تگ و دو کنیم۔ و ہم چنین ہمہ قوت ہا و لیاقت ہائے خود را در محو بے نشان کردن چنین
 امور صرف نماییم۔ کہ از ارمک و ماورای باشد۔ ہر کس می تواند کہ بخش خود و پس کار مبارک
 بردوش خود گیرد و وحش ادا بکند۔ از نفس خود برائے دیگران بخوئے برا نگیزد۔ کہ شائش و در پیش
 گیرند۔ باید کہ خیر خواہ آں کساں ہمہ باشد کہ بالائے سرش عنان حکومت در دست داشته باشد
 بلفظ دگر فدا کار و وفادار حکام خود باشند۔ بہ قوانین و آئینہ مے ملکی و ملی خود بکلی تن در بند ہر
 و تا بتواند آداب و اطوار را ہم نگاہ داشتہ دستور العمل ملکی را بگردن خود گیرد۔ یعنی اطاعتش
 ہر چہ تمام تر بجا آرد۔ و گرانیکہ کہ شش نمایاں ماسی آں مفسدان و کاراں مفتریان کہ دائرہ فساد

و تخم عناد و بکشت زار قلوب طبقہ جبال می افشانند۔ ہاے نیا و سوئے نہ بخشد و بے نیل
 مرام ہر عقاب خود شاں برگردند۔ و گر اینکہ جان خود را بدیں ہم گرد دارد۔ کہ کن فتنہ پردازاں را
 کہ بہ چیرہ دستی خود می خواهند تا در محاصل و خراج نقصان راہ یافتہ موجب زوال نظام شوند
 بہند! بے خود چنان در افشار ہا بہ بند و سربز انو بفتانند کہ باز گرو فتنہ ایشان بر خاستن نتواند۔
 در آسودگی مردم دور امن و انصاف ملک پیوستہ اعانت نماید۔ علاوہ ہرین خود را در ترقی
 علوم و در اصلاح اخلاق میان ملک خود ہموارہ پرداختہ دارد۔ ایں دو امر فرس چنان است
 کہ آدم از ہر کدام رتبہ و طبقہ کہ باشد بہ مادہ آں ملک خود را فائدہ استوار و رفاهیت پائدار
 مے تواند رسانید۔ الا ہمہ شرائط را کہ ذکرش بالا رفتہ ادا آنکس مے تواند کہ ملک را
 فدکار خفیفی باشد۔

(۳۴) صاحب دے انفرنگیاں می گوید۔ دریں روز ہا غوغائے حب الوطن و جو محسوس
 وطنیت کہ برپا است سوائے تنگ حوصلگی و تعصب چیزے و گرنیت کہ موم آزاد و رنگب
 گریزی قومی۔ نفرت ملی و ضد باہمی بروئے دہند۔ وطنیت در اعمال شاں بنام ہم یافتہ
 نمی شود۔ الا آنکہ بہ حرف ہائے عجب و تکرر و کلمہ ہائے ریاد و نمائش خلق خود مے درند و مغز
 موم مے خورند۔ گاہے برائے استمداد و اعانت و ادبلا کنند۔ گاہے سرود ہائے قومی مے
 سرانید۔ گاہے علم آزادی بر دوش می دارند۔ وقتی بد کرداری ہا کہ بعلاج درست غصہ و
 رنجما و مصیبت ہا کہ رفت و گزشت ذکر آں ہمہ بہ تکرار کردہ می شود و سرود آں سرودہ۔
 ملکہ کہ وطنیت آں را ایں حال باشد۔ لاجرم مورد لعنت ایزوی خواہد شد۔ غایتش چنانکہ
 از برائے خیر خواہ شدن ملک و ملت یک ایں صورت بدہست راست ہماں طور یک
 صورت نیک ہم بہست و آں اینکہ انسان چنان کار ہائے خوب بچند کہ بہ آں ملک طاقتور
 سرفراز و بلند اقبال بشود۔ دریں راہ فرض خود را بہ راستی۔ درستی و دلیری ادا نماید۔ روز ہا
 را در دیانت و امانت بہ شب معراج برساند و شبہا را در توسط و اعتدال بہ سحر گاہ کمال
 سرانجامد۔ ہموارہ انول بخوابد موق ہائے خوب از برائے عروج ملک ادا نماید۔ و گر ایںکہ
 نگزارد کہ مردم را ذکر خیر خواہان ملک از یاد برد۔ یعنی آں پاستان ہوا خواہ کہ دوزبان پیشین

بہت بزرگی ایشان بہ آفاق رسیدہ و پیش بیاں کہ برائے مذہب و آزادی خود مصیبت
ہائے کلاں - رنج ہائے سیکڑاں و جنگاں ہائے گراں بردوش جاں برداشتند و سریشان
سرموئے تابیدہ ایشان عظمتی و عزتی بدست آوردند کہ نقش آں صفحہ روزگار گاہے نحو
سخا اہدشد - نیز قوم خود را زندگی و حریت و بہ قوانین و دستور ہائے آزادانہ زندہ بے پایاں
و عواہد نمایاں اکتساب فرمودند -

۴۴) بحالت انسان از حالت نباتات دیگر گویں است - نمی شود کہ انسان بہ ترقی و تازگی و
شادان یا بہ سطرپی و گندگی بزرگی و عظمت یا عزت و ذقار حاصل بکنند ہمیں طور حال اقوام
است کہ اقوام بہ زیاوشدن تعداد مردم عظیم ایشان نمی شوند - چہ کثیر النعداد شدن چیزے دیگر
است - عظیم ایشان شدن حال دیگر - این خطائے است از غلط فہمی زائیدہ کہ در فہم
ہائے بعض مردم مرکوز و جاگیر است - کہ قوم کثیر النعداد را عظیم ایشان می گویند - فی الواقع کہ
پیش قومی ملکی باشد خیلی طویل و عریض کہ آبادانیش ہم کم نباشد - الا آن قوم از عظمت حقیقی
تہی دست باشد - بونان چنداں ملکہ کلاں نبود - عاصمہ آں کہ نتیجہ نام دارد و آبادانی
ہم قابل توجہ نبود - الا آن قوم علوم و فنون و در فلسفہ و حکمت و در فداکاری و وطنیت چہ قدر
عظیم ایشان بودہ - پس چہنا کہ ترقی قومی را سہل انگاری - سستی - غرض پرستی و بدکاری افراد
مادر و پدر است - راست ہمیں طور ترقی و عروج قومی از محنت مستعدی - راست کرداری
و درست اعمال افرادے زاید - مانوگیر شدہ ایم کہ اکثر اوقات بدی ہائے جماعت خود را
نوجہ ہر بیان و ایم و نمی متحم کہ آن بدی ہائے نتیجہ است کہ مفدا تاش بد اطواری ہائے زندگی
ماست - از برائے وقع این معائب و قوانین و اصول را ہر ہر طرح نرمی اندازیم الا سبب
خرابی و بصورت دیگر پیدا می شود - خلاصہ مافی الباب اینکہ رخنہ قومی گاہے اصلاح پذیرست
و زخم قومی را اندمال بہرگز صورت نہ بند تا آنکہ افراد و حالت روبرو ترقی مبدل نشود - خیر خواہی
حقیقی و در حق ملک و قوم خود نہ صرف این است کہ قوانین و آئین ہائے آن تبدیل کردہ شود
یا ترمیمی و راں رود - بل این است کہ کار ہائے بے غرض و آزادانہ بہ قیود و احوال خاص
سر انجام دادہ شود کہ بواسطہ آں دیگر مردم را ہم برائے بلند شای و سرفراز گردیدن رغبت

نام و توجہ بالا کلام در ویل و دماغ بر خیزد۔

۱۵) ہر حالت و ہر امر بریں موقوف است کہ آدم بر نفس و جان خود چہ طور حکمران و متسلط است۔ ایس امر غیر متعلق است و توجہ را تا قابل کہ بر اس کس در ظاہر حکومت و گراں باشد۔ آئیں چنداں غلام و بندہ نمی باشد کہ بر سر آں بادشاہی عظیم ایشان جابر و قاهر حکومت و اختیار باشد۔ بل غلام و بندہ آنکس می باشد کہ بر سر آں دیو جہالت و اخلاقی۔ شیطان غرض و اہرمن بد افعلی سوار شدہ باشد۔ مختصر اینکہ اقوامی کہ نفس خود را غلام و بندہ شدہ می روند۔ ہرگز نمی توانند کہ بہر مجرب و تبدیل علم برداران حکومت و ترمیم قوانین و آئین ہا آزاد و بشوند تا آنکہ و بریں گردایہ مغالطہ افتادہ و تر دامن اند کہ آزادی بہر حکومت موقوف است۔ چنانکہ ممکن نیست کہ ایس چنین تبدیلی ما از ہر کلام قسم کہ باشد یعنی خواہی تبدیل حکومت۔ خواہی ترمیم و اصلاح قوانین ہی فائدہ بہر بخشد۔ از عملی آں تبدیل ہا است ہماں طور و ہماں قدر باشد کہ تصاویر میان تبدیل سحری گردش می کند۔

۱۶) اہمہ قوم ہا بہر افعال و خیالات چند و چند کہ از مختلف نسل ہائے انسان بر خیزد تو اہم وجود می گیرند۔ بہ صبر و استقلال و محنت و جفا کشی مردمان ہر طبقہ و در تہہ از کشتا و زراں و ہر ہنگام معادن۔ حکما و مدبران ملکی نتیجہ اہم برمی آید۔ پسینیاں نتیجہ ہائے انکار پسینیاں را حسب وقت و زمانہ نرزی دادہ ہر کام پیشتر کہ زردہ بہ ارج اعلیٰ می رسانند۔ ہر گاہ کارکنان و کارپردازان پیاسپے و عملہائے خود کو ششش کنند۔ نتیجہ اش ایس می باشد کہ در مادہ علوم و فنون و کسب معاش گوئہ انتظام و باقاعدگی پیدائی شود۔ پس بہ اقتداء روش فطرت و طریقت قدرت نسل زندہ (موجود) وراثتی عظیم از بزرگان خود می یابد کہ بہ محنت و علم و ہنر ایشان در وجود آمدہ بود۔ ظالم است کہ آں وراثت ما از رنگاں بدیں عرض می گیریم کہ آں را از فرودہ ندم کردہ۔ بر نسل آئیندہ بسپاریم۔ والسلام بالا کرام۔ فقط۔

ابرو باران

۱- قانون وقدرت کہ بران انحصار ابرو باران است۔

۲- ابرچہ باشد و چگونہ پیدا شود۔

۳- چہاں می بارود۔

۴- فوائد باران۔

۱- قانون قدرت کہ بران انحصار ابرو باران است،

(۱) منع صنایع مطلق و حکمت حکیم برحق بریں سائر و دایر است کہ اگر ظرف پُر آب بر آتش نہند آب می جوشد۔ لایند تجرید پیدا شود۔ و بخارات مایہ بصورت دخان تجرید و متصاعد باسماں گردد۔

(ب) چون بخارات مایہ را برودت ہم رسد باز بصورت اولین عود کند۔

(ج) چون مادہ مایہ کسوت بطیفہ و دھانیہ را از تن جدا کردہ بہ محلہ کثیفہ تفتیدہ ملبس گردد قیامش بجلالہ واسطہ کشش نقل محال گردد۔ لاجرم روئے زیریں نہند و فرویزود ہنگام گشتن از ہوا قطر آتش شکل مدور اختیار کند۔

(د) ابرچہ باشد و چگونہ پیدا شود۔

سنت اللہ مذکور را مد نظر داشتہ باید دانست۔

کہ قادر قیوم بجهت آبادائی عالم سفلی کہ دست بخت عالم علویست از جا ہائے نماک و نشیب و مغاک و جوئے و آبگیر و آبشار و غدیر و دریا و سحو چشمہ و عیون و غیر ہم ہر جا کہ اثر از آبے باشد بجزارت و قنات و مخاب و خل و دھان و بایا و صورت بخا سہیہ اختیار کند و بجهت لطافت صعود آسماں کند و از تلاطم و توجہ ہوا یک جا ہم آید۔ و صورت خیم و ساہبلان زیر کہ سماں فریاد کشیدہ شود۔ پس را در فارسی ابر و بر جی سحاب نامند چون اجتماع کثیر کردہ بر سیلے ہمو کہہ و ایں بنظری آید و بریں ہنگام اگر بانیے و زو کیفیت عجیب و مد نظری عزیز پیدا کند۔ از توجہ باد خشک اٹھی ار کہ

باہتر امری آید چنان می نماید کہ صوفیان سبز پوش دوش بدوش ہوئے حمد و ثنا ئے خالق بخون
 بوجہ آمد آمد و از تماشا ئے سبزہ زار و نظارہ گل و گلزار سرور سے در خاطر و نور سے در بصر
 جلوہ گر شود۔ و چنانہ بجز اعتراف سپاس صنائع مصانع ازلی و اقرار احسان عطائے لم یزلی بنظر نے
 آید۔ سعدی علیہ الرحمۃ می فرماید شعر

نعمت بار خدا یا ز عدد بیرون است شکر یا نعم تو ہر گز تکلف در شکر گزار
 گاہے از تصادم قطعات ابر غلیظ برق سے تا بدور عدی غر و صائقہ کہ زمین سے
 افتد نباتات و حیوانات را سوختہ خاکستر سیاہ می سازد۔ پناہ بخدا۔

(۳) باران چہاں می بارو۔

(۱) چوں عروس آفتاب بہ حجاب سحاب محبوب گرد و تابش پوشیدہ حشش و کم شود۔ لا بد
 تنگی پدید آید و حکم قانون قدرت ابریکہ مجموعہ دخان مایہ بود چوں متناثر از جوت شد انتقال
 بصورت موعودہ مایہ نمودہ روئے بتقطیر نند زیر اگر ایں حالت کثیفہ مایہ نسبت بہ لطیفہ دخانہ
 ثقیل باشد لا جرم باسجناب کشش ثقل عاید زمین گرد و قطرات بوقت عبور از ہوا در شدہ
 فرو ریختن گیر و ہمیں ریزش مسلسل را باران و بارش گویند۔

و ایں آب مقطر قبل از رسیدن زمین بنایت لطیف و بے کیف رنگ و بو و طعم
 باشد اکثر الناس ایں آب مقطر زمین نارسیدہ را بطرف بلورین جمع نمودہ بادویات بکار بر بند۔
 و نباتات مدیدہ و عرصہ بعید بیج تغیر را ورہ نیاید ہمیں آب است کہ از در بار گوہر بار بوسیت خلعت
 اعجاز رحمت و شفا در بر کردہ بخلاق نزل اجلال فرمود بخت زمین مرصہ اعجاز مسبحانی نمودہ بہ سبز
 و سبیل و غنچہ گل زندگانی بخشیدہ مایہ و ارجیات حیوانات گردانید چوں تبار مطلق و خالق برحق
 جوہر تواضع و انکسار و طبعیتش و دلچست نہادہ بنا بریں ہموارہ سطح خود ہموارہ داشتہ باشد روئے
 زمین پست نہادہ در آگیر و غنیر و غیر ہم جمع ماندہ اکثرے ازال دروں زمین منجذب گردو
 کہ باز بصورت چشمہ سر بر آرد۔

و آنکہ باز از تابش آفتاب صورت بخارا اختیار نمودہ صعود با سہا و نماید ہمیں در مسلسل
 بتا آنکہ نظام عالم قائم است قائم و ثابت ماند۔

(ج) انقلابات دیگر کہ درتجیر مائے رونماید۔

چوں برودت متجاوز از حد معینہ مذکورہ کہ دغان از ان شکل آب پذیرفته بود بدو رسد
 و در بجز حرارتش فروتر از نقطہ انجماد گردد۔ قطرات باہم گرد مخلوط شدہ بشکل غلولہ بلورین منجمد
 گشتہ میرزد ہمیں بیزہ ہائے یخ بستہ را انگرگ و زلزلہ می گویند۔ گاہے ایس ریزہ ہائے بلوریں
 خوردک باشد کہ بہیچ ضررے بہ کشت زار ہائے اذیشان نمی رسد۔ بلکہ گاہ گاہ مفید ثابت می شود
 و آچوں پارہ ہائے کلاں ہم شدہ ضرریر و آفت عظیم برپا کند۔ و برخی حیوانات و نباتات حکم غضب الہی
 وارد و گاہے چوں پارہ ہائے ابرابر و دتہ شدیدی بہ ہم رسد۔ قبل انیں کہ کسوت آبی در بر کنند
 بہماں صورت منجمد گشتہ بوجہ ثقالت همچون پنبہ مندف بزمین رختین میگرد و ہمیں برف است کہ
 ممالک سرد بر تو ہائے کلاں تہ بہ تہ مثل کوه ہائے پدید آید۔ و بر کلہ کو ہائے اسود کو ہے ابض ہچو
 توہ بلوریں جلوہ گر شود۔ و در آغاز فصل بہا چوں حرارت برودت آمیز و قاتل آفتاب تیز تر
 گردد باز شکل آب اختیار نمودہ رو بہ بادانی نهد۔ بمیدلے

ہوا بر برگ گل تمکین شنمے کند حاصل نگاہ شونخ ماہم کاش برودش حیا گردد

۴۔ فوائد با زان۔

فوائد باران بے حد و حدست کہ در حیطہ تحریر نگنجد و در احصار شمار نیاید۔ رحمت حق است
 بحق تندرستان و شغابہ بیماراں و آب حیراں بر زمین مرده و نالے پر انگبین بہ نئے شکر سپردہ فوارہ
 بے ایں آوازہ۔ مایہ بحر و کان۔ دایہ خلستان۔ حیات ہر ذی حیات بدو پیوستہ و رشتہ نمو گلبن
 بدو بستہ۔ گوش گل را در است و دہن غنچہ پر زراست۔ گوہر بدر یا بخشیدہ و جواہر بہ معاون
 سپردہ و درین می گل و مشک بیزی نیل ہمہ از برکات انیں مایہ حیات است نیز گلی گل ہائے
 رنگیں و غیرینی میوہ ہائے غیریں ہمہ از فیوض و کست ہر گل بہر شازدہ و ش زریکف و ہر غنچہ بہمت
 فدائے سرش سر کیف است۔

نصارت صحاری و کوہسار و جلالی و زقاصی آبشار و دوانی و جزائر ہمہ از برکات مواہب
 باران رحمت است کہ ہمہ را بہر جایگاہ رسیدہ نہ از مزبلہ روئے کشیدہ نہ افستی بگلشن و زربدہ و نہ از
 سنگ و آہن و امن چیدہ نہ از ریاض و جناب ہوے لے شمیرہ

باران کہ در لطافت طبعش خلالت نیست در باغ لاله رشد و رشور بود خمس
 نیشکر کہ پر از شکر است از دوست و تلخی و تلخ کامی خرنبرہ ہم بدوست بلکہ مایہ طعم آتخ و
 شبیر ترش و کمین خود ہمہ دوست گئے در کسوت لورائی جلوہ نماید گئے لباس ظلماتی پدید آید
 گاہے قہقارے قلمکار دیر گاہے کلاہ زر کار بر سر میوہ ہائے گوناگوں و گل ہائے بو قلموں ہم
 از شجاعت باران است۔ جائے طمہ برف دجائے نزالہ شکر است۔ وقتے بصورت لالہ
 آبدار بر فرش زمر دین پریشان وقتے بگل سبک مروارید تابدا بچوں آویزہ گوش حسینان
 بختار برگ گل آویزان است۔ الحاصل کیفیت مناظر و مظاہر موجودت کہ در عطای اوراق
 کائنات منظوم است۔ بقولے۔ ۵

داناں گاہ تنگ و گل حین تو بسیار گل چین بہار تو ز دامن گلہ دارد
 بہ تحریر و تقریر و گفتار۔ مرزا بیدل رحمۃ اللہ علیہ می فرماید
 بحال خالق انس و جان نہ زمین رسید نہ آسمان بصدف کسی چہ بد نشان ز حقیقت گہ آفرین

سفر

تا بد کلان خانہ در گردی ہر گز ای خام آدمی نہ شوی
 برو اندر جہاں تفرج کن پیش ازاں روز کہ جہاں بوی
 " فکر کہ کس بقدر ہمت دوست "۔ اگر ایں قول متداولہ را عکس نہند۔ بدیں امر خوب
 صادق آید۔ کہ انسان جملہ حیوانات فکر بلوغ دارد۔ ایں ہمت ہمت او نیز بالا تر گردد۔ و چون
 طیور و وحوش و دواب اس قدر بہ علم بہرہ دارند کہ موافق ضرورت ایشان است بشکلات تربیت
 بچگان چہ توئے خوراک وغیرہ و اس ہم خالق بیچون مقرون بہ پیدایش ایشان مجبوراً عطا کردہ
 مگر چوں دائرہ احتیاج انسان محیط عالم است و تمناش تادم واپسین باقی ماند۔ بنا بریں اور محتاج
 است۔ علم کافی را تجربہ دانی را و ایں از روی حکمت ہویا است۔ کہ الانسان مدنی بالطبع
 یعنی بنی نوع انسان محتاج یک دیگر است۔ نہ ادھر برائے تزویج و حیرا کہ ایں ضرورت

نبل حیوانی ہم دارد۔ بلکہ زندگیانی آرام سیر کردن و مصائب یک دیگر را کم نمودن محافل عیش
 و نشاط و مجاس طرب و انبساط سوگواری و اعزاز اداری الغرض کارے نیست کہ بجز مصائب
 و محاطت سرانجام پذیرد و چون آدمی زادہ خلیفۃ اللہ است۔ لازم است کہ او از علوم کلی
 واقف باشد و از مضامینات و لوازمات باخبر و از متعلقات خودش نیز واقف شود۔ چون از
 خطوط و مضامین خود ہم اہم ہم آگاہ باشند واجب است کہ انسان نہ صرف از صعوبات حال ہائی
 یا بد بلکہ بصورت حفظ و تقدم تدابیر دفع تکالیف متقبل بیندیشد۔ و او کہ در بحر و بر و کوہ و
 وادی سکونت پذیر است۔ دور دریا ہما ز رانی می کند و بر باد طیارہ پرانی محتاج علم لوازمات
 و مضامینات خواست۔ و چنانکہ پیشتر مذکور شدہ۔ کہ ہمت حضرت انسان بقدر فکر او باشد۔
 و چون نگاہ بر سائر حیوانات بلیغ دارد۔ ازین ہمت ہمت او نیز بلند تر باشد و چون پیمائش
 و بسع است۔ بلکہ وسیع تر۔ ازین ہمت واقفیت و علم او نیز وسیع تر باشد۔ و چون واقفیت
 اشیاء بجز اشتیاق طلب و اشتہائے حقیقی حاصل نمی شود۔ و بدوں تجربہ و مشاہدہ آن شیخ چیز
 حاصل شدن ممکن نیست۔ پس لازم آمد کہ انسان را بر اے بود و وایش و سامان معاش خود و
 بہر رفع حاجات و طلب علم و فضل سفر ضروری است و حکما گفته اند "البرکت فی الحریکۃ" و ستر
 ترقی عالم و حرکت مخفی و محتجب است۔ دین ایام مغرب بر مشرق سبقت برہہ۔ اگر دین و علوم و فنون
 ہمارت دارند اہل مغرب اند۔ و اگر فرست قوانین آئین سلطنت را ملاحظہ کنند۔ نام اہل مغرب
 یابد۔ کوہ کنی و باد و بہائی و صحرا و زوی و سنگ فرسائی کسانیکہ نمودہ اند اہالی فرنگستان اند۔
 و بحر ہما ز رانی کردند و بر باد طیارہ را بچو طائرے پرانیدند عین بحر انکا اہل معلوم کردند۔ و بلندی
 کوہ ہما را پیو زدند۔ صحرائے اعظم را نور و دیدند۔ و جنگلات روزہ (امرکیہ) را طے نمودند۔ و در
 جانب دیگر اہل ایشیا اند۔ کہ پا از خانہ بیرون نمی نند۔ بہ زمانہ کہ سفر و سیاحت مے نمودند
 مالک مغرب و مشرق بودند۔ و از وقتی کہ کابل و کم ہمت شدہ از خانہ و و قدم بیرون نہاد
 گنا عظیم خیال کردند۔ از علم و ہنر بے برہ شدند۔ فارغ البالی و خوش الحالی بہ علم و ہنر
 رونق یابد۔ و علم و ہنر بجز اشاعت و ترویج ترقی نہ پذیرد۔ و از تبادول تقویت یابد بصورت
 دیگر رخت اقامت بندد۔ و ارسطو طالیس گفته کہ علم و ہنر از کابلان گبریزد و منہکان

اورا حاصل کنند۔ وتمدن محتاج تعاون است و تجر و وحشت آمیز۔ و تعاون محتاج ارتباط الکی است۔ و ارتباط باہمی بجز حرکت پیدا نمی شود۔ و از وقتیکہ اہل فرنگ متحرک گشتند و اساکن ایشان حاکم گشتند و ماحکوم و چون سفر را طفر گفتند ایشان غالب شدند و مغلوب۔ و چون دست و پا را جہا نیندند۔ گنج یافتند۔ و ماسخ و چون عبور در یائے شور را سعادت دانستند و انکبت و شقاوت۔ ایشان بر اوج اقبال رسیدند۔ و در حقیض زوال زمین مانیم۔ ہر فتحہ تاریخ سلام از زبان حال بی گوید۔ کہ اگر مسلمان نخواہد کہ در بہشت بریں رسد۔ باید کہ عالم زیریں را غور بیند و این رائے بود پوشیدہ کہ سحر اسلام و مغرب و مشرق موجزن گشت۔ انکوں حالت اسلام در روز روشن ظاہر ہمہ انبیا و اولیا و ائمہ دین و جملہ مشائخین سفر نمودہ اند۔ حضرت محمد صاحب علیہ افضل الصلوات و اکمل التجات چوں ضرورت محسوس نمودند از مکہ بہ مدینہ ہجرت نمودند و نتیجہ ہجرت بود کہ جملہ بلاد عرب را زیر علم اسلام آوردند و در ذلک حضرت مسیح علیہ السلام بہ دربارہ سفر کردن منقول است کہ آن حضرت تا بہ اقصائے ہند سیاحت نمودند و حضرت موسیٰ علیہ السلام از کنعان تا بہ مصر سفر کردند۔ و بہین طور جملہ دانیان و ماہران طبقات الارض سفر را وسیلہ طفر گفتند و ریائے ایجاد و تحقیق و اختراع و تدقیق را وسیع کردند۔ کولبس اگر آہنگ سفر نہ نمودی۔ امریکہ را چگونہ دریافتی و کک صاحب اگر پائے خود را جنبش نمی دادند حالات قطبین بر عالم برچہ طور روشن می شدند۔ قہمان نیز سفر کردہ است اگر چہ او با شندہ نوبہ بود۔ مگر اکثر بلاد افریقہ و ممالک یورپ را سیاحت کرد۔ ابن بطوطہ۔ شیخ سعدی بہر گز سناگ و رتنام عالم گردیدہ و برائے ماملومات مفیدہ گذارشتہ و رفن سیر و تاریخ و آثار قدیمہ مایہ گراں بہا افزودہ مشکور عالم شدہ نام خود را بر لوح و شربت نمودند۔ بزرگان دین کہ زیارت قبور را روا داشتہ یا مجتہدین ملت کہ حج را ثواب عظیم گفتند۔ دانستند کہ زائر را علاوہ زیارت حصول عجائب و غرائب نیز خواہد شد۔ و در بابہی مسائل مذہبی اگر اختلاف واقع شود بطریق احسن فیصل خواہد شد۔ و ہر سال کہ عالمان جہان ربط بہ یک دیگری پیدا کنند۔ تضاد و تبائن در رولج و مسائل نخواہد شد۔ و سیاح مطالعہ صحیفہ قدرت می کنند۔ و مخلوقات بوقلمون و منجودات گوناگون را می بینند۔ بر رائے اہل وطن توا دیو روزگار می آرد و خویش و لواحقین

خود را واقفیت جدیدی دهد۔ و در ملک خود ضائع و بدل ثلج عجیب را رواج می دهد و لقمه اگر خواهد۔ وطن خود را نگارخانه چین سازد۔ و هزارهائی و اژدرنگ پدید آید۔ و زمانه حاضر می بینیم که اهل جاپان و نظم و نسق و آئین و تقوای عالم ترقی بے نظیر کرده اند۔ و چینیان قدامت پسند که اهل دنیا را حقیر دانستند تقلید اهل جاپان نمودند۔ شاه ناصر قاجار و والد مغفور بادشاه حال بنفس نفس خود در فرنگستان سفر نمود و بارها در فرانس رفتند۔ آئین و قوانین سلطنت را ملاحظه نمودند۔ و مقید بنجایز و در ملک خود ترویج دادند۔ بیشک سفر سفر است لیکن نه در زمانه حاضره زیرا که باب سفر و ذرائع سیاحت آسان است هر کس بتواند که سفر کند۔ از مبدئی تا آمدن به چند روز می توان رسید۔ شیخ سعدی در گلستان می فرماید۔ که فوائد سفر بسیار است و عوائد آن بے شمار از نزهت خاطر و جر منافع و دیدن عجایب و شنیدن غرائب و تفریح بلدان و محاورت خلایق و تحصیل جاه و علم و ادب و مزید مال و کمالت و معرفت یاران و مجربیت روزگاران۔ چنانکه ساکنان گفته اند۔

تا بدگلان خانه در گرومی هرگز لای خام آدمی نه شوی
برو اندر جہاں تفرج کن پیش ازان در کن جہاں بروی

مقاصد زندگی

زندگی اشرف الکائنات رشک حیات جمیع مخلوقات است و زندگی انسان ضعیف البنیان رشک زندگی جمیع حیوانات و فرشتگان است و ملائکه با وجودیکه از آلودگیها مے جسمانی و روحانی پاک اند۔ مگر تا هم بر کسوت انسانی رشک می کنند و حکیم مطلق که سائر کائنات را برائے حضرت انسان خلق کرده۔ چنانچه در تورات مکتوب است۔ یا ابن آدم خلقتک لاجل۔ و خلقت الاشیاء لاجلک و دلیل شرافت انسان است و در کتب فلسفه هند و ان مسطور است که روح اولیس بسیار اعمال نیک کرده که او را جامه انسانی عطا شده بلکه می گویند که این نمره هزاره کالبد است ازین جهت زندگی انسانی گوهر نایاب است۔

و در کتب حکمت مذکور است کہ حضرت انسان را کمال بعد از پیدایش او حاصل گشت۔
 و ملائکہ را کمال مقدار از وجود ایشان است۔ این عطیہ عظمیٰ و مہمت کبریٰ صرف انسان را مرحمت
 شدہ خلاصہ این مقدمہ این زندگی انسانی چیزے است۔ گر انہما کہ بہ مقابلہ آن ہمہ عالم ہیج
 است۔ پس واجب آمد۔ کہ آدمی این جنس ناوہ عطیہ خداوندی را در مصرف نیک صرف کند۔
 و لمحہ اش بلکہ دقیقہ اش را را محکم نہ سازد یعنی اندیشد کہ او بہ طور زندگی خود را کامیاب مے
 توان گردانید۔ و مقاصد زندگی را بہ وقت پیش نہاد بہت خود سازد۔ و مقاصد زندگی را در پہار
 شعبہ تقسیم می توان کرد۔ اول ترقی جسمانی۔ دوم ترقی اخلاقی۔ سوم ترقی روحانی۔ چہارم ترقی
 تمدنی۔ اکنون ماہر شعبہ را مصلحتاً تخریر کنیم۔

جسم مقدم است بر تمام فوائد۔ چہ جسم۔ قیام گاہ روح است یعنی جسم مکان جسمانی
 است۔ و روح مکین۔ و صاحب نام و روح لوس گفته۔ کہ جسم مبداء است و روح عابد۔ اگر مبداء
 مکرر و ملوث باشد۔ عابد از ریاضت روحانی دست باز کند۔ و از پر تو خداوندی محروم ماند۔ و
 انحصار دیگر بہ ترقی ترقی جسمانی است۔ چہ حصول زندگی و از نیز مبنی جسم سالم است۔ و خود ہم
 لمحہ زندگی بہ پیوستہ بہ کالبد است۔ کہ ما شینے است غریبہ و کار گاہے است عجیبہ۔ ظہور قدرت
 کاملہ و حکمت بالغہ صانع حقیقی از صنعت ماشین انسانی است۔ پس جسم انسانی را صحیح و سالم
 داشتن مبنی برافادہ مابعد است۔ بلکہ از روی تحقیق کتب مذہبی و آیات و احادیث قدسی فرض
 است کہ ہر آدمی جسم خود را نگاہ دارد و بر اصول و قوانین حفظان صحت کا بند باشد و چون سبب
 و علویان جسم خود را عذاب نہد چہ اگر این داخل ریاضت نیست و نہ در ریاضت این سوئے
 بہم رسد۔ بلکہ اندیشہ زیان ضرر بہست۔ نتیجہ اگر کسی جتن خود را پرورش کند۔ این کار او داخل در
 ثواب است۔ و پہلو مان ضرر مدعی یک گونه ترقی اند۔ غرض ترقی جسمانی بنائے است۔
 زندگی عالم را۔ و اگر کسی درین معاملہ کمال اختیار کند۔ یک گونه معاتب خالی نیچوں گردد

اخلاقی

انسان مرکب است از اخلاق بہیمیہ و از اوصاف ملائکہ۔ مگر غضب و شہوت را مطیع و متقاد
 گردانیدن و بہ اوصاف ملائکہ متصف شدن از سیرت انسانی است۔ و خوف و خطر غضب و
 شہوت۔ سنج و موزن۔ غبط و حسد جملہ امراض اخلاق است۔ و از ان اجتناب نمودن و احتراز

کرون لازم۔ اگرچہ اینجا بالتفصیل طریق رہائی پر ہیز بیان نمودن مشکل۔ بلکہ مضمون راطولت وادون
است۔ مگر بابر چند نصائح مفید گفتا کرد و بیان اخلاق را ختم می نمایم۔

(۱) صحبت نیکان۔

(۲) مطالعہ کتب اخلاق۔

(۳) ریاضت بدنی و عبادت۔

۱۔ صحبت نیکان۔ صحبت نیکان چنان است کہ آہن را پارس۔ و کسی را کہ میسر آید۔ گویا
نمائے دو جہاں حاصل کردہ ۵

ہمنشین تو از تو بہ باید تاثر عقل و دین بیفزاید
و گفتہ اند ۵

رفیقے نیک باید کردہ حاصل کہ صحبت را شاید ہر سیدل
و از صحبت ہداں پرہیز کردن لازم است۔ چنانچہ مولانا روم گفتہ ۵

الحذر کن الحذر از یاربند یارب بدتر بود از مارب
مار بد بر تن زند بر جان زند یارب بد بر جان و بر ایمان زند

سعدی علیہ الرحمۃ فرمودہ

و در صحبت رفیق بد آموز ہم چنان کا ندر پناہ دشمن آہستہ خنجرے
(۵) گر نشیند فرشتہ با دیو وحشت آموز و خیانت و دیو

از ہداں جسز بدی نیاموزی نکلند گرگ پوستیں دوزی

مختصر اینکہ صحبت نیکان را از ہر کجا کہ ہم رسد۔ حاصل کند۔

۲۔ مطالعہ کتب اخلاق۔ ہر انسان را باید کہ ہر روز از اذقات برائے مطالعہ کتب اخلاق
مقرر کند۔ مثل اخلاق جلالی۔ اخلاق ناصری و محسنی و احیاء العلوم و گلستان شیخ سعدی۔

رباعیات عمر خیام کتب را مطالعہ کند۔ و فرقان حمید و احادیث معتبرہ را نیز وظیفہ خود سازد
و ہم چنین دید مقدس۔ تواریخ و زبور را چہ ہمہ کتب مقدسہ مشمول ہدایات سبحانی اند

۳۔ ریاضت بدنی و نفسانی۔ ریاضت بدنی اگرچہ تعلق بہ ترقی جسمانی دارد مگر برائے

نفس کشی ریاضت بدنی هم ضروری است۔ از بیکاری۔ کابلی عیاشی۔ خود پرستی وغیرہ دیگر امراض پیدای شونده و مراد از ریاضت، نفسانی آن است۔ کہ نفس را از افعال شیطانی باز دارد۔ و خواہشات تبیجہ را متروک سازد و ضمیر خود را جلا دادن مگر از دنیا را عبرت و بدن و طاعات و عبادات نمودن حاصل می شود۔ ہمدروسی۔ ایثار نفسی۔ فروتنی۔ انکساری مفید تاراج ریاضت نفسانی اند۔ و قابل نمونہ اخلاق اند۔ عبادت اگر چه داخل در ترقی روحانی است۔ مگر معاون ترقی اخلاق نیز است۔ پس ترقی اخلاقی را بہ ترقی روح پیوستہ کردن امر لازمی است۔

ترقی
روحانی

روح چیز بی استبطیف کہ پنچ ذات پاک نورانی از دائرہ محسوسات خارج است و او واسطہ مستقیم دارد بہ خالق البرایا و ترقی روحانی منزل الیست بلند از مدار سرج اخلاق فیلسوفان ہند و یونان و در فلسفہ روح کمال حاصل کردہ اند۔ مگر اہل ہند بر اہل مقدونیہ سبقت بردہ۔ مشہور و متداول فلسفہ حال و خصوصاً صوفیائے کرام معتقد این امر اند۔ کہ چون از انسان پروردہ و بی برتری و فرق در خالق و مخلوق نماند۔ و بے سائقہ انانیت گوید۔ پس روح انسانی کہ مطلع الازار است۔ راحت اصلی و نجات ابدی و مرتبہ ہمین وقتی حاصل کند کہ از حقیقت خود واقف گردد و از اصلیت و ماہیت خود آگاہی آنگاہ مہیہ باشد کہ جذبات نفسانی و وساوس شیطانی و خیالات من و مانی را ترک کند۔ کہ صعوبات و موانعات و مشکلات و خطرات اند۔ حائل در راہ سبحانی۔ مگر بر بے این محنت خاص و کما راست و ہمت بلند و بجز مدد خداوندی عمدہ برائی مشکل۔ کسی کہ این راہ پر خطر را عبور کند۔ مرتبہ اعلیٰ علیین را در یاد نتیجہ ہر کس را لازم است کہ در ترقی روحانی ہم بکوشد۔ چہ عین حیات و ذریعہ نجات ہمین است۔

ترقی تمدنی

از روئے حکمت پوشیدہ نیست کہ انسان مدنی بالطبع است۔ و محتاج نوع خود است و او را بہر لحظہ تعلق بہ جنس خود افتد۔ علاوہ تولید متناسل و دیگر ضروریات انسانی اند کہ بجز نمونہ یک دگر صورت نہ بندد۔ و بہر لواحقین و خویش و اقارب کہ لزومیت خاص دارند و مستحق سلوک خاص اند۔ فرائض خود را نگہ دارد و بعد از ان خاطر حیران را ملحوظ دارد۔ و انیس گذشتہ اہل و اہل شہر را عزیز دارد۔ علی ہذا قیاس اہل قوم و اہل ملک

خود را وکل بنی نوع انسانی را چنانکہ خواجہ حافظ علیہ الرحمۃ می فرماید
 چنان زندگی کن تو اندر جہاں کہ چوں مردہ باشی نگونید مرد
 شیخ سعدی رحمۃ اللہ علیہ
 خیر کن ای فلان غنیمت شمار عمر زان پیشتر کہ ہانگ بر کینہ فلان نامد
 و بشل این ہے

آپنجاں زی کہ وقت مردن تو ہمہ گریاں شوند و تو خندان
 قصہ کوتاہ مقاصد زندگی اجمالاً نوشتہ شدہ۔ ہر انسان را باید کہ زندگی خود را بے
 قدر و قیمت نہ دانستہ۔ عبور مر اہل حیات بہ کمال خوش اسلوبی کنند۔ تا در شاہوار ہموار و خوش
 بیکار رفتہ نہ شود و جوہر آبدار بہ یہائے آبگینہ ازیدہ نگردد۔ بقول سعدی ہے
 دنیا بدین خریدت از بنی بصارتی است آں بد معاملت ہمہ بیچ فخری
 در نہ تجوہر این باشد کہ بجای بہشت بریں ہاویہ نصیب گردد
 را بے بسوئے عاقبت خیر می رود را بے بسوئے ہاویہ اکنون میخیری
 مردی گماں مبر کہ بسہنجہ است وزوہ بانفس اگر برای دامن کہ شاطر می

تندرستی

از خدا جز عافیت چہ بکس مخواہ یک نعمت و ہزاراں موعا
 علم و فضل یزد و عقل و نجابت و شرافت و محتان و ذہانت۔ مہمات ربانی و عظمیا
 سبحانی اند۔ کہ مہمب العطا یا دخالق البرایا بے قیمت و بے بدل انسان ضعیف البیان
 را بخشید۔ لیکن از ان جملہ صحت جسمانی کہ مقدمہ ایست۔ ریاضت نفسانی را و تقدیر ایست
 صحبت نفسانی را یعنی دادہ از لعلی غیر مترقبہ و از آلائے غیر محدودہ۔

لذات نفسانی و روحانی حاصل نہ شود۔ تا اقتضای جسمانی را اعتدال نہ باشد
 حجت الاسلام امام محمد غزالی بدین طور منقول کردہ کہ جسم مذہب ایست۔ و نفس ناطقہ در و بادشاہ

حواس خمسہ باطنی ارکان فاضلہ و حواس ظاہری پیش کار و خدمت گزار دل و زیرِ عظیم و شیر
 صدارت۔ دماغ و سپردی الحکمت و البصارت و شرائن و درائید و اعصاب و عضلات
 افواج و عساکر و دم و منی و خزینہ و انفرار و خزینہ بسیار است کار سلطنت خاطر خواہ۔ و اگر کم
 نظام حکومت بر باد و تباہ و این گنج بجز غذا پیدا نمی شود۔ و غذا را معدہ تحلیل می کند۔ و او
 محتاج عمل بنفس است و تنفس بجز هوای تازه و غذای عمدہ صورت نہ بندد۔ و این کار
 نقص ناطقہ انسانی است۔ کہ بمشورہ وزیر اعظم انتظام حکومت را قیام و نظام بخشد۔ الا اگر
 ازین عملہ یکے ہم مختل باشد۔ در آئین سلطنت آل مدینہ خرابی واقع گردد و
 چو عضوے بدر و آ و در و نگار و اگر عضو ہا را منہ اند قرار

صاحب ناموس مقدس پولوس گفته۔ کہ جسم ما معبد است و روح عابد۔ اگر معبد
 نگردد و ملوث باشد۔ عابد از لذت ریاضت نفسانی و عفاف و روحانی محروم ماند۔ و از
 اولیٰ لوازمات مراقبہ باز ماند و حکمائے فرنگ گفته اند۔ کہ جسم انسانی ماشین است۔ و
 جلد اعصاب و عضلات ادوات۔ اگر یکے ازین ادوات بیکار یا خراب گردد۔ تمام ماشین معطل
 شود پس حفاظتی باید کرد۔ کہ یک آلہ این ماشین بیکار نہ شود۔ و بقراط گفته کہ دماغ محتاج
 ایست جسم سالم را۔ جسم چنداں اختیار ندارد و دماغ صحیح را چہ سالم الحکم کاری کہ از جسم
 تعلق دارد۔ بدول حمایت و دماغ سرانجام می توان کرد۔ و صحیح الدماغ خواهد کہ بہ اتمام رساند
 لیکن نہ تواند و افلاطون بر در خود نوشتہ۔ کہ انسان را بیش از حکمت آموختن قوی بخشد
 و صحیح البدن باید شد

زناں پیشہ کہ نام توان انسان می نہند باشد ترا کہ تو شدی حیوان و بہدن
 باید کہ با دشوا جسم از صدمہ زوال مامول از بطعہ و بال مصنون باشد تا رعیت را خوشحال و
 لشکر را رفہ بہال دارد۔ اگر خزاندہ وافر بے شمار است۔ خدمت گزار اگر یک طلبہ دہ حاضر اند
 و گرد رہے خواهد۔ زربے اینا پیش گذارند۔ لذت جسمانی میسر۔ و حظاً لطف نفسانی حاصل۔
 لیکن چون تندرستی نیست۔ لعل و یا قوت بہ نظر نش مثل خر مہرہ۔ و ریاحین و بیتین بہان
 خرز مہرہ لعل و یا قوت سنگ خارہ است گردانند جوہر صحت

پس عقلاً و نقلاً ثابت است کہ حکومت بہت اقلیم بمقابلہ تندرستی بہجہ - و حاصل
زمین بہ پیشِ صحتِ کامل بے حقیقت ہے

ای خالق ہر بلند و پستی شش چیز عطا کیں زہستی
ایمان و امان و تندرستی علم و عقل و فرخ وستی

مرد صحیح المزاج نہ صرف خوشین دار است - بل برائے بنی آدم سودمند و فیض رساں
ثواب دنیا و عقبی و سعادت دنیا و آخری و حاصل کونین مرد تندرست می توان بُرد - نہ بیمار
و نہ جوہر - کنوں ما چند اصولِ صحت عامہ درج می کنیم - کہ برآں کار بند شدن بر حفظ ماقدم لازم
اول ہوائے صاف - از ضروریات انسانی ہوا زیادہ کار آمد و مفید تر است - آدمی
بغیر خورد و نوش تا چند ایام زندہ می ماند - لیکن بدوں ہو ایک دقیقہ زیستن محال است - ہر
نفس کہ فرومی رود و مہجیات است و چون برمی آید - مفرح ذات - ہو اگرچہ لازم ترین حوائج
زندگی است از بس ضرور الایب یا سہل الحصول زیر کہ بکثرت و افراط ہر جا موجود است
لیکن از بجوم اتام و از دحام عوام ہوا خراب می گردد - چہ ہوائے کہ از اجسام حیوانات استخراج
می یابد قابل تنفس نیست - از بس ہمت مکانات و مسج و کشادہ تعمیر باید کرد - (۲) را و تنفس
بینی است نہ دھن - (۳) ہوائے صاف باعث تفریح و تفسن و گل گشت و چہل قدمی و
صحت انسانی (۴) بنائے مکان چہیں باشد - کہ ہوائے علینط و کشیف ازو باسانی بیرون
رود - و ہوائے صاف و روں آید -

دوم - آب مصفا - چیزیکہ بعد از ہوا از لوازمات حیات است - آب است ہمیں
ہمت صالح حقیقی و در کہ زمین سر حصہ آب پیدا کردہ - و یک حصہ خشکی - و اطبا گفته اند کہ در جسم
انسانی ہفتاد فیصدی آب است - و باقی اشیاء دیگر یعنی گوشت و استخوان و غیرہ - چنانکہ
برائے زیست ہوائے صاف و کار است ہمچنان آب مصفا نہ بکار یعنی از گرد و غبار
صاف و از جراثیم پاک - در ہندوستان آب یا از دریا حاصل می کنند - یا از چاہ - آب دریا
اگرچہ مصلح خون و دافع مواد فاسدہ است - لیکن اگر اورا از عمل تقطیر پاک کنند - حکم آب
حیات دارد - و چاہ را از برگ و بر و رختان نگہ دارند -

سوغم - غذائے عمدہ - مراد از غذائے عمدہ نہ از غذائے مرغی است نہ لذت بلکه غذائے سادہ و پاک یعنی نہ خام باشد نہ سوخته بلکه نچتہ - در خوردن غذا کمال احتیاط لازم است یعنی شرط اعتدال و میانہ روی را ملحوظ دارد -

حکایت - در سیرت اردشیر بابکاں آمده است - کہ عرب را پرسید کہ روزی چه مقدار باید خوردن - گفت صد دم سنگ کفایت کند - گفت این مقدار چه قوت دهد - حکیم گفت کہ این قدر نرا بر پا دارد - و ہر چہ بریں زیاد کنی تو جمال آئی ے

خوردن برائے زیستن ذکر کردن است تو معتقد کہ زیستن از بہر خوردن است خیر الامور و اساطہا چنانکہ در بہر فعل و کار اعتدال واجب و درست ہمچنین در خوردن حد اندازہ لازم -

حکایت - یکی از حکما پس راہنی کرد ے از خوردن بسیار کہ سیری شخص را رنجور کند - گفت اے پدر اگر سنگی مردم را بکشد - نہ شنیدہ کہ ظریفان گفتہ اند - کہ بسیری مردن بد کہ بگر سنگی جان سپردن - پدر گفت اندازہ نگہ دار ے

نہ چنداں بخور کہ دہانت بر آید نہ چنداں کہ از ضعف جانت بر آید

قطعه

ہاں کہ در وجود طعام است حظ نفس رنج آورد طعام کہ بیش از ندم بود
گر گل شکر خوری بہ تکلف زیاں بود و زنان خشک دیر خوری گل شکر بود
و در میں باب منقول است - یکی از ملوک عجم طیب حاذق را بخدست مصطفیٰ علی الشہ علیہ وسلم فرستاد - سألے در دیار عرب بود - کسی بہ عجز بتی پیش او نیامد - معالجتی نہ خواست -
روزی پیش پیغمبر آمد و گفت - کہ مرا برائے معالجت اصحاب فرستادہ اند و کسی دریں مدت التفاتی نکرد - تا خدمتی کہ ہمیں بندہ متعین است - بجائے آورد - رسول صلعم فرمود -
کہ این طائفہ را طریق است کہ تا ایشان را اگر سنگی غالب نشود نہ خورند - و ہنوز اشتہا باقی بود کہ درست از طعام ہدارند - حکیم گفت - موجب تندرستی ہمیں است - زمین خدمت
ہنوسید و برنت - **مثنوی**

سخن آنگه کف حکیم آغاز یا سر انگشت سوئے نغمه دراز
که ز ناگفتش خلل زاید یا ز ناخوردنش بجان آید
لاجم حکمتش بود گفتار خوردنش تندرستی آرد بار

سرتاج و انایان فزنگ بیکن می گوید که دریں دهر ناپایدار مردمان بسیار از
بسیار خوری می بینند تا آنکه خوری - علاوه بر اعتدال را نگه داشتن در ماکولات و مشروبات
از منشیات اعتبار واجب است - شراب - بنگ - انیم من قبیل مضرات بدنی است -
در صحیفه سلیمان مسطور است - که آن کیست که هرگز سرافشی و ذرات خالی می کند -
برنج بے فائده می کشد - مصائب می بیند - چشم هائے خود را سرخ می دارد - جواب شراب
خور است - واقعی این آب شراب است - بل سر سرش و سرش را که خرم حیات را می خورد -

چهارم - صفائی جسم و لباس جسم بهتر مکان نیست - اگر مکان را هر روز صاف نکنند
نتیجه این باشد که غلاطت جمع شود - و مکان باعث هلاک مکان گردد - همین حال جسم است
اگر او را هر روز صاف نکنند یعنی هر روز غسل گیرند یا موئے نتراشند یا آب دست نکنند
یا لباس را عوض نکنند - مکان عنصری مکرر شود - مرد غلیظ نه صرف خود را در عوارض جسمانی
مبتلا کند - بل از او احتمال پیدا شود - که دیگران به صحبتش گرفتار امراض شوند - خصوصاً در
امراض جلدی مثلاً جذام - برص - خارش - از صفائی جسم نه صرف بدن توانا گردد - بل روح
هم تقویت گیرد - و پشاش ماند - رامت است - پاک روح در جسم صاف می باشد -

پنجم - ورزش و ریاضت بدنی - بیکاری مفیده بیماری است - خدا جسم نه این
خاطر دارد که او را بیکار کند و ناقص کند - بل باین واسطه هر چه ضروری است بدان شغل گیرد
کامل و طفل گرمی هیچ که جهات است - که شجر انسانی را از اینخ و بن بر آرد - و مشقت زیاد و کثرت
کار جسم را کمزور و بیکار سازد پس حد اعتدال را نگه داشته بکوشید - که ماشین انسانی درست
ماند - تفریح و تفسن سیر و گشت ماندگی را دفع کند - و نازگی را بیاورد - پهل قدمی و شاه سواری
عمده ترین ریاضت هائے است - این اصول حفظان صحت برائے حفظ مقدم بر طریق
اجمال نوشته شد - فرض انسان است که صحت جسمانی را قائم دارد - و از آلائے خداوند تعالی

محروم نماند۔ باید کہ ایں مقولہ زیریں را کالتقش فی الحجر کند۔ ۶
تندرستی ہزار نعمت است

راستی

راستی موجب رضای خدا است کس ندیدم کہ گم شد از رہ راست
ہرچہ و رول باشد۔ آں را بجنسہ بر زبان آوردن و بہ فعل ظہور و ادن راستی است
محکمائے ہند گفتہ اند کہ مرد صالح آں باشد کہ قولش با فعلش مطابقت دارد یعنی ہرچہ و رول
وارد بر زبان آورد۔ و ہرچہ بر زبان آورد آں را بہ اتمام رساند۔ صد جان فدائے آنکہ زبان
و دلش یکی است۔ و حق سبحانہ تعالیٰ کہ خالق کون و مکان و مالک زمین و زمان است
انسان را درست و پاؤ گوش و زبان چہم و وہان بے قیمت و بے منت از رانی داشت
و علیہ بر جہنم و انقیام و اشرف المخلوقات آراست۔ شکر منعم را با انعام او ایں باشد کہ شایش
آو کند و او را بزرگ داند۔ و ہر عطیہ او را بہ مصرف نیک صرف کنند۔ و زہر جاحدہ کار
ستودہ گیرند۔ و ودیعت حیات کہ خالق بخون بہ ما سپردہ ہمماں دینی کہ گرفتہ باز بگرداند
ایں جان عاریت کہ بجا فظ سپردہ دوست روزی بخش بہ بنیم و سلیم وے کنم
و اگر بخلاف ایں روش راہ گیرد۔ مستوجب عتاب باری گردد۔ و سپاس ہدل آنست کہ
منعم حقیقی را بشناسد۔ و داند کہ بہر نعمتی کہ بدو رسیدہ۔ از فیض بے غایت دوست و شکر
زبان ایں است کہ بپوشد یا حتی مشغول باشد۔ و چیز راست گوید۔ و طاعت چشم آن ہست
کہ نظر در مخلوقات بعبث کند۔ و در عملا و صلیا نہ نظر عزت بگرد۔ و برضعفا و زیر دستان نظر
شفقت اندازد۔ و طاعت گوش شنیدن قصص نیک مرداں و پند و نصائح ایشان است۔
و طاعت دیگر جو ارج ایں باشد کہ در حال چشم در رضا جانب حق فرو نگذارد۔ جملہ انبیاء و
رسل و علمائے اجل و آنکہ دین و جملہ مشاہیر عالم راستی را اصلا از دست ندانند۔ اگرچہ
ایشان مورد ہلاکت و تباہی شدند۔ منقول است کہ پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ وسلم چون از کفار

منگ آمده رُوبه مدینه نهادند۔ منافقان کہ بر سر راہ استادہ بودند۔ پرسیدند محمد کہ ام کس است آنحضرت چند قدم پیش رفتہ فرمودند۔ کہ منم مخالفان گفتند۔ باید کہ این غلط نباشد چرا کہ کسی نباشد۔ کہ خود را فخر منگ اجل سازد۔ و الحق رسول کریم دست از جان رستہ نکرده فضیلت راست گوئی از دست ندادند۔ و زبان مبارک ابد مرغ نیا لوند۔ چه خوب است۔ ۶ زبان من زبیل من نکرداں۔ و در سیرت نبی آمدہ۔ حضرت مصطفیٰ علیہ افضل الصلوٰۃ و اکمل التحیات۔ طوطی خوش الحان ما ینطق عن الہوی۔ اگر چه گاہ گاہ تمسخر محمودی نمودند۔ لیکن صدق را از دست نمی دادند۔ و حضرت عائشہ صدیقہ می فرمودند۔ کہ آن حضرت کم حرف می زدند۔ و هر چه گفتند راست می گفتند۔ از کلمات طبیات است کہ دل مومن کہ منہ را از نور صدق و صفا است۔ بے گمان خانہ خدا است۔ و گر نہ ما من ابلیس و شیطان است ۵

ولا راستی گر کنی اختیار شود و ولتت ہمد و بختیار
مزن دم بجز راستی زینہار کہ دارد فضیلت یمن بریار
بہ از راستی و بہا کل زینست کہ در گلبن راستی خار نیست

و در حدیث آمدہ علیکم بالصّدق فان الصّدق یهدی الی اللہ و ان اللہ یهدی الی الجنۃ و ما یزال الرجل الصّدق و یتحرّی الصّدق حتی ینکب عند اللہ صدیق۔ آورده اند کہ پیر شیخ عبدالقادر جیلانی چون برائے حصول علم از خانہ روانہ شد۔ و از مادرش اجازت خواست۔ مادر آنہا وصیت کرد۔ جان مادر! ہر جا کہ بروی در دروغ نگوئی۔ و چہل دینار برائے زاد سفر عطا کرد۔ شیخ آہنگ سفر کردہ بہ کاروان روانہ گشت۔ روزی چند نگزشتہ بود۔ کہ کاروان بدست رہزنان افتاد۔ و رہزنان ہر چہ از ایشان جستند۔ میروند۔ مگر شیخ را کہ وضع فقیرانہ داشت۔ ہیچ نگفتند۔ بکی از رہزنان پرسید۔ کہ تو ہم چیزی داری۔ گفت۔ چہل دینار۔ پرسید۔ کجا است۔ گفت۔ در کلیم و دخت۔ ام۔ چوں کلیم را دیدند۔ واقعی چہل دینار یافتند۔ چوں سرگردہ و زداں این واقعہ خبر یافت۔ متاثر شد۔ و پارسائی اختیار کرد ۵

نہ بیچید۔ از راستی ہوشمند کہ از راستی نام گردو بلند

“الصدق يرفع المصدق” - والكذب يضم الكاذب

و در رسوم قدمائے ہند مذکور است - کہ کسی کہ دروغ می گفت و دعویٰ راستگوئی می کرد - او را از آتش می گزرانیدند چون از آتش صبح سلامت می گزشت - دلیل راستیش پدید می آمد - چہ منقول است - کہ آتش راستگو را نہ سوزد - قصہ رام و سینا شاہد صدق این مقال است - و در ہندی ضرب المثل است - سانچ کو آبیچ نہیں یعنی آتش در راستی سرایت نمی کند - کہ در گلبن راستی خار نیست - و ہمچنین رسمی تاکنون در بلاد بلوچستان باقی است ہمچنین بسیار نظائر است - برائے این کہ راستگو ہمیشہ برو حق می رود - و او را احتمال کم شدن نیست - و برو حق صاف است و ہمچو روز روشن - روشن - ۶

راہ راست برو اگرچہ دور است

مال الصدق الفوز و البیاض و مال الکذب الخسران و السواد - الاتری الی الصحیح
اولہا کاذب فکانت النتیجہ ہذا السواد الخسران و ثانیہا صادق ملحقہ الفوز و البیاض
کما تری اہلہا من امتنان صدق -

و حق اگرچہ درشت است - ولے نیک سرشت است - الحق مہر و لو کان دسرا -

نکتہ - درین شکل خط ۱ - ب - پلہراط است پلہراط ۱ ب بہشت
و ہر دو جانب پلہراط دورخ است کہ دور از راہ راست است و کسی کہ از پلہراط

بگزرود - در بہشت رود - و گرنہ در دورخ - و ایاکم الکذب فان الکذب یجہد الی الفجی
وان الفجور سبیدی الی النار و ما یزال الرجل یکذب و یتجرى الکذب حتی یتکب عند
الله کذابا - یعنی شخصی کہ راستی اختیار کند در بہشت رود - بخلاف انیس در دورخ -

و الکذب مقرض الایمان بہنیک صدق ایمان است - و صدق حقیقی عبادت - و خدا
دروغ گو عابد را ہرگز نمی پسندد - ان الله لا یحب الکاذبین - و ہذا یوم نفع الصادقین
صدقہم و یا ایہا الذین آمنوا اتقوا الله و کونوا مع الصادقین و الذی جاء بالصدق و صدق

بہ اولئک ہم المتقون لہ ما یشاؤن عند اہم

حکمت - و دروغ گفتن بضرر می آید - اگرچہ جراحات درست شود - نشان آن بہمانند

چون برادران یوسف علیہ السلام بدروغ گفتن موسوم شدند۔ پدر را بر راست گفتن ایشان اعتماد ننماید۔

دروغی نگیرد صاحب دلاں	هر آنکس که بهیوست گفت است راست
اگر شتر شد کسی در دروغ	اگر راست گوید گوی خطا است
کسی لاکه عادت بود راستی	خطائے کند در گزاردند ازو
و گرامور شد بقول و دروغ	و اگر راست باور نداردند ازو

فَقَالَ عَمْرُو بْنُ قَتْلٍ الْخِصْلُ بَعْنِي لَعْنُ الْكَذَّابُونَ
و حکما گفته اند "الکذب أم الذنوب" یعنی دروغ گوئی ماورگناه است۔ و گفتند
که در هر گنہه گامے عادت و دروغ گوئی ضرور باشد۔ و اگر آذوخا بد که در دروغ نگوید۔
ن تواند۔ که باز جزأت گناه کند۔

و تاریخ نشا بد است که در عالم خرابی هائے که از دروغ گفتن واقع شده است ناقابل
تلافی است جا نهائے عزیز محض از تسخر و دروغ نغمه ننگ اجل شدند۔

حکایت۔ در شاهنامه مسطور است که رستم نامی پهلوان به زین خود ایس گفته مخصوص شد
که اگر سپید شود مرا خبر ده۔ و گرد خستری تولد شد۔ خیر۔ بعد از چند ماه سپید تولد نشود۔ و نامش
سهراب نهادند۔ مگر زینش رستم را غلط خبر داد۔ گفت۔ که دختر پییدا شده۔ و چهل سهراب
در لشکر افراسیاب ملازم شده مقابل لشکر کیکاؤوس به نبرد آزمائی رواں شد۔ رستم مقابل امتداد
سهراب هر چند نامش پرسید۔ مگر رستم خود را اظهار نمود۔ و گفت۔ که من شاکر و رستم هستم۔ اول
باز شکست رستم خورد۔ مگر بار دوم که بهم آویختند۔ سهراب مغلوب شد۔ و رستم خنجر بگلوش مالید۔
سهراب گفت۔ که یاد دار طائر شده اگر آسماں پری و یا ماهی گشته در آب روی۔ پدرم
هرگز تر ازنده نگذارد۔ پرسید که پدرت کیست۔ گفت۔ رستم۔

ناظرین! انیس ساخته اندازہ اش می توان نمود۔ که از دروغ گوئی چه قدر زیان گشت
و رستم تحت جگر و نور بصر خود را بدست خود پیاله اجل نوشانید۔

و انبایان مرد را شکور اشجاع اصلی گفته اند و خود پیغمبر صلی الله علیه و سلم نی گوید که جنگ

از کفار جهاد اصغر است و جدل به نفس جهاد اکبر - راجعاً من الجهاد الا صغر الی جهاد الاکبر
و اعدی عدو ک نفس الی بین جناب پس نفس را زیر کردن و دل را از کذب و بطلان
پاک کردن و از زبان راست گفتن شجاعت اصلی است ۵

نه رواست آن به نزدیک خرومند که با پیل دمان پیکار جوید ۴
ولی مرد آن کس است از روی تحقیق که چون خشم آید شش باطل نگوید
قیل للقیان بحکم ما بلغک ماتری قال صدق -

القصه آدمی رضائے خالق پیچوں بایں جوید که از زبور صدق و صفاترین باشد و دین
نامیست صدق و صفات او کسی که بایں صفت موصوف است - بنده حق است و حق بر سر او ۵
راستی موجب رضائی خداست کس ندیدم که گم نشد از ره راست

عِلم

میا موز جز علم گرفتلی که بے علم بودن بود غافل
مالک الملک که خالق جزو کل است آفریننده هر نیک و بد حضرت انسان را از عنایت
خاص به جلای عقل مزین گردانیده و انشرف المخلوقات ساخت و هر ذره کائنات به خدمت او
نیام بخشید - و چون ابو البشر را از تم عدم پندیده شهود آورد - ملائکه را به سجده اش مامور کرد
و عزرائیل را ازین جهت ملعون و ملعون گردانید - و او از سجود آدم گریزی نمود - و بفریاد
"لولاک لما خلقت الافلاك" که به نشان سرور گوین و زبده دابین است و بهمود اے
یا ابن آدم خلقتک لاجلی و خلقت الاشیاء لاجلک که در تورات مکتوب است مبرهن
و محقق می شود - که انسان عین ایمان و فرمانروائے جهان است - و از موجودات بعضی را
غذا و بعضی را دوا سازد و بعضی کار خدمت گیر - چنانچه آب و آتش را در خواج خود بطریق
مختلفه بکار می برد - و باد را که سبب ترویج روح و تقویم بدن اوست همواره گواره چنان
حیات خود دارد - حتی که اجرام فلکی را استخدام می کند - چه فصول را که از حرکات اجرام

سمادی حاصل می شود۔ بحسب تدبیر صواب اسباب افعال نمود و چون زراعت و عمارت می سازد۔ لیکن این همه بآں حال صورت می بندد۔ کہ انسان از اناهیست اشیاء و خواص آن واقف باشد از این جهت باری تعالی اعراضه آگاه نمود۔ آدم را از اناهایست سائر اشیاء "وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا" و اگر آدمی از علم اشیاء مستعمله مفتخر نمی شد۔ البتہ از عدم واقفیت از استعمال آنها نفع نمی برداشت۔ و گل که نزاکت و لطافت بے نظیر دارد۔ بجز علم خوار است و خار که غلظت گردل کلر خان است از علم چون گل نمیتوان شد۔
خشت ناچخته سنگ مرمر است آدمی زاده گریب رود کار

حضرت رب الارباب در کتاب اعجاز انتساب حضرت رسالت مآب را خطاب فرمود کہ تُو دینی علما یعنی اے محمد گویا علم بدہ زیاد و زیاده حکما گفته اند۔ کہ فضیلت انسان بہ حیوانات از علم است۔ و جاہل کہ بہ این حلیہ متکبر نیست بحقیقت در عدد حیوانات عجم است۔ بلکه از ایشان خفیس تر ادلثک کالانعام بل ہم اضل سبیل۔ ۵

مرا بہ تجربہ معلوم گشت آخر حال کہ قدر مرد بہ علم است و قدر علم بہ مال روزی عائشہ صدیقہ ہم از حضرت مصطفوی صلی اللہ علیہ وسلم سوال کردند بآئی شیء یتفاضل الناس "فرمودند" بالعقل والعلم" و فی الخبر "اشرف الانسان بالعلم والادب لا بالمال والنسب" و در مثنوی مولانا روم منظوم است۔ در زمان پیش باو ثنا ہے بود۔ عجائب پسند خرومند۔ روزی از اخبار سلف خبر یافت۔ کہ در جهان شجری است۔ کہ اگر آدمی ثمرش را بخورد۔ ہرگز نمیرد و زندہ جاوید شود۔ و یہی تخریص آن شخص نبود۔ و وزیر خود را حکم داد۔ کہ بہ سعی و اہتمام کوشش تمام آن شجر را حاصل باید کرد۔ وزیر فوراً چنینہائے زر کشیدہ وہ بدہ و شہر بہ شہر و بیابان و کوہ سر برداد۔ لیکن نشاء فریبافت۔ آخر تنگ آمدہ رو بہ صحرا نهاد۔ تا خود کشی نماید و از ا عقوبت بادشاہ مخلص یابد۔ آورده اند۔ کہ عالمی بروی گزر کرد۔ و پیر سید چرا از جان تنگ آمدہ گفت۔ مرا بادشاہ حکم دادہ کہ درختی تلاش کن۔ کہ ثمرش زندگی دانی بخشد۔ بسیار جستجو کردم۔ مگر نشاء آن درخت نیافتم اکنون چہ کنم۔ بجز جان دادن چارہ نہ بینم۔ عالم بخندید و گفت۔ آن درخت علم است۔

که حیات ابدی و نجات سمدی به بخشش

جمله عالم صورت و جهان است علم
حضرت بیت المقدس خاتم النبیین علیه اکمل التحیات و افضل الصلوات که جامع
الحکم و العلم اند - فرمودند که علم محکم نیکی و بدی است - و تمیز ممنوع و غیر ممنوع - علم در بنیم
زیر و بر سر صحت کار است - و در رزم شمشیر و بر دار و در بنیوایی یا در فادار - و در کج تنهائی مونس
و غمخوار - مال فراوان و دولت بی پایان از علم حاصل شود - و تقرب شاہان و تعارف
گدایان نیز به علم - و در حدیث است : "الانسان اما عالم او شعلہ و الباقی سحیح" و روایت کرد
اند - که یکی از اصحاب از حضرت رسالت پناه صلی اللہ علیہ وسلم سوال کرد - کہ در اعم عمل فاضل
تر است - فرمودند کہ علم و دیگر ہمیں سوال کرد - و ہمیں جواب دادند - تا مسہ باز آتش نفس گفت
من از عمل سوال میکنم - نہ از علم فرمودند - کہ علم اندک بہ از عمل بسیار کہ بہ جہل باشد
قال الامام شافعی "بعد الفرائض افضل من طلب العلم - فهو نور یبندی بہ الحائر"
و امام محمد غزالی فرمودہ : "یک زکوٰۃ عالم بہ از ہزار صلوۃ جاہل" و در حدیث نبوی
نیز مر کو ز است : "ما اتخذ اللہ ولیا جاہلاً قط" یعنی خدا جاہل دوست را ہرگز نمی پسندد -
و حکما گفتہ اند کہ علم میراث پیغمبران است -

حکایت - و در برادر بودند در مصر یکے علم آموختی و دیگر مال اندوختی - این
علامہ عصر شد و آن عزیز مصر رئیس تو انگر بحیثیم حقارت و ذقنیہ نظر کرد و گفت - من
بہ سلطنت رسیدم و تو ہچنان در مسکت بماندی - گفت - ای برادر - شکر نعمت باری
تعالی مراے باید گفتن کہ میراث پیغمبران یا نعم یعنی علم - و تو میراث فرعون یعنی ملک
مصر - قال علی العلم خیر من المال

بنی آدم از علم یا بد کمال | نہ از شہمت و جاہ و مال و منال
لا یجسد العہد الا من فضائلہ | بالعلم و الحلم و بالفضل و الجود

و انبایان فرنگ علم را در کتب خود چسبستند و اند -

علم کلید خزائن کائنات - و مفتاح گنج موجودات است - بسکن

علم حصین حصین است که دروے از شر و آفاق و زمانم نفاق محفوظ بماند۔ جان سوار
 علم نمتی است حاصل گرده۔ و جہل مصیبتی است۔ خود بر خود آورد۔ فلسفہ سڈنی
 علم عطیہ الیت از عطایائے خاص بارگاہ خداوندی۔
 الغرض باتفاق اہل عقل و نقل هیچ فضیلت بے علم تمام کامل نیست۔ و کسی کہ
 جاہل است چوں در محافل علما و فضلا کہ میدان کجیہ تازان کمالات انسانیت۔
 حاضر شود و ایشان در احراز تصب السبق بیان مسالفت جویند۔ مطلقاً از خاصیت
 نطق مبرائے و عاری اند و مانند حیوان عجم از سخن گفتن عاجز آید۔ اطلاق اسم انسان
 بہ چنین شخص از ان قبیل است کہ گیاه گندم را گندم خوانند و غوزہ را انگورہ گویند۔
 و باندک امعان نظر ظاہر شود۔ کہ از ان حیثیت کہ حیوانات عجم بحسب فطرت ہندی اند۔
 بصرف قوی و آلات جسمانی در وصول بغایت کمال نوعی ایشان و از جادہ مستقیم کہ باں
 غایت منتهی نوازند شد۔ منحرف نیستند۔ بخلاف جاہل کہ از معرفت فضائل و زوئل غافل
 و از تصرف قوی در غیر مقتضائے فطرت از صواب صواب انجام تحصیل کمال کہ از خصیصہ
 نوع اوست۔ منحرف و متمائل پس جاہل از حیوانات اخس باشد۔ و چوں بہہیں قیاس
 احوال جمادات ملاحظہ گردد۔ ظاہر شود کہ از ان مرتبہ نیز فرتر است۔ چہ بسوا اختیار فطرت
 انسانی را از اعلیٰ علیین احسن تقویم بافضل سافلین۔ اولئک کالانعام بل هم اضل رسانید
 ایں است حقیقت جاہل کہ منقول شد۔ پس انسان را باید کہ علم را کہ از موابہ
 عظیمہ خداوندی و از آلائے جلیلہ ایزدی است حاصل کند۔ اطلبوا العلم ولو کان الیقین
 و در فرقان حمید است۔ بل یستوی الذین یعلمون، والذین لا یعلمون لا یتنوی الاعی
 العلم اشرف شی نالہ مرحیل
 تعلیم العلم و اعمل یا اخی بہ
 و از اقوال ابو بکر بن زبیر است۔ یا نبی علیک بالعلم۔ فانک افقت الیہ کان
 ما لا دان استغنی عنہ کان جاہلاً۔
 و معلم الاخلاق سعدی می فرماید

تو نگری نہ جمال است بیش اہل کمال کہ مال تائب گوار است بعد از ازالِ غلال
 و بر مرد سلیم الفطرت ایس امر عیاں و مبرہن است کہ درختِ عمل بجز آبپاری علم نشود و
 نیا بد و نگو نہ مراد و چہستانِ عمل بدوں نسیم علم دانش و خوش گفت آنکہ گفت ۵
 ترا علم در دین و دنیا تمام کہ کار تو از علم گیر و نظام

سخاوت

ہمسہ وقت شود کہ مستقیم کہ بہت آفرینیدہ جان کریم
 جو او مطلق و فیاض برحق از خزانہ الطاف نامتناہی نعمائے گوناگون و آلائے بوقل
 مر انسان را بے منت و بے قیمت ارزانی داشتہ مطح وجود و سخا ساخت و از رافات
 و بقیات و عنایات بیغایات ہمہ کائنات را بخدمت اُوسپوہ بارانِ رحمت بے حسابش ہمہ
 جاریدہ و بخانِ نعمت بیدیش برائے ہر خاص و عام کشیدہ و نشنیدیم کہ انسان گناہِ ناحش
 کردہ و کریم سترگ روزیش بند نمودہ ۵

ای کریمے کہ از خزانہ غیب
 دوستان را کجا کئی محروم
 گبر و ترسا و وظیفہ خرداری
 آتو کہ بادشمنان نظرداری

چوں خداوندِ حقیقی با وجودیکہ از ماجرمِ عظیم صادر آید روزی ہر روز بلا و رینغ
 بفرستد و ہر چہ ما داریم از خزانہ اوست کہ برائے خوردن و دادنِ مرحمت غنہ۔ پس
 رضائے خالق و کریم برحق ہمین است کہ ما نیز کریم باشیم و از "ان الله خلق آدم علی صورۃ
 محقق و مبرہن است کہ آدمی نیز بہ آل اوصاف و جمیلہ متصف باشد کہ در پردہ و گاہ
 دو عالم است۔ و در حدیث آمد "السخی حبیب الله۔ ذو کان فاسق" و در جوامع الکلم
 مصطفوی علیہ افضل الصلوات و اکمل التحیات و ارواست کہ فرمود اللہ تعالیٰ دین
 اسلام را از برائے جو بدگزیدہ و بیچ چیز دین اسلام را بہ اصلاح نمی آورد۔ الا سخاوت و
 حسن خلق پس بنِ خود را بر دین مزین گردانید ۵

مرد بخشنده را بوقت سحر نازہ روئے سخاوت دگر است

و در حدیث دیگر آمده - اول چیزی که در روز قیامت در میزان حسنات نهند - حسن خلق و سخاوت باشد - و چون خدا تعالیٰ ایمان را آفرید - گفت - خدایا مرا قوی گردان - اللہ تعالیٰ اورا بحسن خلق و سخاوت قوی گردانید - و چون کفر را بیا فرید - گفت - بار خدایا - مرا قوی گردان - حتی تعالیٰ اورا بخل و بد خلقی مضبوط ساخت - حجت الاسلام امام محمد غزالی روایت کرده کہ جمع از کفار بنی عمرتر را اسیر کرده نزد حضرت رسالت پناه صلی اللہ علیہ وسلم آوردند - حضرت فرمود کہ ہمہ را بکشید - الا یکی از ایشان - امیر المؤمنین علی کرم اللہ وجہہ فرمود کہ خدا یکی است - و دین یکی است و گناہ ایشان ہمہ یکی است - پس چہ حکمت است - یکی از میان ایشان از قتل خلاص یافت - فرمود کہ جبریل فرو آمد - و گفت کہ ہمہ را بکش و این را بگذارد - زیرا کہ او اسخبت و سخاوت او نزد ما مطبوع است و در اخبار آمده - کہ اللہ تعالیٰ وحی موسیٰ علیہ السلام را کرد - فرمود - کہ سامری را بکش زیرا کہ او سخی است - و در حدیث نبویست "الجنة دار الاخیاء و دین ضمن منقول است کہ حضرت حق تعالیٰ در کلام حجر نظام موسیٰ و ارون را بر بارہ فرعون مے فرماید "فقل لا ائینا لعدتہ کرا و نبش" ایں ولایت باین بود کہ فرعون سخی بود - مادہ الطغیہ نفیسہ روز و شب کشیدے - و ہر خاص و عام را برہ و رسانختے و در سیرت نبوی مسطور است کہ ایشان بدرجہ کمال سخی بودند - روزی قافلہ کفار اسیر شدہ نزد آں پیغمبر آمد - بعد از تحقیق معلوم شد - کہ در اسیران یکی دختر حاتم است پیغمبر صاحب عایت سخاوت را ملحوظ داشتہ فرمودند - کہ اورا بہ اعزاز تمام باز گردانند - دختر حاتم طائی گفت - کہ من بہم یاراں و دوزخ باہم یاراں بہشت را ملحوظ دارم و ہرگز نخواہم - کہ رہا شدہ مراجعت کنیم - آں حضرت ایں شنبہ ہمہ را رہا ساختند - ایں تلمظ خاص آنحضرت شاہد سخاوت عظمت و اہمیت است - او نہ خود سخی بودند - بلکہ اہل سخا را ہم قدر می نمودند - اسکنند ذوالقرنین اسطورہ اُپرسید - کہ سعادت دین و دنیا در کدام چیز است - گفت - در بخود و کرم - قال اللہ تعالیٰ "من جاء بالحسنہ - فله امثالہا"

۵ آنکہ ترا توشہ رہ میدہد از تو یکے خواہد و دہ میدہد

بہتر انیس مایہ ستائیت نیست سو و کن آخر کہ زیانیت نیست
 و شیخ سعدی علیہ الرحمۃ گفتہ جو انگری کہ خورد و بہد بہ انعامی کہ روزہ دارد و بند
 سنجہاں ز اموال برمی خورد بنجیلاں غم بہم و زرمی خورد
 دو کس رنج بہیودہ بردند و سعی بے فائدہ کردند بکی آنکہ مال اندوخت و نخورد و
 دیگری آنکہ علم آموخت و عمل نہ کرد و کسی را پسیدند کہ از سخاوت و شجاعت کلام چہر بہتر
 است گفت سخاوت چہ پنجہ شجاعت پنجہ پشت کند و دست کرم از دم پر می کند

نہشت است بر گور بہرام گور	کہ دست کرم بہ ز بازوی زور
کرم پیشہ کن کاومی زاوہ صید	با حساں توان کرد وحشی بقید
عدو را بہ اطاف گردن بہ بند	کہ نتوان بریدن بہ تیغ آن کند
چو دشمن کرم بیند و لطف وجود	آیناید و گر خشت زو در وجود

مال از برای آسائش عمر است نہ عمر ز بہر گرد و کوبن مال عاقلی را پسیدند کہ
 نیک بخت کیست و بد بخت کدام گفت نیک بخت آنکہ خورد و کشت و بد بخت آنکہ مد
 و نہشت بہریت

مکن نماز براں ہیج کس کہ ہیج نکرد کہ عمر در سر تحصیل مال کرد و نخورد
 موسی علیہ السلام فاروں را نصیحت کرد نشنید و عاقبتش شنیدی کہ چہ بد قطعہ
 آنکس کہ بدینا و درم خیر بند وخت
 خواہی کہ تمتع بری از نعمت دنیا
 سر عاقبت اندر سر و نیاز و درم کرد
 با خلق کرم کن چو خدا با تو کرم کرد

قطعہ

دوخت کرم ہر کجا بیخ کرد	گزشت از فلک شاخ و بالای او
گر آمید داری کزو بز خوری	بخت منہ آہ بر پائے او
شکر خدائے کن کہ موافق شندی بخیر	ز انعام و فضل او نہ معطل گزشتت
بخت منہ کہ خدمت سلطان ہے کنم	منت تناس ازو کہ خدمت بداشتت

نہ بصرہ چون حضرت علیؓ غلے زمین را بیافریدہ در اضطراب آمد و فراموشی گرفت

پس کوه را بیا فرید. و زمین را بآس قرار بخشید و ملائک ازین معنی متعجب بودند و سوال کردند که
بار خدا یا - هیچ مخلوقی از کوه سخت تر باشد - فرمود که بلی آتش - دیگر پسینند که از آتش
سخت تر است - فرمود بلی آب - دیگر گفتند از آب سخت تر باشد - فرمود که بلی باد - گفتند
از باد سخت تر باشد - بلی صد قمر پنهانی که بخی آوم بدست راست دهد - و دست چپ را از آن
تبر نباشد

مشو تا توان از سخاوت بزی که گوئی بهی از سخاوت بزی
حکما گفته اند - که سخاوت ستار عیوب را بخشیدنی و دوزب ناکردنی است
کس نداند بخیل فاضل را که نه در عیب گفتنش کوشد
و رکوبی دو صد گنه دارد که مش عیب با فرو پوشد
و متضمن این سخنی را خدا بر لعن دوستی می گزیند - و اگر چه او گنه کار است و بخیل عابد
را نپسندد اگر چه روزه دارد و شب بیدار است
جایی جاہل گمانداری که دنیا مال تست | غافل غافل نمی دانی چه در دنیا نیست
آنچه خوردی رزق مورتی آنچه خوردی مشغاک | آنچه می ماند زیارت آنچه داعی نالت

بیت

مال از بهر آن بکار آید تا که بهر تن تست سپر گردد
هر که تن را اند مال کند مال و تن عرض عطا گردد
و جلله اهل مل و نخل را واداشته اند که دهم حصه آمدنی یا چلم حصه را وقف سازند و
سبیل الله صرف نمایند
زکوٰۃ مال بدو کن که فضل زرا جو باغبان بیرو بیشتر دهد انحر
و نام سخنان تا بد زنده و ثبت علی الدوام ثبت ماند - نام حاتم طائی تا کنون زنده
و سخاوت خاندان درین ضرب انشل افواه قطب الدین ایبک از سخاوت حیات
باقی یافته - و شنیده ام در باره حاتم -
حکایت است - آورده اند که در جوار افاقه مسطور دست که چون حاتم وفات یافت او

را در یکی از قبرستان دفن کردند۔ بعد از چندی از شدت باران سبلی پدید شد۔ و از او اندیشہ پیدا شد۔ کہ شاید مرقدش ویران گردد۔ و نشانش محو شود۔ پس انش تا بوقت ران از قبرش بیرون کردند۔ دیدند کہ ہمہ جوارح را خاک خورده۔ مگر دستش باقی مانده متعجب گشتند۔ و از صاحب دلی سبیش پرسیدند۔ گفت۔ جائی حیرت نیست۔ بہ دستش کہ احتیاج سائلان دور می کرد۔ خاکش اثر نہ کرده۔

المختصر سخا بہ درگاہ ایزدی مقبول و مرد کیم الطبع بران مجبول ے
ولاہر کہ بہناد خوان کرم بشد نامدار ے جہان کرم
وحکمہ گفتہ اند کہ سخا بہترین اوصاف بنی آدم است ے
شرف و بروجود است و کرامت بسجود ہر کہ این ہر دور اندازد پیش بہ وجود
پس ای اشرف المخلوقات۔ شکر جو اذ مطلق و کیم بر حق این است کہ تو نیز سخی باشی۔
چہ مرضی مہرب اعطایا و خالق البرا یا ہمین است ے
ہمہ وقت شود کرم مستقیم کہ ہست آفرینندہ جاں کیم

اطاعت شہ

خلافت رائے سلطان رائے مجتہد بخون خویش باید دست شستن
مرتبہ سلطنت از جلال نعم الہی ہست۔ کہ از خزانہ الطاف نامتناہی بعضی از افراد
امجاد و عباد را از زانی شد و چہ مرتبہ بایں رسد۔ کہ حضرت مالک الملوک یکی از خواص عباد
خود را در سند خلافت خاصہ متحمل و اختہ از انوار عظمت حقیقی پر تو ے براحوال او اندازد
و تعیین مناقب و تقسیم مناصب عامہ رعایا و کافہ بر ایا حکم او متوسط سازد۔ تا ہمہ را
علی اختلاف المراتب رومی حاجت بقبلہ بارگاہ گردوں انتباہ آو باشد۔ و در حدیث
وارد است کہ بادشاہ ظل اللہ است۔ و در حدیث دیگر آمدہ کہ بادشاہ خداوند مجازی است
و جائے دیگر مسوز است کہ بادشاہ گماشتہ رب العالمین است و خود رب پاک فرمودہ

فرموده و او و علیہ السلام را۔ یاد اؤ دانا جملناک خلیفہ فی الارض و در جائے دیگر منقول است کہ حاکم شخصی باید کہ بتائید الہی ممتاز باشد تا اور انکیمل افراد انسانی و نظم مصالح این جهانی میسر شود۔ و این شخص را حکما ملک علی الاطلاق خوانند۔ و حکام اورا ضاعت ملک و متاخرین اورا امام گویند۔ و فعل اورا امامت۔ و فلاطون اورا مدبر عالم خواند۔ و ارسطاطالیس اورا انسان مدنی گفته و چون زمام مصالح انام بکف کفایت چنین شخصی عالی باشد۔ ہر آئینہ الذلع مسامح و بکات برکافہ بلا و قاطعہ عباد و رسد و جالینوس نوشتہ کہ بادشاہ طیب عالم است و احکام او طب کلی المختصر خدا کسی را کہ در حکمت و فراست و خداقت ممتاز باشد۔ بادشاہ سازد۔ و این ممکن نیست۔ کہ رب کریم زمام خلق بدست شخصی دہد۔ کہ او قابل این نباشد۔ هاشم کلا تعالی اللہ عما یفون۔

بر قومی کہ نیکی پسند و خدا را دوست دارد و خسر و عادل و نیک را دوست دارد

و در کتب ہنود مذکور است کہ جلوه آفتاب و جمال مہتاب در رفعت آسمان و صورت فرشتگان و طاقت باد و صرصر و شجاعت شیر بہر اگر کسی دارد۔ بادشاہ است و نیز در کتب مقدسہ ایشان مذکور است کہ بادشاہ پر تو خالق حقیقی و صانع لم یزلی است اگر کسی مشاہد انوار حقیقت در آدیان خواہد۔ آن بادشاہ است۔ اگر کسی مہبط انوار حقیقت و مظہر تجلیات الوہیت باشد۔ آن بادشاہ است پس لازم و واجب کہ کسی از حکم او نہ پیچید و تعمیل حکم نہ فرض خود شمارد کہ سائکان گفته اند۔

رضائی سلطان جہنم رضائی سبحان است کہ ہر مجاز را باشد حقیقت لازم

و در ریاست مدین و در آداب سلاطین منقول است کہ فائزہ رعایا و سائر برابرا بدل بایشان محبت و رزند۔ و بر زبان ثنا و مدحت گویند و با مکان بہ طریق طاعت و خدمت پویند۔ و در امتثال او امر و نواہی چون خلاف امر الہی نباشد۔ بقدر مقدرت سعی نمایند و حقوق ایشان را از اخراج و غیرہ بہ وجہ رضا او انمایند۔ و انہیں معنی اصلا انقباض خاطر راہ نہند۔ و در تعظیم و تعجیل ایشان ظاہر کرد و بطاعت و پیروی و قیقت اہمال نہ نمایند۔ و در وقت ضرورت جان و مال فدائے ایشان کنند۔ چہ حفظ دین و دنیا و اہل و عولہ و وجود ایشان مربوط است

و کسانیکہ در اعدا و خدام ایشان باشند۔ باید کہ خود بر زیادتی قربت تجا سر نہ نمایند۔ چہ صحبت
 سلاطین را بنحول و آتش و محاطت با شیر تشبہ کرده اند۔ و الحق رعایت آداب ملازمت
 سلاطین کاری صعب است۔ و ہر کس را کمند ارتباض بآں نیست۔ و بعضی مشایخ
 طریقت گفتہ اند۔ کہ کسی کہ خدمت سلاطین نکرده باشد۔ و تعلق نوزیدہ از سلوک طریقت
 نیاید۔ چہ بہ مقتضائے السلطان ظل الہ رعایت آداب مجلس خاص نمودن۔ سبب
 ارتباض نفس و رعایت رسوم طریقت گردد۔ و ہر کہ در حضرت ایشان مجال تقرب
 یابد۔ باید کہ بہ کاری کہ بہ اذمفوض است مشغول باشد و بفضول و دیگر کار ہا دخل نہد
 و التزام ملازمت بروہی کند۔ کہ ہر وقت کہ او را طلبند حاضر باشد و از نقل حضور
 نیز کہ مودی بشامت است محترز باشد۔ و ہر چہ از ایشان صادر شود آں را از روی
 صدق مدح گوید۔ نہ بروجہ نفاق چہ ہر چہ وقوع یابد۔ البتہ آں را چہی جمیل خواہد بود۔
 پس استنباط آں وجہ نماید۔ و آں را استحسان کند۔ و اگر کسی را مرتبہ نصیحت ایشان
 باشد۔ باید کہ بہ وجہ محالمت و ادب عرض کند۔ چہ بحسب شریعت مقدسہ نیز احاد را در
 امر سلاطین بمعروف و نہی ایشان از منکر زجر و عفو نمی رسد۔ بلکہ بغیر از نصیحت جمیلہ و
 بیان بروجہ ادب و طیفہ ایشان نیست۔ و حضرت حق تعالی و کلام مخیر نظام موعی و
 ہارون را نسبت بہ فرعون می فرماید۔ فَقَوْلَاهُ قُلْ لَا لِيْنَا لَعَلَّ يَتَذَكَّرُ اَوْ يَخْتَضِرُ۔

باید کہ اگر از ایشان امری مخالف مصلحت ساخت شود۔ اول بار ماسا و موافقت نماید
 بعد از آن بطریق تلطف آں را از خاطر ایشان بیرون برد۔ چہ حکما گفتہ اند۔ کہ ملوک و حکام
 بمنزلہ سیلہ باشند۔ کہ از سر کوہے آید۔ اگر کسی خواہد کہ آں را بیک بار بطرف دیگر گرداند۔
 ہلاک شود۔ اما اگر مایل بگردانیدن یک جانب او را بجاک و خاشاک بلند گرداند۔ و
 گردانیدن آں آسان شود۔ و بہیچ وجہ افشائے اسرار ایشان جائز ندارد۔ و طرقی احتیاط
 آں است۔ کہ احوال ظاہر ایشان بقدر استطاعت مخفی دارد۔ تا چون این ملکہ و راہ
 را نسخ شود۔ اخفائے اسرار برو آسان نماید۔ و مردم را راہ استنباط احوال باطنہ نماید
 و بافشائے اسرار منہم نگردد۔ چہ امور باطنہ را از احوال ظاہرہ استنباط می توان نمود

زیر که امور عالم تماماً بهمدرگرتبط و متصل اند۔ و باید دانست که ملوک را ہمتہائے بلند است و بدین سبب خلق را با ایشان در مقام بندگی باید بود۔ و بہیچ وجہ و دبیحہ عمل جرم و تقصیر را ایشان نباید کرد۔ و اگرچہ در غایت تقرب باشند و در ہر امر کہ دائرہ باشد میان آنکہ گناہ با ایشان یا با و حادث شود۔ گناہ بر خود باید گرفت۔ غرضیکہ در ہمہ حال رضای با حکام ایشان شعار خود سازد و وصیفہ سلیمان و اللہ علی نبینا و علیہ السلام مسطور است۔ کہ بر سبیل خطاب بر نفس خود می فرماید۔ ای نفس ملوک را خوار مدار و سخن ایشان قبول کن۔ و بہیچ وجہ نزد ایشان بقولیکہ متضمن شرفے باشد نسبت با تو یا بہ دیگرے اقدام منہای چہ اگر نسبت با تو باشد خود را در معرض غضب بادشاہان مجازی آورده باشی و اگر نسبت بہ دیگرے باشد خود را طعمہ غضب بادشاہ حقیقی ساختہ باشی و در آداب ابن المقفع آمدہ کہ اگر سلطان نرا برادر گوید۔ آن را خداوندگار خواں و ہر چند ترا قرب زیادہ شود۔ در تعظیم او افزائی۔ و ہر گز ہرگز انحراف از صلاح سلطان نجو۔ کہ بر ہلاک خود بخوشی۔ و سعدی علیہ الرحمۃ چہ خوش فرمودہ۔ نصیحت بادشاہان گفتن کسی را مسلم است کہ ہم سر نہارد و امید ز رہکایت۔ آورده اند کہ وقتی نوشیروان عادل را معاملتی پیش افتاد۔ جمیع امرائے سلطنت و وزرائے حکومت حاضر بودند۔ و بزرجمہر ہم۔ از ہمہ صلاح پرسید۔ و الاہسوی بزرجمہر التفات خاص نمود۔ ہمہ جواب دادند۔ مگر اختلاف نمودند۔ بزرجمہر بعد از توقف بسیار گفت۔ کہ من بہ جہاں پناہ اتفاق می نمائم۔ دیگران از و پرسیدند کہ دریں چہ حکمت است۔ گفت۔

اگر شہ روز را گوید شب است ایں
باید گفت اینک ماہ و پروین

تقدیر

المناظرۃ بین التقدير والتدبير
تقدیر از پردہ غیب نمودار شدہ بسوی تدبیر مخاطب گزینہ گفت۔ ای تدبیر بر تقدیر

کوری و در شب تیرہ چہ می جوئی۔ و تو کہ نتوانی۔ چہ می پوئی۔ منم کہ زیر و زبر راعی رانم۔
مقدوری نیست کہ کسی از قبضہ من بیرون رود۔ و طاقتی نماند کہ کسی از حکم من سربازد
شاگردے را شکرے می خوانم و عالمی راعالی می گردانم و توئی کہ اعتبار بہ امید داری و
امید آنست۔ چنانکہ چشمہ بے آب باشد یا سرابے باشد کہ از تابش آفتاب دریائے
آب نظری آید۔ در اصل نامت بے وفا و کار ت مکر و دغا نمودن است۔ و انجام
صاحب تدبیر حسرت و حیران خوردن۔ عاقل بے چارہ بر تو اعتماد کلی داشته و مرضی
تو کہ اور افخ برسانی نے نے مرضی من کہ اور اسودے بہم رسانم۔ تو محتاج من استی۔ چنانکہ
گفتہ اند۔ تدبیر کنید الا نظر بتقدیر کنید کہ از پردہ غیب چہ بروں آید۔ و تو کہ کاری را در ہمہ عمر
سراجم می دہی۔ من اور ایک ساعت در ہم بر ہم می سازم۔ عتدیر کند عتدہ تقدیر زند
خندہ۔ عارفان ندانم می شناسد۔ و عابدان عقل را در پایم بنید از ندانم

ہر کار را حوالہ تقدیر ساختن نزدیک عارفست این تدبیر با خلق
زام عالم و عالمیاں بدتم۔ و تو کہ ندانی۔ حضرت آدم در باغ بہشت بسیار احتیاط
نمود۔ کہ دائہ گندم خورد۔ الا چون تقدیر بر اس رفتہ بود کہ حضرت بلوالبشر بر زمین بیاید پیش تدبیر
نہ رفت و حضرت حوا اور بر خوردن دائہ گندم راضی گردانید و اگر آنحضرت بر زمین نیامدے
مرتبه خلافت الہی چگونہ یافتی۔

تدبیر۔ تصویر دانش و عقل و بیکر علم و فضل چون این سخن ہائے کبر و عنوت از تقدیر
شنید۔ شعلہ غضبش بہر باشد لیکن اندیشہ کہ کم کردہ را بر راہ آوردن و فیل مست را دکام
دادن کاری سہل نیست۔ و اینجا بخبر دانش و عقل و بدو حسن تدبیر فیروزی یافتن و دشمن
را زیر نمودن ملکہ این است

ہر شیریں زبانی و لطف و خوشی توانی کہ پہلے بہ موے کشی
پس تدبیر بہ کمال سنجیدگی و مہارت و بہ نرمی و لطافت بدیں طور گویا شد۔
تدبیر۔ باجی تقدیر اسلیم نم۔ و ہر چہ فرمودی بر چشم۔ بے ادبی معاف۔ ہر چہ
عرض بکنم۔ اگر بخوش ہوش بشنوی۔ دانم۔ کہ مروی۔ انسان بے زیور عقل حیران و عاقل

بدوں فکر و اندیشہ ناواں و چیزیں میسر نہ شود۔ چون سعی و اجتہاد نہمائیم۔ مشکل آسان نشود اگر خون جگر را نریزم۔ بیمار بدن علاج نشا نیاید۔ و صلاح بخرا اندیشہ صواب نیاید۔ نام نعمان و جالینوس بحسن تدبیر روشن و دوام افلاطون و ارسطاطالیس بہ سبب زیرکی ثبت۔ سکندر بہ حکمت عملی مغرب و مشرق را گرفت۔ و سقراط ب عقل و دانش حکیم بے مثل شد۔ ہرچہ خواست بیا منحت۔ و ہرچہ بیانہ وخت۔ ابو الفضل بعہدہ وزیر می رسید۔ و ایاز از ہمہ غلامان و علو مرتبت پیش پیش و دید۔ بزرگہر نہ نیت بزم نوشیروانی و باباک افادہ کامرانی شد۔ ایں ہمہ بے من و برکت من۔ لیکن توئی کہ آدمی را بیکار می گردانی۔ و گرسنہ را گرسنہ تر سازی و ہوشیار را کابل و کابل را کابل تر و نبل گر۔ بظاہر اگر تو تسلی می دہی۔ لیکن در اصل خراب می کنی نشیدہ

حکایت۔ دقتی درویشی در صحرائی رفت۔ باز را دید۔ کہ تملکہ گوشت بچکل خود آرد و آشیان زانغ رفت۔ و آنجا بچہ زراغ را کہ بنجور بود۔ بنجور ایند۔ درویش ایند پنداشت۔ کہ روزی ہر کس ہر کجا کہ بود برسد۔ بہا بریں در راہ نشست و منتظر سفرہ طعام شد۔ و شب روز گذشت مگر بیچ پیدا نہ شد۔ و او بہہ طور گرسنہ بہاند۔ کہ ناگاہ برے صاحبہ لے گز کرد۔ و پرسید۔ چہا خستہ حال نشستہ۔ و درویش ماجرا لے خود گفت و فریاد نمود۔ صاحبہ دل خندید و گفت ای برادر و درویش خوشی تو ہرچہ دیدی۔ نہ اندیشیدی۔ اگر می اندیشیدی گرسنہ نمادی۔ باز تملکہ گوشت بہا و در بنجور را دادہ است۔ نہ کہ بہ پیل تنے مثل تو۔ و تو کہ تندرستی چہا بے کاری باشی۔ برو اما دے کساں بہما نہ ایں کہ بے کار نہ نشیں۔ پس لے نقدیر ہر کہ بامید تو نہ نشیند۔ ذلت یابد و سختی بیند۔ و لقمہ چہند۔ و ہر کہ بر صلاح من عمل پیراے باشد قدر بیند و صد نشیند۔

نقدیر از ایں سخنان لے تدبیر فرہا و گوشت۔ و غضبناک شدہ گفت۔

نقدیر۔ عجب است ۶ توجہ باشی و چہا باشد کار تو

حلہ خوردن را روے باید۔ تو ایں سخنانہ بنجور قضا بیا آرم۔ و سر از تن جدا کنم و زبانت

را از قضا بر شتم۔ بوالفضل بامعقول ۵

نہ شود بیچ جس نہ نقدیری گر کف کس ہزار تدبیرے

نه شنیدی - دو چیز محال عقل است - خورون میش از مقسوم و مردن میش از وقت معلوم
 قضا و گرنه شود از حسن و از ناله و آه به شکر یا به شکایت بر آید از دهنه
 فرشته که وکیل است بر خزان باد چه غم خورد که بمیرد چرخ بیوه نمایی
 منم - که بگویم - ای طالب روزی بنشین - که بخوری - دای مطلوب اجل مَرود که جان نبری -
قطعه چهار رزق از گنجی دیگر نه نمکنی! برساند خدای عز و جل
 در روی در دمان شیر و بزیر نخوردت مگر بر روز اجل
 و لست تدبیر نگه دار به نمانده دست نرسد - دهنده هر کجا که هست برسد

شنیده که سکندر برفت و ظلمات بچند محنت دآنگه بخورد آبجیات
 و لست تدبیر تقصیر میاد بی روزی در دجله مایی نگیرد - دماهی بے اجل در خشکی نمیرد
 مسکین حریص در همه عالم همی رُو او در قفای رزق و اجل در قفا
 بیمار شفا نه یا بد چه حکم نه باشد نشیده که چون قضا بیاید - هیچ تدبیر کارگر نمی شود
 چون قضا آید طبیب آبله شود و آں دوا نفع نه رساند
 از قضا سر کنگبیس صغرا فرود روغن بادام خشکی می نمود
 تدبیر این شنیده هیچ و تاب خورد و گفت - تدبیر - ای تقدیر چوں به لطف و زنی مکالمه نمود
 دلیر شدی و حقیقت خود را ندانستی که رو به پستی - شیر شدی - یا دوار - انا للوصل و انت للقطع
 و انا العطا و انت للمنع و انت للضرب و انا للعماره و انت للخراب المعمر و انت المقلد
 و انا صاحب التقليد -

تمام رسل و آئمه ملت و دین تاکید بلیغ نموده اند - که تدبیر ضروری است - اگر چه آن
 شود که خدا کند چنانچه صائب گفته -

غرق بیکاری مگردان روزگار خویش را پرده روستی توکل سازگار خویش را
 و پیغمبر خدا فرموده است - اعقل و توکل - که اشاره بسوئی آن اعرابی است که اشتیر خود را
 بر توکل خدا بغیر از انبیاست - بی دوا نشانده نزد پیغمبر صاحب آمد - مولانا دم باین قصه
 اشاره فرموده اند - **نظم**

گفت پیغمبر آواز بلند با توکل زانوئے اشتر بہ بند
 رمز انکاسب جیب اللہ بشو از توکل در سبب کاہل مشو
 رو توکل کن تو در کسب ای عمو ہمد مسکین کسب مسکین موبو
 ہمد کن جدے نما تا وارہی در تو از ہمدش بمانی وارہی
 وای تقدیر زبان دراز گردن فرازے

رزق ہر چہند بے گماں برسد شرط عقل است جستن از درہا
 گر چہ کس بے اجل نخواہد تو مرو در دہانہ اثر درہا
 لیس للانسان الامعی

وای تقدیر نشیدی کہ حکما گفتہ اند ہر انسان تقدیر خود خود می سازد یعنی اتو بدیر نیک
 کند تقدیر نیک می سازد پس من محصل ہستم۔ و تو محصل ہستی من مخزن ہستم۔ و تو خزائن
 ہستی۔ و اگر لعل ہستی من کان ہستم۔ و تو اگر در ہستی من دریا ہستم۔ من مقدم ہستم و تو مؤخر
 من اعلیٰ و تو ادنیٰ من گراغم کہ بر زمین ہستم۔ تو بسکی کہ بر آسمان ہستی
 تو بہ بسکی فلک نشینی من بہ خشکی زمین نشینم

خدا ہمراہ من ہست۔ نشیدی ہست مروان مدد خدا۔ پس برائے فمائش تو چندیں سخن
 ہا کافی است۔ و مبرا باید کہ کنوں دست نگرم شوی و خطائے خود را اعتراف کنی۔

تندیر این تقریری کرد کہ ہانف غیبی آواز داد۔ ہانف غیبی (بجانب ہر دو مخاطب
 شدہ) از شما یاں کسی را غرہ نہ باید شد۔ چرا کہ ہر یک بر حق است۔ تقدیر بے شک غالب
 است۔ مگر تدبیر ہم لاریب بسبب فطنت تا جائے کہ اختیار انسان است۔ تدبیر رہبر و راہ
 نمودن اوست۔ و دور از ان تقدیر قادر و غالب کہ گفتہ اند۔ الانسان مختار فی فعل و مجبور فی الاختیار

وقت

ای شیخ چہ جوئی ز شب قدر نشانی ہر شب شب قدر است اگر قدر بدانی

وقت متاعی است - گران بها - که به مقابلہ اش ہفت اقلیم وقفہ ندارد - و سلطنت عظیم
 بے حقیقت آؤزہ اند کہ سکندر و ذوالقرنین بوقت نزع می گفت - کہ وہی زیادہ کینید
 و سلطنت و کنت بعوض آن گیرید - مگر مہلت چشم زدن کجا سکندر را ہی ملک عدم شد -
 نگہ دار فرصت کہ عالم وہی است وہی پیش دانا یہ از عالمی است
 سکندر کہ بر عالمی حکم داشت وراں دم کہ بجزشت عالم گزاشت
 و حکمائے فرنگ گفتہ اند - کہ ہر روز جہات خورد و ہر شب مہمت بزرگ است - و ہر روز را کہ
 بکار آرد - عالمی زیند - و ہر لمحہ را کہ ضائع شود زندگی را خراب کند - شیخ سعدی چہ خوش گفت
 خیر می کن ای فلان و غنیمت شمار عمر زان ہمیشہ تر کہ بانگ بر آید فلان نماد
 و یکی از دانایان گفتہ - وقت است کہ خاک سیاہ را اکسیر می سازد - و سلاخ آہن را خنجر آبدار
 و قطرہ آب را در شاہوار و نطفہ ناپاک را دم پرہیز گار می نماید - الغرض وقت فی الواقع
 متاع گرانہا است - کہ اندازہ قیمتش مشکل - مگر ہر آنکہ قدر قیمت وقت دانست - بہ دولت و
 بادشاہی رسید - چنانکہ اہل فرنگ رسیدند - زیرا کہ ہر لمحہ وقت را بہ باقاعدگی صرف می نمایند -
 و یک دقیقہ را بہ زیان نمی رسانند - خورد و نوش و نشست و برخاست و نوشت و خواند
 ایشان بروقت مقرر می شود - و ممکن نیست کہ روزی از انضباط اوقات روانہ کار سے
 خلاف افتد - اہل ایشیا از ایشان تبدیل لباس آموختند - مگر نسوہا کہ قدر وقت نداشتند
 کا سکہ بخار تلخ و غراف - تیلیفون - بخاریہ - قہمند فرواج یافت - مگر اشاعت تقسیم اوقات نہ
 شد - تاب سگار و حیب انداختند - و ساعت بر مچ دست بستند - مگر استعمال وقت
 نیا موختند - اہل سلف کہ نہ ساعت داشتند - نہ مینا ساعت - ہر کار را بروقت می کردند -
 و اطاعت و عبادت و محنت و مشقت و خورد و نوش کا سے نہ بود - کہ بروقت معینہ نمی شد
 قدرت ایشان را رہنمونی می نمود - و ایشان لطف زندگی حاصل می کردند - علی الصبح بیدار
 می شدند - بہ ہمیں جہت ہمیشہ تنومند و زندرست می ماندند - قابل تعجب امر ایں است -
 کہ بطیور و دواب و وحوش ہر کار را باقاعدہ کنند - مگر حضرت انسان کہ اشرف المخلوقات است
 و راولے فرض منصبی کوتاہی و غفلت نماید - برنگال بہار - خزان - تابستان - بروقت

خود خود می آید۔ ہر دمہ نہ ہو و شتری شب در روز در کار خود ہستند۔ ہمچنین تمام صحیفہ قدرت
باواز بلند می گوید۔ کہ کار امر روز بفر و انگزار ۵

برو باد و مرم و خورشید و فلک و مکارند تا تو فلک بکف آری و بخت شوری

ہمہ از بہر تو سرگشتہ و فرمانبردار شرط انصاف نہ باشد کہ تو فرماں بری

جان سٹوارٹ مشہور عالم فیلسوف گفتہ ۔ ہر کہ قدر وقت داند ۔ استعمال وقت خوب می
داند ۔ و ہمچنین بکن می گوید ۔ خوش بخشی چیزے است کہ ہر وقت بدست نمی آید ۔ مگر کسیکہ
قدر وقت بداند خوش بخشی راضی و حاصل کند ۔ چنانکہ خواجہ حافظ گفتہ ۵

دلا وقت توانائی دیریں دنیا غنیمت دال کہ دوران ناتوانی باہمی زیر زمین دارد
و دیریں ضمن مسطور است کہ شاہان قدیم کہ ہمہ عالم را مسخر کردند ۔ وقت را نعمت گیرانہما
می پسنداشتند و چون از دیوان عام فارغ می شدند ۔ در دیوان خاص تدابیر ملکی و
امورات سیاسی را می اندیشیدند و بعد از ان بہ خلوت یا در خدائی نمودند ۔ و اکثر شاہان
از ایشاہی بچکلاہ و وزی و قرآن نویسی و جلد بندی گزراوقات می کردند ۔ مشہور است ۔ کہ
اورنگ زیب بادشاہ از امور سلطنت فارغ شدہ ۔ تہ قرآن نقل میکرد ۔ و نساجی را در بازار
فروختہ و جو غیشتی می سازد ۔ و ہمچنین ناصر الدین محمود کہ از خاندان غلاماں بادشاہے بود ۔
معتقی و پیر ہیز کار ۔ ہر روز قرآن نقل می کرد ۔ و از اجرت آن تنگم پرسی می نمود ۔

تاریخ عالم شاہد است کہ والیای ملک کہ قدر وقت ندانستہ بہ امور بادشاہی توجہ نہ اند
و عمر خود را در لہو و لعب صرف نمودند ۔ عرصہ سلطنت ایشان ادا کے نیافت و انجام ایشان
نہایت بد شد ۔ تمثیلاً متعصم ہاشد آخری بادشاہے بود از خاندان عباسیہ کہ عیش و
نشاط را بادشاہی دانستہ بود ۔ از دست کفار کشتہ شد و در زمان اوسیل و ارخون خست
موجزن گشت ۔ و در تجربہ آمدہ ۔ کہ بہ یک لمحہ چنان تغیر شد ۔ کہ پیش انیس کہ نصرت و ست می
پوسید ۔ شکست عظیم واقع شد ۔ نپولین بونا پارٹ کہ ہمہ عالم را تسخیر می نمود ۔ در سن شہودہ صد
بہ مقام وائرلو ۔ از دست ڈیوک آف ولنگٹن نہریتی یافت ۔ و جہاں بود ۔ کہ لشکر املوی ڈیوک
آف ولنگٹن بروقت آمد ۔ و لشکر نپولین بدیر رسید ۔ و قریب بہ بلو

کہ سہرا ی فتح بر سر شہنشاہ فرانس بستہ شود۔ مگروائے قسمت کہ توفیق یک لمحہ برائے فتح فرانس بسیار مضرت ثابت شد۔ و بایں حکایت کہ مذکور می شود ثبات است کہ اگر آدمی ان چیز مفید بروقت نفع حاصل نہ کند۔ نتیجہ بجز حسرت خوردن و کف افسوس ماییدن نباشد۔

حکایت۔ آورده اند کہ در سلف مردی بود۔ جو یاسے سنگ پارس کوہ ودشت

وادی و دریا نوردید۔ مگر نشان سنگ پارس نیافت۔ و درستی و ہوشیاری و در خواب و بیداری اگر اورا ضبط بود۔ ایں کہ پارس بدستش آید۔ روزی مرادش برآمد۔ و پیر مرد ویرینہ سال برے گزر کرد۔ و اورا سنگ پارس مرحمت نمود۔ بدیں شرط کہ بعد از یک ماہ باز بگواند ایں گفتہ آں ہاتف غیبی غائب شدہ ۔ اور باز از رفعت و سرخ آہن دریافت کرد۔ وید۔

کہ امروز گران قیمت دارو۔ و ذوارتران خواہ شد۔ مگر چوں روز دیگر و بسیار رفعت و سرخ آہن دریافت میکرد۔ مگر آہن ہر روز گران تر می باشد۔ حتی ماہ باقتام رسید۔ و او بیچ نکرد۔ ہر وقت ایں می اندیشد کہ کیلخت انبار آہن خریدن و اورا زر خالص ساختن کارے مشکل نیست و می گفت کہ ہنوز ہر روز باقی است و ہنوز بیچ روز گران نمی اندیشد کہ بچہ چیزے نایاب ابدست گرفتن۔ ایں جنس ملتی نیز میرشد کہ آہنی را طماناب نمودن فرصت یک تہقہ نمی طلبد مگر آف آں بیوقوف فرق در آہن طلبانے دانست و فرصت وقت بے خبر بود۔ نتیجہ ایں شد کہ آں پیر مرد آمد و پارس خود را باز گرفت و او بجز دست تاسف ماییدن و حیران نصیبی بیچ حاصل نکرد۔ تبصرہ ۔ اگر آہن زندگی خود را پارس خیال کرد۔ و وقت را غنیمت شمرد۔ ہمانا خوشترین را طمانے خالص سازد۔

من بھی گویم کہ ایں کُن یا بنگر آں مباحش ای ز فرصت بی خبر و ہر حیرہ باشی ز وہاں ویریکی از کتب ہنود مسطور است کہ مادہ آہوے بہ بچگان خود برب آب کنگ انہر آب خوردن می رفت و چون بہ کنار رسید۔ دہن بر آب انداخت و آب خوردن آغاز نمود۔ مگر دید کہ بچگان آب نمی خوردند۔ بدیش پرسید۔ گفتند۔ کہ تا وقتی کہ شور دریا ختم نشود۔ ما آب نمی خویم۔ گفت۔ جان ماور۔ شور وید یا تا قیامت باقی باشد۔ و ما نفیس زندگی را بیش بہا دانستہ از نوشہ آخرت بسازیم۔ یونانیان در علم متھیا لوجی وقت را مشکل بہ شکل انسان ساختہ بودند کہ ہر مو اسواہ بود۔ کہ از رکیل بود۔ مگر بنامیہ کا کلے می داشت۔ مطلوب از ایں است۔

کہ اگر شما وقت را گرفتن می خواهد۔ از جلویش بگیرد کہ از عقبش۔ ۴ وقت از دست رفتہ باز نیاید۔ صائب چہ خوش گفت ۵

غرق بیکاری گردان فرگانیش را پُرودہ روی توکل سازگار خویش را
الغرض مرد و انا کہ باشد کہ قدر وقت بداند۔ و برائے ہر کار وقت مقرر سازد۔ و اصلاً خلاف
آن نکند و کاری امر و نہی فرزند انگزدارد۔ و ہر لمحہ را زندگی شمارد۔ جملہ انبیاء و رسل و پیشوایان تہذیب
و ہل یک نفس زندگی را ہم غنیمت شمرند۔ و راست گفتند کہ جان در حفاظت نفس است
و کسی کہ قدر یک نفس می شناسد۔ تحقیق قدر آب حیات می داند۔ برائے عافلاں ہر شب
شب قدر است و ہر روز روزِ عید ۵

ای شیخ چہ جونی رشب قدر نشانی! ہر شب شب قدر است اگر قدر بدانی

مناظرہ شاعر و مصور

منزلے است خوشنما و دلکش۔ در دیوارش از تصویر ہائے رنگیں آراستہ۔ و صحنش از
صندلی ہائے بے شمار پیراستہ۔ مردمان جوق در جوق جمع می شوند۔ و درجہ بدرجہ نمیشیند
نخنے نگزشت۔ کہ صدر مجلس آمد۔ ہمہ برائے تعظیمش (برخواستند) و پاشند و مسند و اوند
طرح مصرعہ پیش شد۔ ۶ "نیست فطرت را مصور در جہاں جز شاعری"

شعرا بہمال جدت مصرع بر مصرع می راندند و ہر سو در ہر طرف نعرہ ہائے تحسین بلند
می شد۔ گاہے آوازے "خوب" می آمد و گاہے "قدر بکر" ارشاد فرمایند۔ "ہائے دیگر مصور
کہ اندیش راہ گزرمی کرد از مردمان پرسید۔ کہ ایں چیست۔ گفتند۔ بزم سخن آرائی و مجلس غزل
سرائی پرسید بزم سخن کہ گویند۔ گفتند۔ شعرا ہائے باکمال و سخن سنجان شیریں مقال جمع اند۔ یک
مصرع طرح مقرر کردہ اند۔ کہ دیگر مصرعہ ہائے برآں می گویند۔ و ایں را مشاعرہ می نامند
شما ہم جاد گر گیرید۔ و خط و اف و لطف بے حد حاصل بکنید۔ مصوٰنہ بشت۔ چوں تکرار
مصرعہ طرح شد۔ مصور شنید و گفت کہ ایں چہ معنی دارد۔ مردمان جواب دادند۔ و در جہاں

بجز شاعرے کہ مناظر فطرت را ظاہر کند۔ دیگر کی نیست۔

چوں مصویر این بشنید تن و توش او آتش گرفت بر سبب شمش از آتش خمپش پرید۔
 مرتع تصویر ہائے نگین را از جیب بر آوردہ آواز بلند شہیر داد۔ شاہم است این مرتع کہ منم
 صورت گرے شعر این شنیدہ بر آنگیختہ شدند و گفتند۔ ایں مرد کہ مجلس را را منقص کرد۔ ہاشد کہ
 عزت مجلس خود بنگاہ داشتہ این را لا جواب کنیم۔ باتفاق ہمہ کی از شعر اے مقابل او شد و گفت
 بشاعر۔ ندانی کہ ما کیستیم۔ ما شعر اے بلند خیال تنیم۔ ^{مخاطبانی} و انوری مثال ستیم۔ شاہ را
 گد انمون و گد را شاہ ساقن گل را خار کردن و خار را گل نمودن ادنی کار را نہ کار ہائے ما
 است۔ شہرت محمود را برباد دایم کہ از را جگان ہند و ستان خراج گرفت۔ بلخ و قند ہار را
 مسخر کرد۔ غزنی را تونہ ارم ساخت۔ دایم الدولہ و ہمین السلطنت خطاب یافت۔ مگر چوں
 صلہ بہ اشعار شاعر نہاد۔ و نظر مطعون گشت و خواہد ماند تا انقراض زماں و مرد و زماں دایم
 اشعار بجویہ بختی دوست ۵

ز ناپاک زادہ نداری امید کہ زنگی بشتن نہ گرد و سفید

پرستار زادہ نیاید بکار اگر چہ بود زادہ ششہ یار

مخصوص۔ دانستم بلند خیالی شما۔ خدا ایں بلند خیالی کسی را عطا نکند۔ شما ایں بلند خیالی
 تام و ہید۔ نرومن خام خیالی است کہ مملو بہ شکوہ گوئی و ہرزہ درائی و نرا ز خالی است۔ فزو سی عمر
 عزیز را دیں ہزل سرائی خراب کرد۔ محمود خوب کرد کہ او را شصت ہزار دنیا را سرخ عطا نہ کرد۔
 شاعر اچہ یار کہ ایں قدر زربو۔ منم کہ چہین را نگار خانہ چین ساختم۔ گاہے پیغمبر خدا شدم۔
 ارژنگ آوردم۔ دنیا را عجائبات دنیا در ملاحظہ آوردم نہ مثل تو عمر پر بادوام۔

شاعر این شنیدہ و طیش آمد و گفت۔ اسی نقاش صوری۔ ہشدار۔ مرا ہرزہ کوگو
 من نقاش معانی ہستم۔ شما جسم ہستید۔ من روح ہستم۔ روح جویم افضل است۔ من بہ
 تو افضل ہستم۔ تو خط و خال مرد ماں می سازی۔ من نہ فقط خط و خال می سازم۔ بل حسن و
 جمال می نمایم نہ صرف حسن و جمال بل نقاب از چہرہ کسب و کمال را انگم۔ مالک ظاہری و
 باطنی ہستم۔ نہ بچو تو بر کاغذ چند نقاش زدہ اور تصویر نام نہادہ و تصویر ہائے را جمع کردہ مرتع

نام کردہ۔ در بازار آورده می فروشتم۔ و چند درہم حاصل کردہ خوشنودی شوم۔ این کار کا شکار گرد
پیشہ ہا است۔ نہ کار ما شرفا۔

مصور۔ قربانت شوم بخدا اگر شما شریف ہستید۔ ام شرفا از لوحہ جہاں محو گشت
و شرافت معدوم شد۔ تسلیم می کنم۔ شاخچہ بند ہستید۔ کرہ زن ہستید۔ لجاجت و خوشامدور
جہلت شما کمزور است۔ و دریں ہم شکے نیست۔ خوشامد ہر کرافتی خوش آمد۔ نزد اہلہاں و
خوشامد طلباں مقبول ہم بشوید۔ و انعام ہم بگیرید۔ مگر بہ پیش سنجیدہ مزاجاں و عاقلان و
حق گویان وقتی ندارد۔ و خود رب الارباب خالق جمیع مخلوقات۔ در کتاب اعجاز انتساب
گفتہ۔ لم یعقلون مالا یفعلون۔ من ہرچہ بر کاغذ نقش نمایم۔ اور خواندہ و ناخواندہ بفہمہ
و بشناسد۔ مگر ہرچہ متاع شماست۔ پیش خریدار خواندہ بیروز و دبس۔ پیش اناس کہ بنی
آدم نہ شعری گفت نہ طرز تحریر ایجاد کردہ بود۔ من بودم کہ انہما را طالب را سہل مے
نمودم۔ بل سہل تر می کردم۔ و تا کنون جائیکہ مردمان حرف توانند زدو۔ ضروریات دانی انضمیر
خود را بذریعہ تصویر ہائے بروزی دہند۔ آنجا نہ شعر گوئی مفید است۔ نہ غزل
خوانی و نہ قصیدہ وسیلہ حاجت براری۔ ہزار غزلہا بخوانید۔ و ہزار اشعار بر زبان بیارید
مطلب کسی نمی فہمہ۔ ۶۔ کس نداند کہ در دہانت چیست۔ پس آنجا می شاعر فیہیں مقال
تو گنگ باشی نے نے فے بلکہ کہ ہم چہ مافی الضمیر و بگہ سے ہم نمی فہمی۔

شاعر چون از زبان مصور لفظ گنگ و کرشنید۔ برق شد۔ خواست کہ خرمن
مصور را یعنی ہمہ مرقع اورا بہ آتش زبانی بسوزد۔ و خاک سیاہ کند۔ و مے گویند۔
بدیں طور گویا باشد

شاعر۔ ۶۔ ”تو چہ باشی و چہ باشد کار تو۔“ خاک را چہ نسبت با عالم پاک۔ چہ خطوط
مغنی بخشی و آں را تصویر نام نہی۔ چوں در طینت شما اختلا و اخل است۔ انتقامت
از کجا آید۔ من کہ سطور اشعار را با ستوای نویسم۔ کار من نیز مستوی است۔ من انشاء
غیر مرئی را مرئی مے سازم و تو صرف مرئی را۔ در حالت مرئی ظاہری کنی۔ و یک و دیگر
سقم در صنعت تست۔ و آں این مجسم را غیر مجسم می کنی۔ و کلان را خر و تر می سازی۔ گاہ

خردترین۔ مراعف ضرورت قلم و دوات و گاہے آں ہم تہ چمن در حافظہ اشعار خود محفوظ
می توانم کرد و تونہ صرف ضرورت قلم و دوات داری۔ بل ترا ضرورت قلم است و نیز نگاہے
گوناگون و بتقلیموں کہ بجز ایشان تصویر شوخ ننوازند۔ و یک صفت در شعر من میں است
کہ من از دور کلام عدم الوجود را بہ وجود می آرم نشنیدہ "من البیان السحر" و تو صرف خاک کہ موجود
بخشی پس آں قدرت کہ مرا حاصل است ترا در جنت میسر نیاید۔ ای نقش طراز گردن فرازے
بالے گرت بگور عزیزاں گزلبود از سربہ غور کیانی و سوری

کاجا بدست واقعه بینی خلیل را در ہم شکستہ صورت بہتہائے آذری
مصنوعہ چکنم۔ لافہائے شہما بے حد۔ و شیخی ہائے تولا تعد متقلماے مانی و ہزار و تمانہ نور
فرسودہ نشد۔ باید کہ مثنوی از خرداری پیش کنم۔ و یک دنیا را فائل خود گردانم چشم ہوش بکشا و
بیس نقش خسرو شیریں بشیر قلمی من تازہ بل بہ غانہ تا کنوں رونق می دہند۔ نگار خانہ
چین تا الحال ضرب الشل عالم است ہزار ہا امرائے ثریا پامگاہ و سلاطین صاحب شہم دجاہ و
حکما و علما و صلحا و عرفا انیز بہاں گزشتند۔ من صورت ایشان را تا ہنوز در مرقع خود نقش
و ترسم دارم و تو اگر بینی بہ سبب۔ و این کار من ناابد جاری نہاند۔ و خود ہستی شہما بدست من است
من بعد از قوت شہما صورت تو محفوظ دارم۔ بل در بایسکوپ ہر تصویر خود در کالام می توان
دید۔ و نیز متحرک ہم حالا بگو۔ تو محتاج من ہستی۔ یا من محتاج تو۔

شاعر۔ شاید ترا معلوم نیست کہ من بادشاہ اقلیم سخن ہستم۔ و قلم شمشیر من۔ و تو از شعر
نشنیدہ۔ خاقانی سے نیست تعلیم سخن را بہتر از من بادشاہ سخی سے

گہہ گریبال در رسم آید کہ این من ملک عجم گرفتہ بہ تیغ سخن در می
پس انیز طور دیگر اں پس شعر بادشاہ ہستند۔ و بدان مرتبہ و تمکنت کہ شعر ایاقتہ بہج مصوری
را ہم نہ رسید۔ و روئی بسیار غلام می داشت۔ و چہار صد شتر در زیر بار رخت او
می رفت۔ خاقانی در صمد ہر قصیدہ سہ ہزار دینار سرخ از منوچہری یافت فیضی منصب
جلیلہ می داشت۔ عنصری و مرغری از زر کثیر لالہ مال گشتند۔ و ما نشنیدیم مصوری کہ بہ ہم
چنین دولت کمند با یافتہ۔ با بہ تقرب شاہاں اقبالہا دید۔ و سرفرازی و برتری یافتہ پس

ای تلاش و مصور نام نهاد در پایم بیا و غفو نقصیر نخواه -

مصور من مخمّن گفتم - که بزبان تو عهده برآشدن مشکل است - آخر شاعر هتی - جدت طرازی می کنی - در عربی مقوله است "الشعر زری بالعلم" کذب و بطلان را به صدق تبیل ساختن ستود تست - در دروغ و در سرشت تست و من شنیده ام که شاعری از دروغ فروغ می یابد - و این از بزرگان منقول است - دروغ گوار حافظ نباشد و نیز "الکذب مقراض الایمان" ایمان را در تو دخل نیست - من چگونه به تو به سر پیکار بیایم - هر چند می گویم - رد می کنی خدا زبان ترا زبوں کند - که زیبا می دهد -

دشاعر این سخن شنیده - لیر شد - بلکه شیر شد - و به یک همه بر مصور حسد کرد
 شاعر می معلوم شد با فندگی - خواهر معلوم شد با فندگی - ترکی تمام شد - حالابرین شدن شد - که از کوزه همه ترا و که در دست - ای مصور ای طفل تپی - پس ختم شد کمال تو و نظا هر شد جمال تو پیش این ترا معلوم نبود - که من مصور به فن هستم - در صورت الفاظ به چنین خوبی تصویر کشتم - که اگر نرم نشاط باشد - در وجود و جنگ گل و گل - مینا و جام - جمع می سازم و اگر نرم عود باشد - در و سامان گیر و دزاری - لوازم آشک باری یکجا کرده - فراهم می نمایم و اگر معرکه رزم باشد - گز و رومان - تیر و پیکان - خنجر و تیغ - بیدریغ جمع می کنم - که نظار گیاهان را لطف در اصل نباشد که در قطار های الفاظ دریابند - این جهت بر من صادق آید - که مصور فطرت هستم - مصور به رنگ ام -

بچوں این قد عجیب در سر شاعر سرایت کرد - ناله کلیمی پیدا شد در مجلس و رو به هر دو کرده گویا شد - شاعر ابیثک شما بلبل هزار داستان سخنوری و طوطی شیریں زبان شکرستان معنی پروری هستید - زغمزه پروازی - نغمه سنجی - جدت طرازی - سحر بانی - جمله اوصاف در تو یکجا جمع اند - مگر هر که عجب و امتحان را در دل جا دهد - منزلت و تعصّب خود را خراب کند - هنر دهر هنر خوبی دارد - بر محل خویش توبه شک مصور فطرت هستی - یعنی آفرین می کنی - مگر قلم مصوریم عالمی را مسخر کرده - هر کاغذ را صفحہ ارژنگ نموده - لاله و گل - یسکان و سبلل سر و صنوبر - برگ و برگ گل تر - چنان می نماید - که نقل را اس می سازد - و ظرف این که

خوانده و ناخوانده حظ وافر بردارد و محافل و مجالس عیش و نشاط از تصویر هائے رنگین و دلکش
موضعه رضوان را فرا می کشد و شاعران نام بزرگان از کارنا هائے تو باقی مانده لیکن بیشه
ناموران از قلم مصورتان مانده پس شما هر دو افتخار مطمح و قمار عالم و عالمیان هستید و هر یک
را صفت خود مبارک باشد۔

زمانه با تو نسازد تو باز زمانه مبار

یکی وجهه و دیگری قیج کسی صلیح و کسی ملج - خالق البرایا انسان را از خاک بیکساں پیدا
نکرده کسی گلخدا را است و کسی مشکبار - رونی و رنگی - هندی و فرنگی در عادات و اطوار و در
مشکل و شباهت تبائن بسیار دارد - چنانچه ارسطاطالیس می گوید - که تضاد عقول و در و دماغ
بر اشکال ایشان است و جانوران که عقل یک نوع دارند - در شباهت اختلاف بهم کم دارند و
مجموعه انسان طرّفه معجون است یعنی مجموعه صفات ملکی و عادات طبیعی ۵

آدمی زاده طرّفه معجون نیست از فرشته سرشته و ز حیوان
گر کند میل این خود کم ازین و کند قصد آن نشود به ازان

نفس ناطقه انسانی بر سه شعبه منقسم است (۱) نفس مطّعه یا ملکی (۲) نفس لوامه یا سبعی (۳) نفس اماره
یا همی و این جمله نفوس هر یک انسان را بجانب خود می کشد و بصورت عدم اطاعت ناموافق
تمام می نماید لیکن انسان آنها را به عقل مطمح و منقاد گرداند و به همین صورت خود مزاج انسانی از
افتن مزاج اخلاط متضاد مرکب است یعنی از دم و سودا و صفرا و بلغم مرکب قوت حیات از ایشان حکمت
عملی خاص کار گیر و دمایین انسانی را روان دارد - این گزشتہ اگر نظر بر مودات دارند معلوم گردد
که هر شئی را موافقت نیست تا وقتیکه برائے افاده خود موافق نه سازند - اگر از رویا جوئی
به گشت خود دنیا را سودمند نگردد - و در نه بصورت دیگر آب دریا طوفان تباہ کن است و آتش
را که در ساعتی عالمی را بسوزد - چوں به احتیاط بکار می برند - فایده مند گردد یعنی از دوش
و اب که بعضی از آنها به انسان میل و موافقت ندارند - نافع و منقاد می میگرددند - الغرض برین

و باران کوہ و دشت ابر و باد برائے انسان مفید می توان شد۔ اگر موافقت بہ ایشان نماید
آسیاب کا اسکہ بخاریہ و البرطیارہ نتیجہ موافقت انسانی است۔ اگر کسی طبائع مردم را موافق خود
بزیاید۔ اور باید کہ موافق خود سازد و کاری نیست کہ انسان آنرا نتواند کرد۔

بہ شیریں زبانی و لطف و خوشی توانی کہ پیلے بہ موئے کشی
جملہ انبیاء و صلحان دین و ملل را در ابتدا زمانہ ناموافق بود مگر ایشان پر وای تکالیف نہ
کرده آخر رخافان خود غالب آمدند۔ حضرت خاتم النبیین سید المرسلین از کفار سخت تنگ آمدند
مگر قریش شوم زہے بہت ایشان کہ آتش را آب نمود و سنگ را موم کردند۔ و وقتی بود کہ
حضرت عمر رضی اللہ تعالیٰ عنہ تیغ خون آشام از نیام کشیدہ بقتل آنحضرت می آمد و بہ ہماں
موم در اقدام مینت التزام رسیدہ سر بہ خاک کف پائے آن جناب می نمود و مسطور است ۔

حکایت۔ کہ روزی عیسیٰ علیہ السلام می گزشت۔ اہلبی بہ ایشان دو چار شد و سخنی پرسید
بہ نرمی و خوش خلقی جوابش باز دادند۔ آن شخص آقا ز بد خوئی و فرد و ماگی کرد۔ اما چند آنکہ او
نفرین می کرد۔ ایشان تحسین می فرمودند۔ و ہر چند دے از در مجاہدہ در می آمد۔ ایشان طریق
ملاطفت می پیچیدند۔ شخصی بد اسرار رسید و بہ عیسیٰ گفت۔ چرا بول این کس شدہ اوقصر می کند
و تو مہر می فرمائی۔ او توجہ جفا پیش می برد۔ تو بہ نرمی و لطف پیش می نمائی۔ فرمودند۔ مصرعہ
"از کوزہ ہماں تر و دو کہ در دست۔ او چنان می کند۔ کہ علامت دوست۔ و من چنانکہ صفت
من۔ من از وی در غضب نمی شوم۔ و از من صاحب ادب می شود۔ من از سخن او جاہل
نمی گردم و او از خوئے و خلق من عاقل می گردد۔ نظم

چوں نشوم من زوے افزوختہ	او شود از من ادب آموختہ
من کہ ز دم مایہ دہ جاں شدم	این صفتم داد خدا زان شدم
خلق منکو وصف بزرگاں بود	اخصلت بدسیرت شیطاں بود

و ہم چنین در قصہ یوسف علیہ السلام مذکور است۔ کہ برادر این یوسف با وجودیکہ بر یوسف
بدسلوکی ہانمودند۔ بہ عرض چند در ہم نارد و فروخت نمودند و در چاہ انداختند۔ مگر یوسف بہ ایشان
در آشتائے قحط عظیم کہ در مصر و نواحی آن سزیدہ بود۔ آن سلوک نمود۔ کہ ایشان لایق

ہمچنین مراعات بہ بنوئند در انبار غلہ زر سرخ پڑ کردہ بہ میری عطا نمود۔ مطلب این واقعہ
 این است کہ یوسف علیہ السلام را زمانہ اگرچہ ناموافق بود۔ مگر یوسف بہ آن موافقت نمود
 بخلاف آن اگر کسی جواب دشنام بدنام دہد و بعض طہانچہ مشتکی۔ و بعض مشتک سیلی زند
 نتیجہ اش این باشد کہ آتش نزاع و فساد مشتعل گردد۔ و لذت بہ مجاہد بل بہ محاربہ رسد
 و گفتہ اند کہ فلان نامہنجار بہ کج روی خود کلاہ کج کلاہاں را بر زمین می نهد۔ و گردن سرفرازاں
 را می شکند۔ و کسی کہ سرتواضع فرود آورد۔ زمانہ گرویدہ او می شود۔

تواضع ز گردن سرفرازاں بکوست گد اگر تواضع کند خوی اوست
 و سان الغیب خواجہ حافظ رحمۃ اللہ علیہ چہ خوش گفت
 بر آستانہ تسلیم سربنہ حافظ کہ گریستیزہ کنی روزگار بتیزد
 و رودکی بریں مضمون گفتہ

رفت آنکہ رفت آمد آنکہ آمد بود آنچہ بود خیرہ چہ غم داری
 مستی مکن نشنود او مستی زاری مکن کہ نشنود زاری
 شو تا قیامت زاری مکن کہ رفتہ را بہ زاری باز آری
 و مولانا روم نیز گفتہ

با قضا پنچہ وزن ای تند و تیز تا نگیرد ہم قضا با تو ستیز
 و در حدیث قدسی است۔ من لم یصبر علی بلاء۔ ولم یرض بقضائے فلیطلب رباً سوا
 فلیخرج من تحت سہائی۔ و بریں مضمون است

کہ من دست قدرت ندارم بہ تیغ بسر پنچہ دست قضا بر پیچ !
 چو نتوان بر افلاک دست آفتن ضروری است یا گردش رافتن
 نہ روزی بہ سر پنچگی می خورند کہ سر پنچگان تنگ روزی نزاد
 کہ حاصل کند نیک بختی بزور بسر مہ کہ بنیا کند چشم کور

ہمہ فیلسوفان یونان و روم
 نہ اند کرد آنگیس از زقوم

اسیر لذت تن ماندہ و گرنہ ترا چہ عیشا است کہ در ملک جان میبست

جواہر محمد بے حد ثنا ئے لاتعد ثمار حضرت خداوندی کہ بچہیں شیون و فنون عالم
گونگونوں را کہ عبارت از صور علیہ اوست بتزکیب کاف دنون از نہا نماند بطون بدرگاہ
ظہور آورد۔ کنت کنترا مخفياً و وجود بشر را از کارخانہ
عنایت خود کسوت حیات پوشانیدہ از جملہ کمونات اشرف و ممتاز ساخت۔ بل ہمہ کائنات
بنیاط را و آفرید۔ چنانچہ در تورات مکتوب است۔ یا ابن آدم خلقتک الی علی و خلقت الاشیاء
لاجلک و انظر فان جمید و قرآن مجید و احادیث معتبرہ ثابت است۔ کہ اجرام سماوی کہ کمال
ایشان مقارن از وجود ایشان است و اجسام ارضی و امہات سفلی و آبائے علوی را ہم
بخدمت او سپرد۔ و چوں بوالبشر را از حلیہ شرافت امتیاز بخشید۔ ملاکہ را بطاقش عزت
۵ اک بندہ پروری کہ زبانی دہاں نہاں
جاں را ز لطیف عذب غذا لطیف
دل را مفرح ز سخن در میاں نہاں
در بحر سینہ دور معانی پرورید
پس انسان کہ اُور اشرف تمیان حاصل است و نیز بہ کمال علمی و جمال عقلی متعالی است۔
بقول حضرت علی مرتضیٰ کرم اللہ وجہہ کہ بروئے حدیث شریف "انما دینہ العلم و علی بابہا"
ابواب مدینہ علم اند۔ اگر غضب و شہوت را مطیع و منقاد سازد۔ و بکمال عقلی رسید۔ مرتبہ
او از ملک اعلیٰ باشد چہ ملک را فراموشی در کمال نیست بلکہ اختیار سے در آن نہ و انسان باوجود
مراحم بسی و اجتہاد و باین مرتبہ فائز شدہ و اگر عقل را مغلوب شہوت و غضب سازد۔ خود را
از ترتیب بہائم فرتر سازد۔ چہ ایشان بواسطہ فقدان عقل کہ را در ح شہوت و غضب تواند
بود۔ در نقصان معذور نہ۔ بخلاف انسان ۵

آدمی زادہ طرہ مجنون نیست از فرشتہ سرشتہ و حیوان

گر کنت میل این شہد کم ازین و کنت قصد آں شود بے ازاں
ہمانا این مقدمہ کہ مذکور شد دال است بر کمالی انسانی بدان طور کہ انسان ترک غضب
و شہوت کند و بے اوج رسد الحق کہ بہشت جائے دوست ۵

چوں بوم بختبر مہنگی سایہ بر خراب در اوج سدرہ کوش کہ فرخندہ طاری
گر قدر خود بدانی قربت فزون شود نیکو نہاد باش کہ فرخندہ جہری
انسان را آلات بدنی و وسائل جسمانی و قولی عقلی غرضیکہ جملہ جوارح بدیں شرط محنت
شدہ کہ اود خود را از خواہشات نفسانی باز داشتہ در درج ترقی قدم نہد و متبر علیٰ علین
حاصل کند۔ و ہر کہ بدیں اوصاف موصوف است در حقیقت انسان است و مرغیوان
محقر۔ بخواے ۵

تا جان معرفت نکند زندہ ات بہ شخص نزدیک عارفان حیوان محقری
حکما گفتہ اند کہ انسانیت نہ در تامل و تشارب است و نہ در تنقل و تذکر و نہ در تولید و
تمناسل۔ اگر ایں می بود۔ فیل بسیار خود را نور جا نور است۔ بوز نہ خیلی ز رنگ و چابک و خروش
کنند و وحش و طیور اولاد افزانیدہ۔ بلکہ انسانیت چیزی است دیگر کہ از انسان مشرف ۵
”فرہی چیز دیگر آس چیز دیگر است“ عاقلی را پسیدند۔ کہ فضیلت انسان چگونہ می باشد
حالانکہ ہر چارہ اورا در حالت موزونیت بہ چیزے دیگر مشابہت می دہند۔ چن نمکہ
رخسارش را در ملائمت و سرنجی بگل۔ چشم را بہ ترنس طہلا و چشم گاؤ و شتی و بہ دیدہ آہو۔
و لب را بہ لعل و دم جان بہ دود و دندان را نشیبی می دہند۔ و زلف را بہ بفسہ و نانہ و مشک و
عطر و زبان را بہ سوسن۔ و قامت را بہ قیامت و سر و شمشاد و صنوبر۔ و رفتارش را
بہ کبک رفتار می۔ و گفتارش را بہ دستان سر لے بلبل و فکر خائے طوطی تشبیہ می دہند۔
گفت۔ زیو عقل است۔ کہ از تن زمین انسان دو بالا و کیم آدم زادہ سابق ۵

عقل است کہ نبیاد و شرف حکم از دست افزونی حرمت بنی آدم از دست
پس انسان از عقل کہ یکی از آلاتے لم یزلی است تمیز خیر و شر کند۔ و عالم را بچشم
عبرت بیند نہ پندارد۔ کہ و تبار البقا است۔ بلکہ اورا دار الفضا حیاں کند۔ و حکما گفتہ اند

دنیا سرے گزشتنی و گزشتنی است نہ جائے خیمہ انداختنی ۵

دنیا پہلے است رہزور و آخرت اہل تمیز خانہ نگیر بیند سر پہلے

حکمائے ہند گفتہ اند کہ دنیا را بحر بے کنار خیال کنبد و خود را آں گل نیلوفر ی پندارید و ہیں بحر نہ مغروق شوی نہ مفروق یعنی نہ بہ عالم ملوث گردید و نہ از اں کنارہ کش شوی بلکہ ہچمو نیلوفر کہ بر سطح آب بماند نہ اگر چہ آب ہم زیادہ شود۔ و جائے دیگر آمدہ کہ دنیا مرزا رست و برو مجاہد کہ کندہ سگ مرور خوار ۵ "الدینا حقیقہ و طلا بہا کلمات بعضی از انہاد نیارا عجزہ شمار کردہ ۵

دنیا نے است عشوہ وہ دوستانہ لیک | باکس نمی برود گئے او عہد شوہری

آیتنے کہ ایں ہمہ فرزند زاد و گشت | دیگر کہ چشم دار و از دہم رادری

انبیاء اولیاء و علمائے راسخین و آئمہ دیں۔ دنیا را مزرعہ آخرت قرار دادہ اند۔ ایں واقعہ راست است "الدینا مزرعہ الآخرت" و بعض بدیں طور گفتند۔ عالم ناسوت مرات عالم لاہوت است ۵ نوشتہ اند بہ ایوان جنت الماوی کہ ہر کہ عشوہ دنیا خرید و لے برے

پس ۵

ای دل ایں جہاں دل آزار در گزر | در تنگناے گنبد دوار در گزر

کار جہاں نہ لائق اہل بصیرت است | مردانہ وار از سراپاں کار در گزر

چوں می توان بگلشن روحانیان سید | سعی نما و زین رہ پُر خار و دگرز

و بحر غم ز حرص چو غواص شوخ چشم | غوطہ مخور ز گوہر شہوار در گزر

و گفتہ اند کہ بر لے تن پروری کسی را رنج نیاید و او کہ ایں تن ملک کرم وجود آں است ۵

جابلے جاہل گمان رسی کہ دنیا مال تست | غافل غافل نمی دانی چہ در و نہال تست

آنچہ خور دی رزق مور آن غیب بڑی مشک | آنچہ می ماند زیاراں آنچہ وادی مال تست

و ۵

دنیا نیز زو آنکہ پریشان کنی ولے | ز نمار بد ممکن کہ نکرد است عاتلے

دنیا مثال بحر عقیق است پُر ہنگ | آسودہ عار زان کہ گرفتند ساحلے

پس محاصل زندگی و محاسن حیات ایس است کہ انسان دریں عالم غائی در لذت نفسانی بندہ
 باشد۔ بلکہ خیال عقبی مافیہا کند و راحت حقیقی و نجات ابدی را طلبد۔ و جملہ خلوص و انی کہ
 باقی ہم اند۔ و رفردوس کہ اعلیٰ ترین بہشت است موجود اند۔ چرا انسان بر دنیا سے چند روزہ نماز
 شدہ اسیر قیود نفسانی گردد۔ و مشاہدہ جمال الٰہی حقیقی و دیدار جلال لم یزلی را از دست ببرد۔ و جمال
 نیز قدسی بجز صفائی قلب صورت نہ بندد۔ و تصفیہ قلب بدون مقہور و مغلوب شدن خواہش نفسانی
 حاصل نہ شود پس ہرگز در بند حوادث نفسانی و در بلائے حوائج شیطانی قدم نہند۔ از جلوه پہلے حقیقی
 محروم ماند۔ و از انسانیت عہدہ برانثود۔ و در وہ تنزل آرد۔ حتیٰ کہ از حیوات عجم خیس تر ماند۔ اے
 اشرف المخلوقات بنی آدم ولے سدرہ نشین طارم و چهارم ۵

اسیر لذت تن ماندہ و گرد نہ ترا چو پیشما است کہ در ملک جان نہایت

قلعہ رہنماس

ملک اثبات اذک علیہا فانظر و بعد نا الہ التام

ایں قلعہ فلک شام کہ ہمہ قصر و دوازہ درمی آسمان است۔ یکا ز قلعہ عظیمہ ہندستان و از آثار
 قدیمہ عرصہ دوران محسوب می شود۔ و پیمانہ بہت آں شیر زمان شیر شاہ سوری و لاد و دومان است۔ کہ
 سلاطین زمان و خاقین جہاں میش آں چوں روباہ مرعوب و خوانین دلاں شیا طین و گردن کشاں نام مغلوب
 از بلدہ ہلم بفاصلہ چہار کردہ بجانب شمال مغرب بر ساحل مدیائے کہاں و از اسبتا سیون دینہ بر سافت
 و د کردہ بہمت جنوب واقع است۔ شیر شاہ سوری کہ پادشاہ کامگار و فرمانروائے عالی مقدار بودہ
 باصولت شیر و دشوکت ہزبری آں چنان غالب و قاہری نمود۔ کہ پیش بہیت و سطوت او شیر
 فلک ہم چوں گرہ روزہ دار ناخن بہیت و در پنجمہ اضطراب نہاں کردے بنیادش در ۹۴۵ھ مطابق ۱۵۲۲ھ
 میلادی نہاد و لا بعد از انقضائے عرصہ ہفت سال چوں پیمانہ عمرش لبریز شد در ۹۷۵ھ داعی اجل را
 لبیک گفتہ اہتمام تعمیرش بہ پیشش سلیم شاہ سلیم نمود۔ و موزا الذکر کا تعمیر را در ۱۵۴۵ھ میلادی بہ اتمام رسانید
 رقبہ ایں قلعہ ۱۹۴۴ ایکڑ اراضی است و مشتمل است بر دوازہ درخانہ و دو دریکچہ۔ تعداد بروج و کنگرہ
 ہائش شصت و بہشت و ہشزدہ صد و پنجاہ و شش علی الترتیب است۔ آثارش و بعض جاہاز وہ ما

پانزہ ذرع و بلندی دیوارش تاسی و سر ذرع رسیدہ باعث تحریر این قلعہ راویان قصبہ اشعار و حکایان
 حقیقت و ثنای بر این نوع بیان فرمودہ کہ چوں شہنشاہ شہدستان جنت آیشان سلطان نصیر الدین ہمایوں
 و الادود مال از نامساعدت روزگار و مصاحبت بخت ناہنجار آوارہ و شستہ اوارہ شدہ اندر اہ سندھ عازم
 ایران گشت تا از جنگ فیروز شاہ غلجی یا بد شیر شاہ سوزی کہ نام اصلی آں فرید خاں بود و در احسان
 فراموشی و حق شناسی فدیہ الدہر و جین العصر بودہ و پرورہ این خاندان و سر برآوردہ ایں دو عمان بودہ
 و خاندان غلیجہ سق غداری و مکتبہ بدعہدی خواندہ حرفی از کتاب نہا مینختہ سلطان موصوفہ القعاب
 کنان بوقت مراجعت از جہلم گزشتہ بر ساحل دریگہاں رسید و سلطان سارنگ و سلطان آدم کہ امرائے
 مقتدر راز گھر بودہ برا ضلاع بسیار و قلاع بیشمار واقع دامن جبال و کہسا و عکرائی می نمودند و بہ سبب
 رخت شناس و علو خاندان پیش شاہان زمان سلاطین گیتی شناس و قار و انباری تمام می داشتند بہ آغل صہب
 غدار جنگ پیش آمدند و شیر شاہ را آن بیشہ و کوہ کہ نواحی آں مشتمل بر جنگلات بسیار مملو از اشجار شجر دار
 و گلزار پر بہار و مرغزار خوشگوار و دہخشاہ بود بسیار خوش آمد و خیال تعمیر قلعہ بر نمونہ رہنمایان دفع ملک
 بہار بغرض استیصال و سرکوبی گھمراں با اقتدار و حفاظت راہ مسافران ہزینار و صیانت جمورہ ہا
 قرب جوار و در خاطرش خطور کرد و ستاد راں سامان حرب و ذخیرہ جنگ نمودہ بہ مراجعت سلطان نصیر الدین
 ہمایوں از ایران مستعد جنگ آں شہنشاہ و الا نشان کرد و دہمہندار و ساد قوم تذکرہ را کہ باعث جنگ جدال و
 محوک نامرہ قتال ہر ماہ و ہر سال می بودند خائف و مرعوب سازد و رومی قوم گھم و روم حکومت منقلب و مصد
 کار ہائے شائستہ شدہ مور و اطاف شاہانہ و عواطف خسروانہ می بودند آردہ اند کہ آں سفاک و خونخوار
 و بدعہم و غدار و واہہ پسران سلطان سارنگ خاں را عرضہ تیغ میدرخساند و ساقہ نعل ہائے شان را
 برنگہ ہائے قلعہ آویزان نمود و بر سر ترمیب بغاوت و تخویف عصمت و تہیہ غولت الا نچو اے
 ہمیں کہ ظلم جہاں سے کم از اسے ستم ہمیں شکر نیز روزی کشتہ تیغ ستم گردو
 آں شیر بیشہ و غا و ہزیر و غا و غا زنی ثباتی و روان بے بقا و بیوفای جہاں بیوفائے ننگ اجل گشتہ کا تعمیر
 را نامقام گزاشت و در اندر کوت آنا مسجد شاہی و محلات راجہ مان شگھہ نظری آید الا مدرس و منہم شدہ
 و رستف قصور پرندگان و طیور آشیانہ ہا سائے کہ از ملاحظہ آں بے ساختہ شامہ فری بر زبان می آید
 از روی یا نہر ہی ایواں ہے پیغم تہی و زند آں سہی خالی ہی پیغم چمن

جای کہ بود آن دستاں دوستاں پوشاں شد گرگ و روبہ را مکان ہم بود و اگر گس او
 بر جای طبل و جام می گوران نهادند پنی بر جای چنگ نہای و نی آواز راغ او شن
 منجملہ دوازہ دروازہ چند دروازہ ہائے ذیل قابل ذکر است۔ دلائل و گنجائے کہ در ان معلوم می نمائند۔
 و ہمیشگی کہ مزب شیشہ ہای بوتلموں بود۔ کابلی کہ فرش بہ کابل است۔ شاہ چاندولی کہ پیش او مرزا شاہ
 چاندولی است سہیل کہ بر ان محلات قابل دید است۔ اکنوں فرو گاہ حکام بودہ صندلی ہای گوناگون
 و فرش ہائے بوتلموں وارو۔ خواص خانی کہ پیش آن مرزا سخی خواص خان است۔ طلائی کہ بر وقت
 ملاحظہ آن شاہزادہ سلیم بیمار شد۔ کتبات سنگ مرمر بر جہج دروازہ ہائے نصب شدہ کہ عبارات
 بخط طغرای وارو شعری از ان جملہ اشعار کہ بر کتبہ دروازہ لنگر خانی کندہ است اینجا مسطور میگردد۔
 ز تاریخ ہجرت گزشت است سال بہ ہجرت چہل ہشت آمد جلال
 شہر رہتاس کہ اندرون قلعہ واقع است۔ آبادی و رونقش یو مانیمو نام میگردد۔ از ملاحظہ قلعہ و آثار
 ایں بقعہ ولہائے ناظرین یقین معترف ہونوائی و در ان دینی بقای عرصہ تہاں می شود۔
 اشک حسرت مے فشاند و غمظا کاں آن قدر کہ آب آن روضے بجگہ دوراں
 از فراز رنگ آب اشک چوں آید فرو بر زمین سہل نامیدہ شود آب کہاں
 چوں رواں منتقی صاف آن آب رواں زانکہ می آید بروں ہر دم ز قلوب مومناں
 بوم غمہ و فطیش می زند ہر دم فسوس فاختہ کو کند بر قصر آن شیر نریاں
 آہ کجا شد آنکہ بنیادش نہاد و خود نہاند الا ماں از گردش گیتی و دور آسماں
 فصیل قلعہ از اشک باری آسماں و حوادث دوراں و راتم بانیاں رولے سیاہ پوشیدہ سیاہان
 جہان و راہ نور و ان عرصہ و مہل فصیل بہ آن سختگی ندیدہ سے
 بعد از وفات تربت ما در نہیں مجو دینہ ہائے مردم عارف مزار است
 ساکنان بلاد و امت مارعبیدہ بفقہائے
 نازہ خواہی داشتن گرداغ ہای سینہ را گاہی گاہی باز خواں ایں دفتر پارینہ را
 بر ای عبرت آموزی و سبق اندوزی بے وفائی دوراں و بدعہدی زماں می آیند و بر زبان می
 آرد کہ قلعہ از قلاع جہاں واقعہ از بقاع دوراں مثل آن ندیم فصیل قلعہ کہ از بعض جا ہا

بسر موجودی گردو مضبوطی مصالحتش نگذارد که سنگ از سنگ جدا شود از جا نمیکند منهدم میگردد -
 قطعه دیوار بر زمین می آید - افسوس نه شیر شاه باقی ماندن همایون - فقط دلغ غضب و تعدی بردن
 ظلم و سید راوی آن ثبت است - که تا انقراض دوران و انتهای زلزل محو نگردد - فی الحقیقت این
 قلعه مجسمه عبرت است زیرا که از ملاحظه این سده کنندری همسر قصر دوازده وری آن تحمیر و ششدری
 که عارض می شود - عارض قرطاس از تحمل بار زلف تحریک آن قاصر است -

ای مبصر گریانی از پی ویدار آں	درس عبرت هم بیا موزاند و دیوار آں
درفاق بانی او سیننه اش مشک چمن	شد دوش از کثرت مرغ الم گلزار آں
سیر گلزار دوش بنمای و گهر گل را بسین	یک نگاه غور و کار راست اندر کار آں
هست این تاریخ گویا یک بان از بنحو اس	تا عیان گردد بخوبی بر دولت اسرار آں
چشم عبرت بین کشاء و تدریج را به بین	تا ننگ ریزی ز انکسار بدل افکار آں
شیر شاه را هم سر آمد روزگار و دلش	هم سرش را هم سر آمد بخت نا هنجار آں
لوم نوبت می زند هر دم به نوبت خانه اش	زانکه ویران گشت اکنون کوچه بازار آں
اصفهان نیم جهان رهتاس بدیم و گر	هست راجبات این دعوی گو اژمار آں
بر فضیلت طائر و هم و خیال کس نشد	زانکه گشته سنگسار از رفعت کسار آں
طول و عرضش را به آسانی مهندس نمیت	عمرها باید که پیماید کس اعطار آں
دیر با گشته که فریاد و فغان بامیکنند	کس نخورد از خویش و بیگانه غم و تیمار آں
اینکه می آید نظر و پیرای آں آب و دل	جمع گردید است آب انکسار آں
چشم عبرت بر کشاء و سرتر حیرت بخش	از تحیر و نگر چوں فرقدان در بار آں

دید دل را کشاء چشم ظاهر بین بر بند
 تا دولت فی الحال گردد مطلع انوار آں

حکیم نباتات فارسی ڈرامہ مشمولہ امتحان

منشی فاضل - قیمت ۲۴۰۰

شکوہ ہند - مولنا حالی کی مشہور و

معروف نظم - قیمت ۲۰۰۰

چپ کی داد - ۲۰۰۰

مسدیں حالی - ۸۰۰۰

خلاصہ شعر الجہم حصہ سوم - قیمت ۶۰۰۰

حصہ چہارم - قیمت ۸۰۰۰

حصہ پنجم - قیمت ۴۰۰۰

لمعات اوج - حضرت اوج گیک دی

کا کلام - قیمت ۶۰۰۰

پیشین کمپوزیشن - ایدر فیض علم الدین صاحب

ایم۔ اے فارسی ترجمہ اور مضمون نویسی

کے لئے مفید ہے - قیمت ۸۰۰۰

ترجمہ و شرح رباعیات ابوسعید ابوالخیر

انمولی عباد اللہ صاحب اختر و مولوی سید

اولاد حسین صاحب شادان بلگرامی - قیمت ۱۲۰۰

سحر العروض - مشمولہ امتحان پر دیشنی

اردو - قیمت ۶۰۰۰

عروض سبقتی - قیمت ۴۰۰۰

المش

الفاروق - انمولنا شبلی و جداول

الممامون - ۲۰۰۰

عقد الالی - شرح اخلاق جلالی از

مولوی محمد الدین صاحب مختار پروفیسر اور نیشنل

کالج لاہور - قیمت ۲۰۰۰

سرگزشت الفاظ انمولی احمد الدین صاحب

بی۔ اے - الفاظ کی کہانی - ان کی اپنی بانی

متراذات اور مطالعہ الفاظ پر محققانہ بحث

قیمت فی جلد دو روپے ۲۰۰۰

دیوان میر درد - مشمولہ امتحان آزران

اردو - قیمت ۶۰۰۰

قصائد ذوق - قیمت ۶۰۰۰

ظہیر الاخلاق خلاصہ اخلاق جلالی ۱۲۰۰

مضامین فارسی ۵۲ مختلف مضامین

زبان فارسی - ان میں سے اکثر وہ مضامین ہیں

جراتک امتحان منشی فاضل میں آپ کے ہیں طلباء

کے لئے از بس مفید ہے - قیمت ۸۰۰۰

مطالب الغالب یعنی دیوان غالب اردو کی

جدید ترین و بہترین شرح انمولنا سہا - ۴۰۰۰

تہر

انتخاب مختار - سہ ماہی نثر کی دوسری از جلدوں کا انتخاب قیمت ۸۰۰۰

شیخ مبارک علی تاج کتب اندرون لوہاری وازہ لاہور

کتاب برائے منشی فاضل ۱۹۲۳ء

پرچہ نمبر ۱۔ حدائق البلاغت دینی۔ اے عربی کورس جدید شعر الجم سوئم۔ چہارم۔ پنجم۔
 پرچہ نمبر ۲۔ ابوالفضل و خراول و سوئم + مقامات حمیدی (مقام مکہ و مکہ خارج) و سوئم
 پرچہ نمبر ۳۔ تصانیف الف + غزلیات نظیری + مخزن اسرار + رباعیات ابوسعید ابوالخیر۔
 پرچہ نمبر ۴۔ اخلاق جلالی۔ بحث نغمہ خارج + ہما کشائے نادری۔
 پرچہ نمبر ۵۔ ترجمتین۔

پرچہ نمبر ۶۔ جواب مضمون زبان فارسی

کتاب برائے منشی فاضل ۱۹۲۴ء

پرچہ نمبر ۱۔ حدائق البلاغت دینی۔ اے عربی کورس جدید شعر الجم سوئم۔ چہارم۔ پنجم۔
 پرچہ نمبر ۲۔ ابوالفضل و خراول و سوئم + حاجی بابا صفہانی + مقامات حمیدی + مقامات خارج
 پرچہ نمبر ۳۔ تصانیف الف + غزلیات نظیری + مخزن اسرار + رباعیات ابوسعید ابوالخیر۔
 پرچہ نمبر ۴۔ درۂ نادریہ (انتخاب نثری) + سیر المتاخرین (انوار احمدی) ہیں۔
 پرچہ نمبر ۵۔ اخلاق جلالی بحث نغمہ خارج + کشف المحجوب + سجیری + گلشن راز شرح لاجی
 پرچہ نمبر ۶۔ ترجمتین و جواب مضمون فارسی

المنشی
 شیخ مبارک علی تاجر کتب اندرون لوہاری دروازہ لاہور

۱۹۱۵ء - م

آخری درج شدہ تاریخ پر یہ کتاب مستعمل
لی گئی تھی مقررہ مدت سے زیادہ رکھنے کی
صورت میں ایک آنہ بڑھایا جائے گا۔
